Записки НТШ

1898, І кн. т. 21.

Рік VII. Р. 1898 кн. I. Том XXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VII Jahrgang. 1898, I B. Band XXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

АНТИ

("Ανται, Antes)

УРИВОК З ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ*)

Написав *М. Грушевський.*

I.

В першім віці по Христі маємо у перше певні, вільні від всяких сумнївів звістки про Словян. Вони виступають у латинських письменників під іменем Венедів (Venedi, Veneti); імя се не словянське, очевидно — так звали сусідніх Словян Ґерманці, і від них се імя перейшло до Римлян, а в другий бік — до Финів: західні Фини й досі Росиян звуть Venäa.

Західні границі словянської кольонізациї, бодай здебільшого, можемо означити на основі відомостей Птолємея (II в. по Хр., хоч в головнім черпав він з старших відомостей), — а їм не противлять ся відомости й римських письменників I в.: виходить, що Висла була границею Ґерманії на сході, але на нижній Вислї Ґоти переходили за Вислу й сеціли на її лївім боці. Виключивши полудневі степи, зайняті іранськими кочовими ордами, і карпатські гірські краї, залюднені племенами, що з найбільшою правдоподібністю треба зачислити до Траків[1]), — для словянської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територию на правому боці Висли, по середньому і верхньому Днїпру (крім,

---

*) Ся статя є дійсно уривком з більшої історії давньої Руси, коло котрої тепер працюю.

[1]) Сї погляди будуть уарґументовані на иньшім місті; в тракийській справі можу тим часом відіслати до працї Томашка Die alten Thraker Sitzungsberichte der Akademie in Wien т. 128, 130, 131.

може, самого верха) і Днїстру — до верхів Висли на заході. Ся територия мусїла бути просторою, коли зважимо на велику кольонїзацию, що трохи пізнїйше вийшла з неї; але при тім задає значні трудности відграниченнє її від близько спорідненої литовської ґрупи і від Финів: одинокий критерий, уживаний для сього досї — слїди несловянських назв у хороґрафії (такі назви починають ся особливо на вододїлї Немана і Припети, на верху Днїпра і за Днїпром, найбільш чиста від них територия — підкарпатські краї і дальші землї до Днїпра), та се критерий занадто непевний, бо і з найпевнїйшими несловянськими назвами не можемо собі здати справи: чи тут була несловянська людність ще перед великою словянською міґрацией, чи то займанщини несловянських народів під час, коли Словяне, рушивши на захід і полудень, опорожнили по части правітчинні краї (се могло теж бути)[1]; археольоґія ж не доросла ще до розвязання сього питання. У всякім разї литовська ґрупа займала якусь територию в сусїдстві Балтийського моря і Немана, а Фини одним кінцем виступають теж над Балтийським морем, з другого боку — їх присутність доводять старі хороґрафічні назви (як імя Волги-Ра) на північ від Каспийського моря, де вони, безперечно, здавна зтикались з іранськими ордами, як то показують численні культурні слова в финських діалектах. Близше означити прасловянську територию пробувати не будемо. Уставитись вона могла задовго перед нашою ерою, значно розширятись почала з великою словянською міґрацією, бодай перед тим ми нїчого певного не знаємо[2]).

В лїнґвістицї згоджують ся на тім, що язикова, а з нею і етноґрафічна діференцияция серед Словянства зачалась ще на

---

[1]) На жаль навіть хороґрафічний материял докладно не виступийований, все ще обмежують ся головно натяками; анї несловянські елементи, анї район їх розпросторення не уставлені; до старших праць — Надеждіна — Опытъ исторической географіи русскаго міра (в старій Библїотецї для чтенія, т. 22), Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далї, passim, прилучилось недавнїми часами кілька нових — Голубовский Исторія Смоленской земли с. 31 і далї, Филевич Исторія древней Руси I с. 123 і далї, Кочубинський — Территорія древней Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просвѣщ. 1897, I, але без особливих результатів що до сього питання (див. про них в Записках т. XVIII і XXI).

[2]) Таке означеннє прасловянської териториї досить прийнято в науцї, відміни головно такі: деякі протягають словянські границї на заходї, на вододїл Висли й Одера, але тому противлять ся означіння Птолемея,

правітчині, задовго до великої словянської міґрациї. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся діференцияция між головними галузями словянства — західньою і північно-східно-полудневою — показала ся на добре, не довели до результатів[1]), але самий факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. ґенеальоґічної теориї, що приймає утвореннє з прасловянської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен, чи т. зв. теориї переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між мовами обох ґруп, се не робить ріжниці; в обох разах певним буде, що ще перед міґрациєю приготовались ті етноґрафічні і лінґвістичні відміни серед словянства, що з цілою виразностию показались після розселення, завдяки територияльному віддаленню[2]) [3]). Але при тім виникає цікавий факт: сучасне ґеоґрафічне розміщеннє словянства вповні відповідає його диалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міґрациї виступають як сформовані етноґрафічні й язикові цілости[4]). Се вказує, що велика словянська міґрация йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи до певної міри свої давнійші відносини сусїдства. З сьогож знов виникає, що напрями кольонїзациї до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішне розміщеннє — уґрупованю на правітчині. Сю гадку з усією

иньші на схід — в район верхньої Волги й Дону, але тут треба бути повздержливим з огляду на несловянські елементи в хороґрафії — див. напр. Müllenhof Deutsche Alterthumskunde II c. 89, Krek Einleitung in die slavische Literaturgeschichte c. 256, Roesler Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73 c. 79), Hunfalvy Ethnographie von Ungarn c. 91 Schiemann Russland, Livland und Polen bis ins 17 Jahrh., I c. 12, Lavisse et Rambaud Histoire générale I c. 689, Niederle O pûvodu Slovanû, c. 122—3.

[1]) Про них див. у Niederle O pûvodu Slovanû, c. 122—3.

[2]) На значеннє територияльного віддаленя для відріжнення типів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нїдерле ор. с.

[3]) Справедлива взагалї увага Бруґмана (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen I c. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без диалектичних відмін, як і гадка, з цілою виразностию висловлена Дельбріком, що теория одностайного праязика (арийського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікция, бо нїм він сформується ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

[4]) Пор. Крек². 2, 328.

рішучістю висловив один з авторитетнїйших заступників лїнґвістики: „Порівнявши сї кольонїзацийні відносини Словян в передісторичні часи (по теориї переходів) з історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни занятої Словянами териториї в історичні часи, — обопільні відносини (сусїдства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“[1]). І сей вивід, зроблений на основі лїнґвістичних фактів, має своє потвердженнє в істориї словянської кольонїзациї: Словяне переважно займали землї покинені їх людностию, спустїлї, без боротьби, переважно тихомирно (про се сьвідчить та сама невідомість і мовчаннє джерел, про те, як відбула ся їх міґрация). Такі порожнї, спустїлї простори протягом III—V в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій просторони. Тож кольонїзацийне розпросторениє Словян, зовсїм природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини — инакше з мішанини б вийшла більш однородна етноґрафічна й лїнґвістична маса, і діференцияция мусїла б наново початись аж після міґрациї.

Сей факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнїйшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщеннє початкове і про порядок і напрями словянської міґрациї. З нього й ми мусимо виходити в дальших виводах про Антів.

II.

Велика словянська міґрация (в справу про слїди словянської міґрациї перед нею не вхожу тут) мусїла розпочатись, від коли в сусїдстві з Словянами з'явились пусті, опорожнені простори; horror vacui є так само робить в істориї кольонїзациї, як і в природї. Почавши від III в. пустїє західне пограниче, землї по Одеру й Лабі, з переходом ґерманських племен на полудень; на полуднї гуньска орда нищить в другій половинї IV в. останки іранської людности, виганяє Ґотів і нарештї тягне за собою ріжні орди далї на захід на середнїй Дунай. Разом з сим мусїла початись і словянська міґрация, але ми за неї не чуємо, між иньшим і через те, як сказано вище, що то була спокійна

[1]) J. Schmidt, Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II c. 198.

кольонїзация порожнїх просторів, і стрічаємось з нею, як з довершеним фактом, в VI і навить в VII віцї.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонїзация опановала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопий (VI в.), описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сидїли по обох боках Меотиди, „далї на північ сидять несчисленні народи Антів" (De bello Gotthico IV 4.). Але тодїж Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заходї. Йордан (V в.) в своїм ґеоґрафічно-етноґрафічнім оглядї сучасної східньої Европи, границями словянської кольонїзациї кладе Дунай від устя Драви до моря: „численний Венетський нарід сидить на північних згірях Карпатів, від верхів Висли, на незмірних просторах, подїляючись на Словен і Антів; Словени сидять (по Дунаю) від Новетунського міста і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)[1]) до Днїстра і на північ до Висли, Анти ж понад лукою[2]) Чорного моря від Днїстра до Днїпра (Getica гл. V). Сї слова Йордана потверджує й Прокопий: він згадує, що „Словени й Анти сидять за Дунаєм, недалеко від берега" (De b. G. I, 27). Розуміє ся, кольонїзация, хоч би й якріденька, таких великих країв, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще на першу половину V в. Час, коли Гуни, знищивши Аланів і Ґотів, потягли степову людність за собою на середнїй Дунай, був як найвигіднїйшим для сїєї кольонїзациї.

В першій половинї VI в. Словяне вже опанували порожні простори на полуднї, а присунувшись над Дунай, не могли зістатись пасивними сьвідками боротьби Византиї з ріжними ордами, що виступають в Чорноморських степах по смерти Атилї і нападають на Византийські землї почавши з кінця V в.; разом

---

[1]) Що locus Mursianus — се болота на устю Драви до Дунаю, коло давньої Мурсиї (тепер Esseg), се певно і тепер. можна сказати загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt c. 87, Müllenhof D. Alt. II c. 94 й примітку в Момзеновім виданню Йордана с. 162, Первольфа Варяги — Русь и Балтійскіе Словяне Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII, Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьѣ ib. XII с. 142 і ин. Трохи труднїйша справа з civitas Novietunensis (так в виданню Моммзена, за більшістю кодексів): найпростїйше й найправдоподобнїйше, що тут маємо Noviodunum в Нижнїй Мезиї, тепер Ісакча, але трохи дивним стає тодї означеннє словянських границь у Йордана — див. у Моммзена с. 163, Müllenhof II с. 94. Старі об'яснення виходили з хибного варианта: Noui і не мають значіння.

з ними вони руйнують задунайські землї, а за тим слїдом іде й словянська кольонїзация за Дунаєм. Та і тут відомостей про неї майже не маємо: першу виразну звістку про Словян, що „спокійно, без страху і клопоту сидять в римських провінциях“[1]) стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585), а в VII в. ми бачимо вже довершений факт — Словяне цїлковито затопили вже Мизию[2]).

Серед сієї полудневої кольонїзациї, як бачили ми з вище-поданого, сучасні письменники розріжняють Словенів (Σκλαβηνοί, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всїх Словян взагалї він прикладає як загальне імя стару нїмецьку назву Венетів; Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Днїстра, Анти — східня, за Днїстром; при тім він поясняє, що се назва цїлих ґруп, що складались з поодиноких племен: quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur (c. 5). Византийські письменники не уживають нїмецької назви: „Венети“, вони знають лише Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йорнандовими — Словене сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповіданнє Прокопия про їх засїдки й напади над Дунаєм в серединї VI в.[3]), бачимо їх тут потім при кінцї VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта[4]), Анти ж сидять у нього дальше від Дунаю[5]); що вони сидїли далї на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопия. Коли зважимо се, а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мизиї і був сьвідком тих неустанних нападів Словян і Антів на византийські землї, про котрі не раз згадує (Rom. c. 388, Get. c. XXIII), то мо-

---

[1]) Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder VI c. 25 p. 255, пор. Крек[2] c. 303.

[2]) Nicephori ed. de Boor p. 34, Theophanis ed. de Boor c. 359.

[3]) De aedificiis IV, 7.

[4]) VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

[5]) VIII. 5. Сих Антів Цайс (Die Deutschen c. 606) уважав осадниками на византийських ґрунтах, в Мизиї, але крім того, що ми нїчого не знаємо про масову міґрацию Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, цїла історня сього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедициї в чорноморські степи, рішучо промовляє проти такої гадки — див. Rösler Zeitpunkt c. 113.

жемо цїлком покластись на зроблене ним означеннє території Словен і Антів і їх обопільної границї.

Імя Словен — Σκλαβενοί, Sklaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут специяльно прикладаєть ся до їх полуднево-західнїх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з словяньскої мови або найти її слїди в пізнїйших численних словяньских іменах племен, не удались[1]). Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусїдом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів[2]), дуже привабний і найлекше пояснив би справу, але проти нього роблять закиди з лїнґвістичного погляду.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остґотського короля Вінїтара при кінцї IV в. (с. 48). Як леґендарною і цїлком нереальною виглядає істория війни з Венедами Ґерманариха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се цїлком можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всїх Словян — Венеди, знав про частковє значіннє антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як сучасний (nunc — с. 23, пор. с. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут ґотською традициєю, або бодай уважалось іменем старшим нїж тодїшне століттє. Поза сим оповіданнєм Йордана се імя приходить до загального уживання у византийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східнїй імпериї): сї письменники майже всї розріжняють Словян і Антів: Прокопий, Аґатий, ціс. Маврикий, Менандр, Теофілакт)[4]. Останнїй раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в опові-

---

[1]) Гільфердінґ (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV p. 65), Іловайський — Разысканія[2] с. 171 і ин. виводили в Антів Вятичів. Против сього з язикового погляду Крек[2] с. 254. Ще довільнїйша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульцї. Шафарик був тієї гадки, що імя Антів або вийшло від Нїмцїв, або старославянське (II. 25, 7).

[2]) Первольф і Яґіч в Archiv IV с. 65, 76.

[3]) Крек[2] с. 254—6.

[4]) Агатий згадує лише про Анта Дабраґеза, Маврикий писав трактат: πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιούτοις ἁρμόζεσθαι (XI, 5) — вид. 1664 р., Шафарик (додаток), Крек[2] с. 295. Звістки иньших письменників подав я вище і низше.

данню про війну 602 р.[1]). По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте византийцями від східних турецьких-финських орд, що були сусїдами власне полудневo-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Византиєю?

Яке значіннє мав сей подїл на Словен і Антів? Уважати його чисто ґеоґрафічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжненнє у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цілої кольонїзациї від Днїстра до Меотиди, не лише до пограничної териториї Антів і Словян; імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з сїєї ґрупи (Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος — Agath. III, 21); Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою — в серединї VI в., і ведуть пізнїйше цілком противну полїтику що до Аварів і Византиї. Всї сї факти, що вказують на осібність сих двох ґруп, тяжко було б звести до тієї ріжницї, що Словени сидять по сей бік Днїстра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Не що давно петербурський академик Кунїк висловив гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської") династиї, що опанувала сю словянську ґрупу, отже — се полїтичний, а не етноґрафічний термін[2]). Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужестороннїми письменниками про Русь і словянство[3]), тож я мусїв згадати про неї. Розуміеть ся, вона не має нїякої підстави: нї про яку таку династию ми нїчого не знаємо, якоїсь цільнїйшої полїтичної орґанїзациї, яку мусїло б принести таке завойованнє, у „Антів" не бачимо: сучасник

---

[1]) Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в Origo gentis Longobardorum (уложеної після середини VII в.), де в оповіданню про міґрацию Льонґобардів вони перше ніж перейти в край Руґів (за Карпати) переходять краї Anthaib (вар.: Anthaip, Anthabus, Anthab) et Bainaib (вар.: Banayb, Bantaib — у Павла) seu et Burgundaib; значіннє сих слів було вже не ясне Павлу Диякону і він поясняє: Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum — Monumenta Germaniae hist. — Scriptores rerum Longobardicarum. Робити які небудь виводи з сих неясних, незнати звідки ухоплених імен, розуміеть ся, неможливо.

[2]) Извѣстія Ал-Бекри, 1878 с. 147.

[3]) Її я стрів, з відкликом до сїєї статї Кунїка, у Шімана op. c. т. I с. 18—9 і у Денї (Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана.

Прокопий виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони жиють „демократично“ (с. 334), і дійсно оповідає про ухвалу, повзяту на антськім вічу (De b. G. III, 14).

Одиноке можливе об'ясненнє — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом осібним диялектично-етноґрафічним словяньским галузям. Се зрозуміли дослідники давно, але, на мій погляд, не відгадали тих галузей. Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу словянства по мові на два великі відділи — західний (чи як він зве — північно-західний) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралєль вказав на поділ Повісти временних літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсїм як в давнину Sclaveni i Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“[1]). Сю гадку прийняв був Реслер[2]) і такий авторитетний дослідник словянської старовини як Крек[3]). Але відповідно сїй гадцї Анти мали б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західних, бо се дві основні диялєктично-етноґрафічні галузи Словянства. Одинока обставина, що могла б промовляти за таким розуміннєм[4]), се — що Прокопий говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Прокопий слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів (з рештою він міг уважати сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю, бо, розумієть ся, не міг знати їх близше).

Та глянувши на розміщеннє Словян і Антів на полуднї, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східно-полудневій галузи Словянства, не може обіймати Словян східних і полудневих разом, що Словяни Мизийські (пізнїйші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони седїли в першій половинї VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дніпра. В краю між Дунаєм і Дністром в серединї VI в. не міг седїти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI

[1]) Die Deutschen c. 602—4.
[2]) Zeitpunkt c. 90.
[3]) Einleitung[2] c. 205—6, 330 прим.
[4]) На неї вказав Шафарик II. 25, 7.

і VII в. перейшли в Мизию, полишивши своїм східнїм і північнїм сусїдам землї за Днїпром. Натомість „Анти" можуть відповідати північно-східнїй ґрупі[1]), але й то з певним ограниченнєм: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ[2]); воно могло обіймати всї східно-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя лише в подіях і комбінациях, що дотикають ся тільки полудневої кольонїзациї сих племен; імя Антів могло обіймати цїлий східнїй віддїл, але в тім материялї, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього віддїлу, — до східно-полудневих словяньських племен, і з сим значіннєм не проблєматичним, а звязаним з реальними фактами, з усїм кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східно-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східного віддїлу, ті племена, що утворили етноґрафічну цїлість, яку тепер звемо українсько-руською[3]).

Все промовляє за сим ототожненнєм Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певностию. Ми бачимо, що сї Анти виступають на териториї, де пізнїйше бачимо Русинів і де й тодї — в VI в. не міг сидїти нїякий иньший словянський нарід, розумію краї між Днїпром і Доном. Їх границею з „Словенами" тодї був Днїстер, але з рухом „Словен" на захід і полудень вона натурально мусїла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо границею Руси з Мизийськими Словянами Дунай. Бачимо, що сї Анти були східними сусїдами Словян, відріжняючись від них як осібна ґрупа — найправдоподобнїйше — етноґрафічно, се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонїзация цїлком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонїзациї могли б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його кольонїзациї. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що

[1]) Се мов би мовчки признає і Крек[2] с. 330, промовчуючи полудневих Словян та говорячи лише про „руських" і західних.

[2]) Се піднїс вже Шафарик l. c. — „і не знати як далеко на північ".

[3]) Як вищеподане розуміннє назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміннє знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Уличів і Тиверцїв: не маємо вказівок, що сї народи займали цїлу антську просторонь та й чому як раз сї два народи руські злучались в однїй загальнїй назві?

в сих, звістних нам з джереловихі фактів, Антах маємо предків України-Руси, близше — предків Сіверян, Уличів, Тиверців і иньших ще може, незвісних нам на імя полудневих племен, що жили разом з ними на нашій териториї і війшли в склад нашого народа[1]).

III.

Таке близше означеннє назви Антів не лише дає конкретне значіннє сьому загально-словянському, як здавалось, терміну, що висїв у повітрю, але вводить в нашу історию кілька фактів, звязаних з їх іменем, що були досї, щоб так сказати, без хозяїна.

Йдучи хронольоґічно, треба почати з тієї війни з Антами Вінїтара. Падає вона на останню чверть IV в., десь в кінцї 70-х чи 80-х рр., близше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що б не збувати в сїм епізодї імени Антів гадкою про анахронїзм; додам, що й конфлїкт сей міг бути ще не дуже далеко від Днїпра, бо Остґоти під натиском Гуннів поволї лише посувались на захід, аж опинились на середнїм Дунаю, отже й ґеоґрафічно взявши, нїщо не противить ся гадцї, що тут справдї брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти те об'ясненнє, яке дає її Йордан. Він оповідає, що Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хотячи показати свою відвагу, рушив з твоїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далї він воював сьміло і їх короля Боза (Boz nomine) з синами й 70 старшинами казав розіпяти для страшного прикладу“ (с. 48). В тодїшнїх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Ґоти під натиском Гунів мусїли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сїй війнї я бачив би симптом словянської, може антської специяльно — значить нашої кольонїзациї на

[1]) Теория великоросизма Полян, до котрих, бачу, прилучають тепер і Сіверян, користаючи з цїлковитого браку місцевих памяток, не стійна сама по собі, не має тут значіння, і ми в неї не потрібуємо на сїм місцї входити; останнїми днями дав перегляд сієї справи д. Яґіч в статї Einige Streitfragen, Archiv für slavische Phil., XX, с. 27 і далї відбитки.

[2]) В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревім — гадка дуже привабна, але не конче певна.

полудень, що зіткнулась з Ґотами. Гуни взяли Антів в оборону проти Ґотів і при помочи вірної їм частини Ґотів знищили Вінїтара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Византию. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників: Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum, каже Йордан на закінченню Римської історії, а згадуючи про леґендарну державу Германариха і послушність йому Словян, пригадує, що тепер Venethi, Anates, Sclaveni nunc ita facientibus peccatis nostris ubique deseviunt (c. 23). Ще сильнійше каже Прокопий (Hist. arcana 18): Ἰλλυρίους δέ Θράκην ὅλην, εἴη δ'ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιτῶν ἡ χώρα ἐστὶν, Οὖννοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντό τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους; на иньшому місцї він згадує, що на початку панования Юстинїяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян" (De b. Got. III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними участниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян; сї походи Словян то самих, а ще частійше мабуть — разом з Болгарами, що виступають як головні участники тих походів, почались мабуть ще з кінцем V в. і особливо стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстинїяна; 530 р. цїсар поручив був оборону Дунаю маґістру Хилвудию, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навить походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (De l. G. 14—18). Вони страшно шкодили сусїднїм византийським провінциям, але зрідка набирали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстинїян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедиций. В коротких звістках сучасників не вичислюють ся докладно участники сих походів, найчастїйше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Лише один раз, до речи, говорячи про Антів, згадує Прокопий про їх похід на Тракию (De b. G. III, 16), але й то так, що з того зовсїм не можна вивести, чи то був специяльно-антський похід чи нї. Взагалї, походи самих Антів, на власну руку на Византию не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки участниками: особливо Болгари, ходячи з прика-

зовських степів на Византию, могли приберати собі по дорозї ватаги Антів волею чи неволею[1]).

В другій половинї Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопий (De b. G. III, 14), не поясняючи причин: „Пізнїйше по смерти Хилвудия, що сталась 534 р., Анти і Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою пертрактациї і мали безпечно обопільні зносини“[2]), се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було близших відносин (бодай тодї) між обома сусїдами. Дуже можливо, що се була кольонїзацийна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь специяльні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Византия, правдоподібно, хотїла використати се поріжненнє своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстинїян закликав їх, аби оселились в околицях Туррия, спустїлої римської кріпости, збудованої по словам Прокопия Траяном, на лївім боцї Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцюючи їм богату платню і всякі вигоди (σφισι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προΐεσθαι — De b. G., ib.), аби вони боронили Византию від Болгарів (і розуміеть ся — заразом і від Словян). Тодї, здаеть ся, до порозуміння не прийшло: историЯ ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудия. Епізод сей докладно оповів Прокопий (і він дав йому повод до клясичної характеристики побуту Словян і Антів і деяких дуже інтересних подробиць). Між невільниками, взятими Словянами в війнї з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невільник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хозяїна, що у Словен в неволї перебуває Хилвудий, той самий звістний римський маґістр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічу (ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες)

---

[1]) Катальоґ болгарських і словянських нападів на Византию до приходу Аварів див. у Мілєнгофа II с. 379 і далї; тут висловлена дуже правдоподібно умотивована гадка, що Ґети Марцеліна — се Болгари і Словяни (с. 383).

[2]) Ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι — (p 333 ed. Bonn.).

примусили його, аби удавав з себе маґістра Хилвудия. Коли Юстиніян зробив згадану вище свою пропозицию, Анти згоджувались тільки в тім, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудий їхав в сїй справі до Константинополя, перестрів його на дорозї звістний Нарзес і довівши обманьство, арештовав та й повіз в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сї переговори мабуть не дійшли тодї кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Антами і зносин з Византиєю (антські ватаги на византийській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хильвудиєм і по ній, разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого полїтичного значіння, доводить лише брак якоїсь державної орґанїзациї у всїх сих племен) — чи не від сього часу, кажу, датуєть ся переміна в полїтицї Антів, бо пізнійше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Византиї.

Під час переходу Аварів з прикаспийських країв на захід, дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фраґмент Менандра (без початку)[1]; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сїй боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами і грабовати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнїйших між собою Мезамира (Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν), але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда (ἀπέρριψε ῥήματα ὑπερήφανά τε καὶ θρασύτερα πως), використав се один Болгарин (Κοτρίγουρος) близький до аварського кагана і неприхильний до Антів (ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχθιστα βουλευσάμενος — з сих слів можна б вивести, що сей Котриґур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжненнє Болгар і Антів — толкованнє, що дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до орґанїзациї боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забераючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронольоґічно належить до кінця 50-х рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Византия їх напустила[2]) (уложивши з ними угоду, Юстиніян поручив їм κατὰ τῶν

[1]) Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).
[2]) Див. напр. Müllenhof II с. 394.

ἀντιπάλων ἐπλίζεσται — Мен. р. 5), але ми не маємо слідів, щоб Анти тодї докучали Византиї, і дуже можливо, що Авари без специяльних византийських поручень по дорозї „примучили“ Антів. Се пригадує історию Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, сущая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ: аже поѣхати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іпат. е. 7). В сїм переказї мусить критись реальна згадка про насильство Дулїбам від Аварів[1]); хоч лїтописець зачисляє се де часів імп. Іраклїя (610—640), та датованнє се зроблено на основі византийського оповідання з 610 р.[2]) і припадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулїбів; дуже можливо, що тут маємо память про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примучування й пізнїйшими часами, коли Авари жили на середнїм Дунаю, але, як бачимо з епізода 602 р., тодї Словяне наддунайські були в відносинах союза й певної залежности від Аварів, Анти ж цїлком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян іти на Антів, по просту збунтувалось, так що пізнїйші походи Аварів на Антів можна припускати, але дуже на їх істнованнє покладатись не можна.

З другої половини VI в., після сїєї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають доперва в війнї 602 р.: під час війни з Византиєю, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсиї вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“, але аварське військо від такої перспективи стало тїкати до Греків, і каган мусїв відложити свій плян. Епізод сей цїкавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тодї були цїлком незалежні від Аварів і як союзники Византиї, мусїли воювати з Словенами, отже тримались від них з осібна і ворожо.

---

[1]) Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулїбів утиски, чинені Аварами чеським Дулїбам, через непорозуміннє, за для тотожности імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск специяльно Дулїбів, а не Чехів і Морави взагалї, се дуже неправдоподібно.

[2]) Theophanes ed. de Boor I p. 301—2.

В сім епізоді в останнє виступають Анти. З дальшою міґрациєю Словян за Дунай зайняли вони землї між Днїстром і Дунаєм (не без впливу на се може був і перехід Болгарської орди над Дунай в VII в.), але при тім цікаво, що коли історичні джерела кидають знову сьвітло на краї по лївім боцї Дунаю — в X в. — бачимо, що антська держава — київська Русь — перейняла полїтику Антів VI—VII в. і тримаєть ся з Византиєю проти потомків Словенів — Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава.

СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ БІЛОГО (СЬВІТСЬКОГО) ДУХОВЕНСТВА

на Україні і Росиї в XVIII в.

Написав **Олександер Лотоцький.**

XVIII в. — час розкладу й погибели історичних форм українського житя в Гетьманщині, час нівеляциї й підтяганя їх під московський лад. В сїм процесї не лише новоутворені й не скристалїзовані ще форми, як козачий устрій, як поземельні відносини, а й такі віками вироблені як форми церковного житя нищились, модифіковались, перетворялись на московський взір. На жаль, сей процес, з результатами котрого мусимо й тепер ще рахуватись, вияснено дуже мало взагалї, й специяльно в церковній сфері. Як не дивно — при надзвичайній ролї церковности в нашім культурнім житї, — по історні церкви в нас зроблено дуже небагато, як, правда, і взагалї по історлї культурного житя.

В низше поданій статї автор мав на метї: „оглянути відносини до духовенства російського уряду, всїх станів суспільства та духовної адмінїстрациї“; головно мав на оцї він Московщину, лише подекуди подаючи відомости про Україну та порівнюючи тутешню практику. Не претендуючи на цїлковиту повність і всесторонність, дав він цїкавий образ суспільно-державного становища церкви і духовенства в Московщинї XVIII в. — того взірця, відповідно котрому переробляв ся церковний лад на Українї, і сподїємось, що студия автора з сього погляду буде інтересна для наших кругів. Було-б пожаданим, щоб ш. автор тепер близше перестудиював стан українського духовенства і перейшов крок за кроком ті зміни, які воно переживало під впливом російської адмінїстрациї й великоросийської церковної практики; такою студиєю ш. автор зробив би дуже цїнну вкладку в нашу історичну лїтературу. *Ред.*

I.

Реформа Петра I рішучо вплинула на становище церкви в Московській державі. Основою Петрових реформ було запровадженє західно-европейської цивілїзациї, тієї цивілїзациї, що зрісши на ґрунтї протестантства, буйно і плодотворно розвинулась в XVI віку. Коли порівняти її до византийської цивілїзациї, що до того часу панована в Московщинї, визначаєть ся вона надзвичайною рухливостю, поступовістю, перевагою завязів свободи над завязою авторітету; релїґійно-церковні справи в ній заслонено інтересами науковими, социяльними, економічними та т. ин. З реформою, коли почали широко розвивати ся ріжні галузи державного житя, релїґія була специялїзована — їй одмежовано одну специяльну сферу в державнім житю, і сама ідея церкви мусїла підлягати під ідею державну. Відповідно таким новим прінціпам переведені були практично всї відміни в офіцияльному станї церкви і духовенства. До Петра I на чолї духовенства стояв патріярх, своїм авторитетом і владою майже рівний з царем; Петро скасовав в Росиї патриярхат, признаючись отверто, що патриярх може бути небезпечним для царської власти; замість патриярха заведено „св. синод", інституцию колеґіяльну, тим більш безпечну для царської власти, що репрезентант уряду царського при Синодї — оберпрокурор — по думцї Петра, повинен був бути „оком царевим" і пильно стежити, аби єрархія знову не набула собі колишньої власти. До Петра I духовенство володїло великими маєтностями; з Петра-ж почалась, а за Катерини II доведена до краю секуляризация церковних земель. До Петра багацько справ судових належало до компетенциї духовенства, з часу Петра ті справи одійшли до иньших урядів.

Найбільш значно реформа відбила ся на суспільно-державнім становищі духовенства. Петро I, глубоко перенятий ідеєю самодержавія, не міг припустити, щоб поруч з ним був другий репрезентант влади в державі, друга голова; він не хотїв, по словам Басєвича, признати головою своєї церкви нїкого, окрім себе; він уважав себе „монархомъ самовластивымъ, который никому на свѣтѣ о своихъ дѣлахъ отвѣта дать не долженъ, но силу и власть имѣетъ свои господарства и земли, яко христіанскій государь, по своей волѣ и благомнѣнію управляти"[1]). Церкву трактовав він

[1]) Воинскій уставъ, арт. 20.

більш з державного, нїж з релїґійного погляду, і пікловав ся про кращий устрій її не стільки яко „христіанскій государь и правовѣрія и всякаго въ церкви святѣй благочинія блюститель“, як сказано в реґламентї, скільки просто яко голова держави, „блюститель всякаго благочинія“ та ладу в своїй державі. А що інтереси церкви не завсїди відповідали інтересам державним, то дуже часто вони й мусїли відступати перед останнїми. Після того зрозуміло, як повинен був він поводитись що до колишнього стану духовенства в державі. Його обурювала, — як він то і висловив в реґламентї, - усяка „удивляющая народъ слава“, напр. слава патріярха та епіскопів. Через се з його приводу стан єрархичний взяли на глум. При дворі заведено Петром „сумазброднѣйшій, всешутѣйшій и всепьянѣйшій соборъ“, де головою був „князь-папа“ або „всешумнѣйшій и всешутѣйшій патріархъ московскій, кукуйскій и всея Яузы“. Тут був і „конклав“ з 12 „кардіналів“, себто 12 надзвичайних пяниць та роспустників, із штатом епіскопів, архимандритів і т. ин., з такими деталями, яких нїколи не можна ужити в друкованому слові незалежно нї від якого цензурного статуту. Петро був за протодиякона в тому соборі і сам склав статут задля нього. У собора, що мав на метї „славить Бахуса питіемъ непомѣрнымъ“, були свої молитви і сьпіви, свої облачення, навіть свої „всешутѣйшія матери — архіерейши и игуменьи“. У нового соборянина, коли приставав, замість „вѣруеши-ли“, — питали „піеши-ли“, тверезих грішників одлучали від коршом, всїх „инако мудрствующихъ еретиковъ пьяноборцевъ“ анатематствовали. Одно слово — се була найбожевільнїйша пародія церковної єрархії та церковного рітуалу[1]).

Від часів Петра стан духовенства цїлком залежав від особистої вдачі та поглядів державних осіб. Але взагалї протягом XVIII в. не можна не бачити надто тенденцийного приниженя духовенства як через особисте поводженє та відносини государів, так і через законодатні постанови. Ще Петро І хоч і суворо та зневажно поводив ся що до духовенства, але справедливо оцїнював єго значінє з державного погляду. Він скарав на смерть ростовського епіскопа Досїфея, що вигадував шкодливі для реформи видїня, але поважав Теофана Прокоповича, архієрея з рациональними поглядами та щирого сторонника реформи. По смерти Петра духовенство принижено було ще більше і без огляду на його заслуги. Катерина І, коли

[2]) Исторія Петра — Устрялова т. II, стор. 131; Дѣянія Петра — Іолїкова, IV, 272—299.

треба було дати приказ синодови, посилала в синод якого небудь „уставщика“ (управителя хору) Протопопова, щоб той словами переказав волю її. Навіть заслуженого архиєпіскопа новгородського Теодосия (Яновського) судили за те, що він тяжко, тяжко ображений двірським вартовим, сказав йому щось не зовсїм приємне. Самого Теофана Прокоповича, що все робив в інтересах правительства, з великою зневагою судили в „канцеляріи тайныхъ розыскныхъ дѣлъ“[1]). Час Анни Іванівни та Бирона був найтяжчим для духовенства; велика сила духовних осіб постраждали цїлком неповинно, як жертви безпідставного підозріня з боку полохливого правительства. При найменьшому підозріню їх посилано до страшної „канцеляріи розыскныхъ дѣлъ“. „Архиєреїв, сьвященників, ченців розстригали, мордовали, карали на смерть, — говорив опісля про сей час Димитрий Сєченов. Безперестанні почти водою та суходолом, — куди? чого? ченців, сьвященників, людей благочестивих в далекі сибирські міста, в Охоцкий, Камчатку, в Оренбурґ відвозять“.

Імператриця Єлисавета Петровна була прихильнїйша до духовенства, але з прихильности її користувались лише вищі єрархи. Коротке царюванє Петра III визначилось що-до духовенства самими лише хлопячими вигадками: він передрочував в церкві сьвященників, висовував язика дияконови, коли той виходив з вівтаря з євангелієм, дав приказ, щоб духовенство голило бороду та ходило у короткій одежі на взір протестантських пасторів[2]). Катерина II вважала взагалї релїґію лише „pour les gens“[3]); ефемерні результати її зносин з західно-европейськими фільозофами діткнули ся духовенства лишень шкодливою стороною, збільшивши і без того принижений стан його; так, Катерина II поставила на метї використовувати духовенство в справах полїтичних, хоча-б сї останні зовсїм не відповідали інтересам самого духовенства. Правительство, як казав рязанський ґубернатор Каменский, поставило собі на метї „показать народу, что прямая власть не духовная, а свѣтская“[4]). Хоча й прінцип сей поставлено вперше властиво не Катериною та її правительством, але впродовж усієї першої половини минулого віку

[1]) Ѳеофанъ Прокоповичъ и его время, Чистовича; Историко-статистическое описаніе С. Петербургской епархіи, в. I, 156.

[2]) Memoires de la princesse Dachkoff, I, 41; Исторія Россіи — Соловйова, кн. V, т. XXI—XXV, с. 1304.

[3]) Исторія Екатерины II — Більбасова, т. I, 116.

[4]) Русскій Архивъ 1865 р., стор. 746.

його не справляно так сьвідомо та виразно, як се стало ся за Катерини II. Вона зовсім не в жартї в листах до Вольтера називала себе „головою гречеськоі церкви“[1]; вона справдї вважала себе головою церкви, а її слуг своїми урядниками, і вона їх або наближала до себе або тяжко карала, відповідно тому, як вони справляли її волю. Голова грецької церкви, як іменовала себе цариця, вимагала повної слухняности від репрезентантів єрархиї. Повсякчасне втручуваннє в синодальні справи правительства, що трактовало релїґію з полїтичного погляду, не могло не турбовати самих „резонабельныхъ“ з правительственного погляду членів синоду; тяжко почуваючи у всїх справах режим правительства, вони вивозили з собою в свої єпархиї самі неприємні вражіня з своєї присутности в синодї. І справді, обер-прокурорами синоду, що мали припиняти, на думку тогочасних полїтиків, шкодливе властолюбство духовенства, за першу половину царюваня Катерини II були люде самоновійших поглядів на церкву та релїґії — Мелїссіно (1763—1768 р.) людина протестантських поглядів, та Чебишов (1768—1774 р.), характеристику котрого можна знайти в записках Фон-Візіна. Сей останнїй обер-прокурор не вагав ся отверто і прилюдно признавати ся в атеізмі, говорив „гнилыя слова“ в присутности членів синоду і користаючись з свого становища, не давав друковати росправ релїґійного змісту в православному напрямі; він був обер-прокурором цїлих шість лїт і скинено його з сієї посади лишень за розтрату скарбових грошей.

Найбільш характерно виявило ся безправне становище духовенства в державі підчас Катерининої „комиссіи для составленія новаго уложенія“. Цїлком зрозуміло, що духовенство дуже заінтересоване було результатами сієї комісиї, що мала на метї уреґулювати права усїх станів российського суспільства[2]). Але дивно, що з усїх суспільних станів не покликано до комісиї депутатів тільки від духовенства та від крепаків. Останнїх, що не мали повних горожанських прав, заступали володарі їх — „дворяне“. Духовенство репрезентував єдиний депутат — Димитрий Сєченов, та й то був депутат властиво не від духовенства, а від св. синоду,

---

[1]) Переписка Екатерины съ Вольтеромъ стор. 131 та 134.

[2]) Документальні дати що до сієї „комісиї“ надруковані Новіковим, Полєновим, Латкіним, а також „Русскимъ историч. обществомъ“ у 43 т. його „Сборника“. Рукописні „пункти“ від українського духовенства можна знайти в Київських архивах — Лаври Київо-Софійського собору та духовної консисториї (останні в зшитку синодальних указів за 1767 р.), див. Київську Старину 1896, VI і IX.

факт дуже характерний для тогочасного державного значіня духовенства, що на старих московських земських соборах XVII в. займало звичайно перше місце. Димитрий, як і всї иньші депутати, повинен був мати від своїх виборцїв „наказ“ для своєї дїяльности в комісиї. Як мало в правительственних сферах думали про уреґульоване права духовенства, видно з того, що обер-прокурор синоду, відомий Мелїсіно, в своїх 18 пунктах, що мали стати материялом синодального наказу, зовсїм не дотикаєть ся державних прав духовенства, але заходив ся направити членів синоду на найлїберальнїйші реформи в релїґії та в церковному устрою, цїлком в напрямі того фільософського часу. Так, він пропонував широку релїґійну толерантність до чужинців та роскольників, поменьшеннє постів, скорочене богослуженя, скасоване мощів та образів — для того повинно, на його думку, скласти окрему комісию „изъ разныхъ неослѣпленныхъ предразсудками особъ“, — більшу свободу шлюбу та розводу і т. ин.

Певна річ, що духовенство сподївало ся від комісиї зовсїм не того; через те синод полїтично відхилив мелїссінівські реформи та в наказї свому депутату поручав обстоювати в комісиї за державними правами духовенства; такий самий характер мають пункти київського та чернигівського духовенства. У вереснї синод наказав українським епархияльним архиреям — київському, чернигівському та переяславському, „чтобы о принадлежащихъ тамошнему малороссійскому духовенству, какъ о владѣніи грунтовъ и мѣстностей, такъ и прочихъ ихъ выгодностяхъ, сочиня обстоятельные пункты, прислали въ Синодъ“. Українські єпископи зібрали всї відомости через духовенство своїх єпархий; в київській єпархиї чорне і сьвіцьке духовенство дали одну спільну відповідь, а в других двох єпархиях — відповідали окремо. „Пункты малороссійскаго духовенства“, що склали ся з сих відповідів, остають ся дуже характерною памяткою суспільно-станової самосьвідомости духовенства. „Пункти“ сї ясно показують, що українське духовенство, не вважаючи на всї нївеляцийні заходи, які мали на метї викоренити у його усякі згадки про колишнє державно-громадське значіннє, серед тих неприємних обставин заховувало розуміннє своїх стародавних прав та висловлювало їх просто і сьміливо, коли з'явила ся на те змога. Між иньшим духовенство домагало ся, щоб дозволено було вступати в духовний чин людям з иньших суспільних верств, щоб і вихід з духовного стану був вільний, щоб визволено було духовенство від деяких невідповідних для його державних обовязків, дозволено йому мати крепаків, володїти

землею та гнати горілку і т. и. Але ще важнїйше було висnúmени державне становище духовенства, до якого суспільного стану воно належати ме. Се останнє питанє обмірковувалось під час комісиї уложенія у двох специяльних комісиях — в комісиї про „середнїй стан“ та в дирекционній. Перша комісия висловилась за те, щоб духовенство не володіло землями і належало до середнього стану суспільности; характерно, що комісия ся так мало знала дїйсний стан духовенства, що за материялами для обміркованя сієї справи зверталась до творів „господина Гума“ (Юма) і наберала звідти дат, „приличныхъ къ сей матеріи“. Найбільше ознаємленя з справою виявив кн. Щербатов (відомий історик) — йому комісия і доручила скласти „Записку“ що до прав духовенства. Кн. Щербатов у своїм докладї схиляв ся до тієї думки, щоб духовенство причислити до середнього стану людности, щоб з прав духовенства користали лишень ті, що дїйсно служать при церквах, а всїх иньших осіб духовного походженя „въ число оныхъ не полагать; но дабы оные не находились безъ мѣстъ, то, яко мещане, могутъ вступать въ торги и промыслы или, которые похотятъ, и въ высшую службу“. Комісия прийняла записку Щербатова і навіть дякувала йому за ню. У другій комісиї, де засїдав репрезентант синоду м. Гавриїл (що заступив місце Димитрия Сєченова після його смерти) питаннє се було порішено инакше. М. Гавриіл рішучо змагав ся проти причисленя духовенства до середнього стану і встиг таки дійти того, ще духовенство виділено в окремий упривілейований державний стан. Усї-ж иньші змаганя духовенства — про свободу переходу і виходу з духовного стану, право володїня кріпаками, право особистого володїння землею — не були переведені у комісиї, та й сама комісия взагалї, як відомо, не мала практичного значїня[1]).

II.

Коли взяти до уваги такі неприхильні та зневажливі відносини уряду до церкви взагалї і до вищого духовенства специяльно, то можна заздалегідь сподїватися ся, що відносини його до низшого, рядового білого духовенства мусїли бути зовсїм прикрими.

Перш за все неприхильний характер урядових відносин відбивав ся на горожанських правах духовенства.

---

[1]) Православный Собесѣдникъ, 1875 р., IV — Приходское духовенство на Руси со времени реформы Петра Великаго, проф. П. Знаменского.

В Московській державі біле духовенство серед иньших станів суспільства було осібним упривілейованим станом: члени його не несли державної служби та не справляли державних повинностей, не підлягали звичайній юрисдикциї, але належали цїлком до свого духовного уряду. Петрові реформи зробили велику переміну в правах духовенства і поставили його в нові державні відносини.

Перш за все за часів реформи знищено значінє старих надань, на підставі яких церковні землї не несли „тягла". Біле духовенство, що повинно було тепер „получать во владѣнье себѣ для пропитанія своего тяглыя крестьянскія земли", мусїло разом з тим нести повинности з тих земель, а „понеже которые изъ нихъ (духовних) за конечною своею скудостью, опредѣленныхъ какихъ податей заплатить и работой отправить когда не возмогутъ, тѣ и истязаніемъ жестокимъ бываютъ озлобляемы, отъ чего нѣкоторые, не возмогши такой тягости понести, и домовъ своихъ лишаются и св. церкви приходятъ до запустѣнія"[1]). Поземельний податок накладав ся навіть на ті ґрунти, на яких стояли церкви та будинки церковного клиру[2]), і лише з 1765 р., коли зроблено „генеральное всѣхъ Россійской имперіи земель размежеваніе"[3]), земля церковна стала вільною від поземельного податку.

Право білого духовенства на володінє землею було дуже обмежено. В Московщинї, з причини загального убожества духовенства та його кастового відлученя, духовенство досить рідко володїло землею, та коли се й подибало ся подекуди, то ґрунти сї були дуже невеличкі, на їх звичайно містили ся самі будинки. Але на Вкраїнї право духовенства володїти землею було звичайним, і володінє се широко розповсюдненим. Стан духовний тут не був обведений межами касти; в склад духовенства вступали тут люде ріжних суспільних станів і ріжного чину і за їми признавали ся ті самі володарські права, які вони мали до принятя духовного стану. Безлїч документів з минулого столїтя сьвідчать про те, що українське духовенство фактично задержало за собою право на володінє землею, принаймнї впродовж усїеї першої половини XVIII в. Наведемо кілька прикладів з початку XVIII в. Сьвященник с. Гудівки Іван Гуд позиваєть ся з гудівським паном ґенеральним хорунжим Іваном Сулимою за млин, на який Гуд мав дідичне право після своїх прабатьків-козаків; Сулима, по наказу гетьмана Скоропад-

[1]) Описаніе документовъ и дѣлъ синодальнаго архива, т. I, с. 138—9.
[2]) Ibid. стор. 57.
[3]) П. С. З., т. XXI, 15654; XVII, 12711 і 12657.

ського, мусїв вернути млин сьвященникови[1]). 1704 року сьвященник Степан Андрузький віддав зятеви свойому подвіре з садком у містї Сїнному, ліс, байрак з левадою та сіножать[2]). 1705 р. сьвященник Павло Губарівський продав сьвященникови с. Микитовки, Ахтирського полку, Омелянови Матвієвичу млин на річцї Мерлї за 300 золотих[3]). Сьвященник Ісаія Базаринський 1718 р. продав громадам сіл Домонтовської сотнї „остров свой отцевскій албо рачей и дѣдизній, зо всѣми належитостями его"[4]). 1725 р. громада с. Черевків продає свойому сьвященникови Михайлови озеро[5]). Сьвященник Петро Кокленський 1741 р. продав свої Памфильскі землї полковникови Семенови Сулимі[6]). Громада с. Ковтунів вже в другій половинї XVIII в., 1756 р. продає ковтуновському сьвященникови Гарасимови вигін[7]). Українське духовенство, володїючи землями, млинами, ловами та иньш. угодями, користає з усїх прав і несе всяку відповідальність звязану з тим володїннєм: сьвященник переяславський Прохор 1726 р. отримує від громади с. Пристром дозвіл гатити греблю[8]); 1736 р. переяславський протопоп Андрій Берло із сьвящ. Петром Кокленським приймають на себе одповідальність перед громадою с. Памфил, коли буде залито водою памфильскі або сусїдні землї[9]) і т. и. По анальоґії з московським, российський уряд захожував ся відобрати і від українського духовенства право на землю. Думка про скасованнє права духовенства володїти маєтностями підносить ся в указї до гетьмана Апостола[10]) 1734 р., де наказано, щоб від усїх, хто, володївши ґрунтом козацьким, висьвятить ся в духовний стан, відберати по висьвяченю ґрунт та віддавати його родинї[11]). Разом з тим затверджено було заборону духовенству куповати взагалї усякі землї. 1735 р. українське духовенство вдало ся до царицї з петициєю, аби знесено було сю заборону, бо вона неправна і ламає стародавні права та постанови, але за-

---

1) Сулимовскій архивъ, ч. 30.
2) Истор. стат. описаніе харьковской еп., в. III, стор. 210.
3) Ibid., стор. 217.
4) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и обществ. земель проф. Лучицького, додаток, ч. 2.
5) Ibid., додаток, ч. 5.
6) Мотыжинскій архивъ, ч. 36.
7) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины, додаток ч. 12.
8) Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины, додат. ч. 6.
9) Мотыжинскій архивъ, ч. 80.
10) П. С. З. VIII, 5324.
11) П. С. З. IX, 6614, 6724.

місто того відібрало у відповідь від уряду сувору вимову. Князь Шаховский, що правив тодї Україною, з наказу цариці секретно підбивав українську старшину, аби та послала петицию, щоб не дозволено було закріпляти земель за духовенством; ту саму думку Шаховский переводив і в комісиї уложенія[1]). Тодї дозволено було визначати землї церквам, не надїленим досить землею, але з тою лишень умовою, щоб духовенство не мало права сих земель нї продавати, нї дарувати, нї міняти, і щоб вони по вік зіставали ся церковними[2]).

З тим усім омеженнє права духовенства на володїннє землею переводило ся на Вкраїнї зпроквола. Духовенство володїло землею ще в другій половинї XVIII в.; але певна річ, згодом урядові заходи повинні були взяти силу та відобрати від українського духовенства володїннє землею, зрівнявши його що до сього з духовенством великоросийським.

Терплючи такі утиски в праві володїти землею, духовенство заразом мусїло тепер нести багато податків і повинностей. 1704 р. уставлено податки з млинів, рибних ловів та пасїк[3]); тодїж накладено податок і на всї приватні банї[4]); сї податки істнували впродовж всїєї першої половини XVIII в.[5]). Ледви чи не одночасно з тими податками уставлено платити з четвертої частини усіх господарських доходів[6]). За Петра-ж накладено податок драгунськими кіньми[7]), що рішучо зносив упривілейоване становище духовенства та фактично розвязував питаннє про обовязки духовенства що-до військової служби. Духовенство не давало спокою урядови своїми скаргами з приводу сього цїлком безпідставного податку; сам уряд через деякі практичні перешкоди 1725 р. мусїв його залишити[8]), хоч правда, не на довго: 1733 р., за часів Бирона, його заведено знову, через те, що фаворит сей на нещастє дуже кохав ся у конях[9]). Від 1705 р. істнував „церковническій“, або „козловський“

---

[1]) Исторія Россіи, кн. IV, т. XVI—XX, ст. 1528.

[2]) П. С. З. IX, 6991 — „Приходское духовенство на Руси“ проф. Знаменского, стор. 463.

[3]) П. С. З. IV, 1956, 1958, 1959, 1961, 1966, 2007, 2222.

[4]) П. С. З. IV, 1954, 1955, 2011.

[5]) П. С. З. XX, 14275.

[6]) П. С. З. IV, 2150. Описаніе документовъ и дѣлъ Синод. Архива, т. I, ст. 65.

[7]) П. С. З. IV, 2142.

[8]) П. С. З. IV, 3854, VII, 4220, 4528

[9]) П. С. З. IX, 6497, 7048,

податок „за государственную службу“ з поповичів, дяків, паламаріа, їх дітей та родичів, що признавали ся нездатними до військової служби[1]). Сю тяжку повинність (по карбованцю з кожної душі) було знято тільки 1724 р.[2]). З 1711 низший клир відбував адмиралтейську повинність, але по десяти роках її залишено[3]). 1720 р. у Білозерському повіті (в Московщині) зроблено „набор“ з дітей духовенства від 15—20 років у петербурські оружейні та инші заводи[4]). Від 1718 по 1723 р. істнував „канальный“ податок з духовенства — на Ладожський канал[5]).

Питаннє про свободу духовних осіб від особистого (подушного) податку довго не було розвязано. 1720 р. заведено подушне і натурально знято було питаннє про податкові відносини духовенства до держави. Уряд, здавало ся, спершу вагав ся, чи увільнити йому від податків навіть тих сьвященників та дияконів, що дійсно служили, бо ухваливши заводити в ревізійні реєстри низших клириків та дітей духовенства на рівні зо всею оподаткованою людностию, установив сьвященників і дияконів переписати поки що в окремих реєстрах[6]). Законом 1721 р. дано особисту свободу від подушного лишень висьвяченому у сан духовенству та й то на якийсь тільки час до нового закону; всїх же низших клириків та духовні родини заведено до оподаткованого стану[7]). Того-ж року з приводу енерґічного заступництва синоду, що заходив ся увільнити від подушного не тільки сьвященнослужителів, але й родини їх та низших членів клира, цар видав указ, аби на сьвященників та дияконів податків не роскладати; про долю ж низших клириків та дітей духовенства указ так таки навіть і не згадував[8]). Після нового заступництва синоду вийшов указ 1722 р., де все духовенство, що дійсно було на службі, виключивши низших клириків не духовного походження, признавано вільним від подушного разом із своїми родинами; з сього часу вони складали дїдичний упривилейований духовний стан[9]).

---

1) П. С. З. IV, 2130.

2) П. С. З. VI, 3854.

3) „Монастырскій приказъ“ Горчакова, додаток, ст. 38.

4) „Описаніе документовъ и дѣлъ синод. арх.“, т. I, ст. 422.

5) „Описаніе документовъ и дѣлъ синод. архива“, т. I, ст. 689; „Собраніе распоряженій и пост. по вѣд. пр. исп.“, т. I, ст. 307—310.

6) П. С З. VI, 3481, 3492, 3657, 3707.

7) П. С. З. VI, 3802.

8) „Собраніе расп. и пост. по вѣд. пр. исп.“, т. I, ч. 153.

9) ibid., ст. 300.

Але й після сього подушне зістало ся на дїтях сверхштатного духовенства, що в той час, коли упорядковувались соборні та парафіяльні штати, не попало в штат (етат)[1]. Крім того і тепер істновала ще оподаткована кляса духовенства, що походило з кріпацького стану та з купецьких, міщанських і селянських громад; в ревізийних реєстрах сї духовні особи прирівнювали ся до всїх взагалї оподаткованих душ і нарівнї з ними обкладали ся податками[2]. Ся оподаткована кляса сьвященства істновала далї і при наступниках Петра I[3]. Синод ще 1761 р. видав указ, де дозволяло ся висьвячувати осіб оподаткованих з такою лишень умовою, щоб податки до нової ревізиї платили або вони самі, або їх властителї та громади, аби скарб не мав на тому втрати[4]. Коли такі сьвященники залишали стан, то знов повертали ся у кріпацьке становище до своїх властителїв[5]. Хоч і тут признавала ся взагалї свобода духовних осіб від податку та істнованнє оподаткованого сьвященства мотивувало ся цїлком практичними вимогами, аби полекшити процес збирання подушного, але самий факт істновання цїлої кляси оподаткованого духовенства був дуже характерним що-до державного становища духовенства. Тілько за Катерини II духовенство було увільнено від податку та видїлено в окремий привилейований стан.

Окрім ріжних специяльних податків духовенство повинно було нести і деякі натуральні повинности — квартирну (для військ) та полїцейську. Першу повинність номінально скасовано ще 1724 р.[6]. Укази про скасованнє її були і після того[7], але фактично вона істнує ледви чи не впродовж всього XVIII віку. М. Стефан рязанський сповіщав синод, що в Переяславі земські бурмистри та иньші посадські люде, „льготя себя и минуя посадскіе дворы“, призначали для війська мешкання духовних осіб, против царського указу 1722 р., і що салдати дїють тим духовним особам велику кривду, напр. „берутъ фуражъ грабительски, и у житницъ замки посбили, и хлѣбъ всякой растаскали и служителей архіерейскихъ бьютъ смертнымъ боемъ“[8]. На Українї козацька старшина, здаючись на невиразність

---

[1]) П. С. З. VI, 3932.

[2]) П. С. З. VI, 4802, 5202; VIII, 5264, 5432.

[3]) П. С. З. VII, 4802.

[4]) П, С. З. XV, 11336. „Полн. собр. пост. и расп. по вѣд. пр. исп.“ VI, 2066, 2098.

[5]) „Полн. собр. и расп. по вѣд. пр. исп.“, IV, 1299.

[6]) П. С. З. VII, 4571, 4579.

[7]) П. С. З. VIII, 5560; XII, 9314.

[8]) „Опис. док. и дѣлъ арх. св. синода“, т. II, ч. I, ч. 320.

указів що-до розквартировання війська, становила його на церковних землях, брала на його харчуванне специяльний податок, а від 1765 р. і грішми 1 карбов. 2 коп., та против постанов 1740 та 1742 р. брала з духовенства підводи під військові речі[1]). Навіть в самій столиці будинки сьвященників віддавали ся на салдацькі кватири. Напр., у трох покоях катедрального протопопа Михайла Слонського, де він сам жив, було поставлено 20 салдатів; у петропавлівського ключара в двох сьвітлицях поставлено по 15 салдатів, ще в одній 12; забрали у сьвященника і четверту сьвітлицю, „да къ тому же недовольны топленіемъ фатернымъ, сами своимъ самовольствомъ рубятъ бревны и доски и безпрестанно на дворѣ жгутъ дрова, отчего опасно и пожарнаго дѣла“. Такі факти давали духовенству право зовсїм справедливо скаржити ся, що „они претерпѣли несносныя утѣсненія и обиды и во исправленіи келейнаго правила, и въ чтеніи св. Писанія, въ ученіи, въ сочиненіи проповѣди Слова Божія великое помѣшательство“[2]).

Але того мало; духовенство несе таку повинність, що зовсїм не відповідає його санови і службі, і виразно виявляє, як тодї низько ставила ся служба душпастирів, і яке займали вони низьке становище в державі. На духовенство було накладено полїцейську службу, і духовні особи повинні були в містах ходити на варту до рогачок, прибувати на пожежі, бути по черзї на сторожі по „съѣзжихъ дворахъ“ (росправа, уряд громадський) і в помешканнях офіцерів, що посилали їх до арештантів і на роботу[3]). 1726 р. протопопи московські скаржать ся на московську полїцмейстерську канцелярию, що вона звелїла, аби всї протопопи, попи і дяки разом з міськими людьми стояли на вартї, в ночи — по 4 чоловіка, а в день — по 2. Протопопи звертають увагу консисториї на те, що їх на варту виряжають з великим „нечестіемъ и озлобленіемъ“, а дяків навіть і палицями бютъ[4]). 1732 р. архиепископ Теофан доводить синодови, що новгородське духовенство, мусячи відбувати варту на рогачках, зовсїм через те з'убожіло[5]). 1737 р. московський сьвященник Андрій Федоров доносить синодальній канцеляриї, що його взято „на съѣзжій дворъ“ тодї, коли він ішов з св.

---

[1]) „Самуилъ Миславскій“ Рождественского, ст. 73; „Сборникъ русск. ист. общ.“, т. 43, ст. 49.
[2]) „Ист.-ст. описан. Спб. еп“, в. V, вид. I, 102—3.
[3]) П. С. З. IX, 6957; XI, 8596.
[4]) „Опис. док. и дѣлъ синод. арх.“, т. VI, ст. 496.
[5]) ibid., ст. 498.

дарами причащати слабого; з „съѣзжого двора" його визволив дежурний капрал, але під умовою ходити на вараули до рогачок, або платити штрафу по 50 коп. за кожен раз, коли не прийде. Тодї-ж другий сьвященник Силуянов скаржить ся на капітана Єрмолаєва, що той його бив до крови і за чуб тягав в „съѣзжей избѣ" за те, що він не пішов на варту[1]).

Духовенство добре розуміло, оскільки такі обовязки не відповідні його санови та справжнїй службі і зазначило се перед урядом, виставляючи, що через пильнованнє полїцейської служби „въ службахъ во св. Божіихъ церквахъ и въ мірскихъ требахъ бываетъ не безъ остановки; и какъ военный артикулъ запрещаетъ съ карауловъ отлучаться, то случается, что сущіе въ болѣзняхъ въ приходахъ умираютъ безъ исповѣди и причащенія, церковники-же оставляють въ ночномъ времени церкви Божіи безъ всякаго охраненія"; а до того ще „за назначеніемъ священно-церковно-служителей къ рогаточнымъ карауламъ въ бытность поповъ, дьяконовъ и церковниковъ въ караулахъ чинится зазрѣніе духовенству отъ инославныхъ"[2]). Але петициї пригнобленого духовенства довго не мали користних для його наслїдків. 1736 р. сенат за проханнєм синоду увільнив духовенство від обовязку ходити на „съѣзжіе дворы" та до офіцерських помешкань на роботу і на варту до арештантів, але й після того духовенство повинно було ходити на варту до рогачок та на пожежі[3]). Р. 1742 видано указ, що духовенство увільняє ся і від сієї повинности (П. С. З. XI, 546); але фактично вона істновала і після того. Аж 1798 р. за царя Павла I було нарештї скасовано сю кумедну для духовного сану повинність[4]).

Але уряд накладав на духовенство і иньші обовязки, що теж не мали нїчого спільного з його безпосередними душпастирськими обовязками. Вже Петро звелїв, щоб духовенство доносило про гріхи своїх парафіян, оповіджені на сповіди. Сьвященники мали стежити в своїх парафіях за роскольниками, за всїма, хто ухиляє ся від сповіди, за заволоками ченцями та попами, за ворожбитами і ин., в ролї полїцийних орґанів, на рівнї з иньшими шпигами та посїпаками полїциї, і підпадали суворій карі за невиконаннє сих обовязків[5]). Аби задовольнити ріжним полїцейським та адмінїстратив-

[1]) ibid., ст. 499.
[2]) „Истор. Моск. еп. упр.", кн. 1, 132—3.
[3]) П. С. З. IX, 6957.
[4]) П. С З. XXV, 18772.
[5]) П. С. З, V, 3163, 3183; VI, 4022 та ин.

вим потребам держави, уряд накладає на духовенство і такі обовязки: 1704 р. сьвященникам доручено назирати за повитухами, чи не вбивають вони дїтей-виродків, і про родини таких виродків сповіщати манастирський приказ[1]). Рік після сього на сьвященників накладено обовязок доносити про смерть родичів і за недонесеннє накладено штраф[2]). Підчас ревизійного перепису причти мали помагати переписчикам і несли відповідальність за кожну непоказану душу: духовних осіб, виноватих у тому, карано каторгою з вирізуваннєм ніздрів, а як що утаєно душу не навмисне, то без вирізування ніздрів[3]). 1767 р. на духовенство накладено обовязок умовляти кріпаків, аби вони корили ся своїм панам[4]). 1768 р. уряд закликає духовенство, аби ширило серед народу прищіплюваннє коровячої віспи. В часи пугачівського повстання поручено умовляти народ, щоб не приставав до самозванця. Р. 1775 сьвященники три тижнї читали на лїтургії указ про те, що цїну на сіль поменьшено на 5 коп.; того-ж року і теж три тижнї, а потім по одному разу на рік перед Великоднем — укази про те, кому в яких екипажах їздити, яку збрую на коней та лїврею на льокаїв та фурманів надївати, кому можна і кому не можна їздити в позолочених та посріблених повозах. 1782 р. чотири тижнї оголошувано по церквах, чи не схоче хто приписати ся до міщан і т. и.[5]).

Примушуючи духовенство нести державне тягло нарівнї з усіма тяглими людьми держави, накладаючи на його невідповідні обовязки та не вбачаючи в сїм нїчого противного духовному санови, уряд дуже близько приймає до уваги відповідність духовному станови декотрих зайнять, коли з сим звязано було зменьшеннє прав духовенства. Напр. з такого приводу заховуєть ся давня заборона державати духовним крамниці, корчми, гнати горілку то-що, взагалї промишляти. Не спочував уряд і тому, щоб духовенство володїло кріпаками. Правда, спершу дозволено було записувати оподаткованих низших клириків та дїтей духовенства за сьвященниками та церковними землями. За Анни Івановни пояснено, що церковників треба приписувати властиво до церковної землї, а не до особи того чи иньшого сьвященника[6]). За цариці Єлисавети духовенству дозволено,

[1]) П. С. З. IV, 1964.
[2]) ibid., 2054.
[3]) П. С. З. VI, 3906, VII, 4145.
[4]) П. С. З. XVIII, 12966.
[5]) П. С. З. 412, 442, 8844. „Сборн. рус. ист. общ.“, т. 43.
[6]) П С. З. VIII, 5944

нарівні з усїма ріжночинцями, записувати за собою байстрюків, як хто приймав їх до себе на виховання[1]). Право володіти кріпаками та залюдненими маєтностями признавало ся за сьвященниками, що або походили з шляхетського роду (на Вкраїнї), або одержували маєтности від царів в дарунок, напр. царські духовники[2]). Питаннє про право духовенства на кріпаків здіймало ся опісля Катерининою комісиєю, що признала се за виключне право дворянства. Таке пікловання уряду про те, аби не припускати духовенства до таких праць та не наддавати йому таких прав, що невідповідні його санови та перешкажають чистоті його служби, певна річ, мусїло добре впливати на духовенство з морального боку. Але, як завважимо на те, що сей високий прінцип, яким кермовав ся уряд в відносинах до духовенства, виступав тоді лиш, коли ходило про зменьшеннє горожанських прав духовенства, та цїлком зневажав ся тодї, коли урядови треба було уживати духовенство для своїх цїлей, то буде ясно, що таке платоничне пікловання уряду про чистоту душпастирської служби не могло в дійсности бути користним для духовенства, а навіть часом було просто шкодливим з боку його социяльного становища.

Права білого духовенства що-до суду теж рішучо відмінили ся у XVIII в., коли порівняти їх з дореформенним ладом. В московській державі духовні особи підлягали суду духовної власти не тілько в справах духовних та цивільних позвах, але, доки мали сан, і в справах карних. Позви духовенства з мирянами розглядав суд загальний або спільний з духовних та сьвітських судцїв; позов вчиняв ся перед начальством одвічального. Як видно, за прінцип для подїлу судових справ взято не самий характер їх, але стан осіб, що позивали ся[3]). По реформі лад сей відмінено. 1700 р., коли закрито „патріаршій разрядъ“[4]), та 1701 р., коли було знов отворено манастирський приказ[5]), ясно було проведено нові прінципи в подїлї суду на сьвітський та церковний: ухвалено, щоб цар приймав скарги на людей духовного стану, а сї останнї мали скаржити ся на людей сьвіцьких у ті прикази, до яких належав одвічальний. Манастирський приказ розберав не тільки звичайні судові справи, але навіть карні та полїтичні. Разом з ним розширили свою власть

---

[1]) П. С. З. XII, 9343.
[2]) „Опис. докум. и дѣлъ синод. арх.“, т. I, ст. 491.
[3]) Знаменскій „Приходское духовенство“, ст. 432.
[4]) П. С. З. IV, 1818.
[5]) П. С. З. 1829.

над духовенством і иньші судові інстанциї та уряди, в справах карних „судний приказ", політичних — „приказ преображенський", за бешкет та бродяжництво — поліция, в справах податкових — провінцияльні та ґубернияльні начальства. В деяких більш важних справах сьвітський уряд, забераючи духовних осіб до свого суду, сповіщав духовне начальство лишень „для відомости", не кажучи самої вини[1]).

Після скасовання 1720 р. манастирського приказу для духовенства настав що-до судових справ тяжкий час. З причини, що не було судової інстанциї для позвів на духовенство, духовних осіб тягали по ріжних ґубернияльних і провінцияльних судах. Час сей тяг ся до самого отворення синоду. Синод, пильнуючи, щоб сконцентровати весь суд над духовенством у своїх руках, вдав ся з сим до Петра І. Цар своєю резолюциєю постановив, щоб духовенство належало до синодального суду у всїх справах окрім тяжких політичних, які відав преображенський приказ, та позвів, що розбирали ся в специяльних інстанциях[2]); про се сповіщено і преобраображенський приказ[3]). Але як за Петра І, так ще більш за його наступників уставлений поділ судових справ фактично не виконувано. По смерти Петра для самого синоду небезпечно було обстоювати за права духовенства, дуже дискредитованого в очах підозріливого уряду. За часів імператрициї Єлисавети знов було заборонено судити духовних осіб у сьвіцьких судах без відомости єпархияльного уряду, виключаючи тяжкі політичні вчинки[4]). Духовні особи, як і попереду, мали позивати сьвітських перед їх урядом, а сьвітські духовних — перед урядом духовним. У справах карних духовенство судило ся в загальних судових інстанциях, в присутности духовних депутатів[5]). Той самий лад стверджено за Катерини II[6]).

Таким чином бачимо, що в Росиї прінцип духовного суду кардинально відмінив ся з часів реформи. З початку XVIII в. до самого кінця його спроквола виробляв ся в Росиї прінцип судового поділу по характеру самих судових справ, а не по стану осіб, що вдавались до суду.

На Україні сей прінцип не переживав такої еволюциї, як у Великороссиї. Тут він твердо заховав ся в формах звичаєвого права

---

[1]) П. С. З. IV, 2310; VI, 3632; Знаменскій, „Приходское духовенство", ст. 436.
[2]) П. С. З. VI, 3761.
[3]) „Собраніе пост. и распор. по вѣд. дух. исп.", I, ст. 33.
[4]) П. С. З. XI, 8566.
[5]) П. С. З. XII, 9079.
[6]) П. С. З. XVII, 12606.

на підставі Литовського Статуту, Саксонського Зерцала та иньших правничих норм литовсько-польської держави. В юридичній памятцї першої половини XVIII в. въ „Правахъ, по которымъ судится малороссійскій народъ“ — прінцип судового подїлу по характеру судових справ виступає з безперечною виразністю. „Духовнимъ персонамъ — сказано тут — мирскихъ людей въ дѣлахъ мирскихъ не судить и мирскимъ въ духовніе дѣла не вступатись“[1]; „кто же би, противно сему, въ земскихъ и другихъ суду мирскому подлежащихъ дѣлахъ позвалъ кого въ судъ духовній и, принудивъ его къ отвѣтствію, получилъ съ него какову управу, — въ томъ онаго суда приговоръ, когда обидимій станетъ челобитствовать въ надлежащій мирскій судъ, не долженъ быть содержанъ при своей силѣ... Тоже разумѣть, если би кто кого въ мирскій судъ позвалъ въ такихъ дѣлахъ, которія разсмотренію и рѣшенію духовнаго суда подлежатъ“[2]). Сей поділ — остільки сталий, що за порушенне його накладаєть ся певна кара: „за такое ненадлежащое позваніе на позвавшемъ быть имѣетъ доправлено позванному штрафа три рубли денегъ, а рубль двадцятъ копѣекъ на канцелярскіе расходи въ надлежащой судъ, съ награжденіемъ удвое убитковъ, которіе отъ того-бъ позванному приключитись могли“[3]). „Права“ навіть зазначають, на підставі статута, самі інстанциї в поодиноких судових справах: „въ спорахъ о имѣнія недвижимія между духовними и мирскими всякаго чина и званія персонами... бить челомъ на духовнихъ персонъ и дѣло производить въ войсковой енералной канцеляріи и въ генералномъ судѣ; а на мирскихъ духовнимъ бить челомъ въ судахъ надлежащихъ“[4]).

В другій половині XVIII в., коли на Українї почав заводитись у всїх сферах великоросийський лад, раціональні судові норми, що тим часом розвивали ся у Великоросиї, перейшовши на Україну, відповідали тому звичаєвому праву, що істновало тут попереду.

Таким чином, судове становище духовенства вступило на справжнїй шлях; сфери церковного та цивільного суду зовсїм нормально були розмежовані, уважаючи на характер самих судових справ, а не осіб, що судили ся. Шкода лишень, що такий судовий

---

[1]) „Права, по которымъ судится малорос. народъ“ вид. проф. Кистяковського, розділ VI, артикул 1, п. 1.

[2]) ibid. п. 2.

[3]) ibidem, п. 2.

[4]) ibidem, артикул 2, п. 1.

лад більше істновав на папері, ніж у самім житї. Реформа Петра I, що викликала реакцию попередному церковному напряму державного житя, викликала разом з тим такі невірні і навіть ворожі відносини духовенства з боку усїх станів российського суспільства, не минаючи й урядових, що в дїйсности не можна було сподївати ся на безсторонне та цїлком леґальне поводженнє з духовенством в судових справах.

III.

Се несправедливе поводженнє з духовенством в урядових сферах не може нас дивовати, бо сам вищий уряд не довіряв духовенству і підозрівав його в ворожих потайних замірах. О скільки те недовірє та підозріння мали дїйсну підставу, не будемо тут доходити, зазначимо лиш самий факт. За Петра I кожний сьвященник, вступаючи на свою посаду, присягав, що буде вірним царю та доноситиме про все, куди слїд[1]). Справа царевича Олексїя, у якій брав участь духовник царевича, ще більше накинула на духовенство тїнь підозріння в очах царя і була причиною страшних кар над духовними особами по полїтичним доносам. Р. 1721 воєвода вологодський Потьомкін прислав у преображенський приказ вологодського соборного протопопа та протодиякона, з того приводу, що протодиякон називав протопопа зрадником царю, бо він, протопоп, не говорить в єктенїї прошення „о плавающихъ и путшествующихъ", значить, не молить ся за флот, що недавно заведено царем; показало ся, що протопоп не читав того прошення просто через те, що вологодський архиєрей з причини великої слоти у своїй єпархиї, замінив те прошеннє другим прощеннєм про погоду, відповідно требникови Петра Могили[2]). За часів Анни Івановни весь духовний стан підозрено в неприхильности до уряду і віддано під суворий догляд сьвітських урядників; сїж останні, щоб заслужити та виправдити таке довірє, чинили над ним „жестокія и нестерпимыя мученія и экзекуціи"[3]). Се підозріннє уряду до духовенства найбільш виразно виявило ся з приводу невідправи царських молебнїв та панахид; розстриженнє з сану, тажкі кари по тїлу, заслання падали на духовенство навіть за те єдине, що царські молебні правили ся у другорядних ризах.

---

[1]) П. С. З. VI, 4012.
[2]) „Описан. докум. и дѣлъ синод. арх.", т. I.
[3]) П. С З. XI, 8506.

Особливо богато витерпіло духовенство з приводу присяг 1730 та 1731 р. Вільно зітхнуло духовенство після недоладного підозріння та доносів лиш тоді, коли Петро III закрив тайну канцелярию. В часи Катерини II „політичні“ доноси зовсім втратили своє колишнє значіннє. Коли казанський ґенерал-ґубернатор одного разу прислав в Петербург курєра, сповіщаючи, що один дячок прилюдно говорив про царицю у шинку неподібні речі, то Катерина просто відповіла на се, що для неї неважні які-б не було речі пяного дяка, що для сего зовсім не слїд було турбовати курєра; що-ж до самого політичного злочинця-дяка, то цариця сказала увільнити його з вязниці та послати до єпархияльного архиєрея, аби дякам своїм звелїв бути при церквах, а не в шинках[1]). Законом 1766 р. зовсїм знесено колишні суворі кари за невідправу царських молебнів та панахид[2]). Не було вже страшних політичних слїдств і за Павла I, хоч духовенство в сей час було замішано в селянських повстаннях. Таким чином, біле духовенство лиш в другій половині XVIII в. встигло увільнити ся від грізного урядового підозріння, що принесло йому стільки тяжкого страждання.

Сьвітська адміністрация цілком переймала ся тими поглядами що-до духовенства, яких держалось вище правительство, тільки розуміє́ть ся, в зносинах з духовенством усяке меньше начальство ще побільшувало прикрість сих відносин. В молодій российській державі усякі аеміністративні переступи, надужитя правом були фактом надто звичайним і дуже прикро давали себе відчувати усьому тому, що було підвластне або навіть просто низче та меньш сильне.

О скільки духовенство було принижене перед усякими сьвітськими урядниками, може показати справа сьвященника Данила Автоназієва на початку XVIII в. Сего сьвященника, постановою синоду, видано голорою сильному фаворитови Меньшикову за те тільки, що він насьмілив ся, без жадної злої думки, намалювати якісь астрономичні знаки на спідній стороні меньшиківського портрету; Автоназієв увільнивсь від тяжкої кари через те тільки, що могутний фаворит царський, задовольнивши до схочу свій образливий гонор, сам побачив, що все обвинуваченнє — чиста дурниця, і відпустив горопашного провинника з миром[3]).

Та не одні могутні фаворити страшні були для духовенства через своє безкрає своєвольство. І менче начальство, усякі вое-

---

[1]) „Русскій архивъ“, 1252.

[2]) П. С. З. XVII, 12608.

[3]) Описаніе докум. и дѣлъ архива синода I, 388—390.

води та полкові командири, дозволяли собі таке знущаннє над духовенством, що се останнє ледви чи почувало яку ріжницю між більшим та меньшим начальством. І саме мале начальство нї трошки не вагало ся арештувати сьвященника, продержати його під вартою, покарати на тїлї і т. и. Ось, наприклад, кілька фактів. Єпархияльні архиєреї — Стефан, м. рязанський, Теодосий, архиеп. новгородський, Павло, еп. вологодський, Боголїп, еп. устюзький, Юрий, еп. ростовський, та манастирський приказ скаржились синодови, що воєводи, комісарі та земських справ управителї посилають в архиєрейські маєтности своїх під'ячих із салдатами, і ті дуже кривдять селян та духовенство, беруть з їх підводи, бють на правежі[1]), держать довгий час під караулом і нищать їх до краю[2]). Білозерський судя Матвій Леонтєв та подячий Прожівін вимагали від сьвященника Івана Григорєва, щоб він віддав в науку двох синів своїх, що були вже дяками, і молодшому з них було вже 34 роки, довгий час держали Григорєва в вязниці і коли він після того помандрував у Петербург скаржитись, конфіскували його дім і всї пожитки[3]). Лохвицького протопопа Івана Рогалевського взято в „приказъ Малыя Россіи“, послано на засланнє в Соловецький манастир та коли повернули єго із Архангельського в преображенський приказ, щоб переглянути його справу, то нїякого „дѣла до него не достало“, а тим часом се була людина осьвічена: коли він їхав у Соловки, то віце-ґубернатор архангельський Курбатов не пустив його в манастир та звелїв йому бути префектом у новозаведеній в Архангельському школї[4]). Воєводський товариш в Переяславі Залїському Щепін-Ростовский так мордовав одного сьвященника, що він заслаб і умер з того[5]). Навіть в самій столиції, Петербурзї, можливі були такі факти. О півночі полїцияит — підпоручник Малєр з драґонами розломали двері в господї диякона сергієвської церкви Іванова та, привязавши диякона до коня на мотузї, погнали коней; не змігши бігти нарівні з кіньми, диякон упав, побив ся на каменї, але драґони на те не вважали, волїкли його з глумом та лайкою по землї на мотузї; побитий, знівечений диякон ледви прийшов до памяти у полїциї[6]).

---

[1]) Били „на правежі“, доки хтось не зголошувавсь, що хоче заплатити за нього.
[2]) ibid., I, 321.
[3]) ibid., I, 422.
[4]) ibid., т. II, ч. 1, N. 199.
[5]) Ист. Рос. Соловйова, кн. V, т. XXI—XXV, ст. 264.
[6]) ibid., 327.

Навіть quasi-гуманний час Катерини II не поліпшив адміністративних відносин до духовенства. Якому небудь звенигородському городничому підчас проповіди в церкві забагало ся, наприклад, самому сказати проповідь; нимало не вагаючись, як хазяїн, він тут таки звертав ся до сьвященника, що стояв за налоєм: „пошелъ, я самъ скажу“ і ставши на його місце, починав поучати міських поліциянтів, вживаючи самі лайливі епітети[1]). Ярославськийісправник Безобразов, що мав звичай напускати ся з кулаками на всїх, хто попадав ся йому по дорозї, одного часу побив сьвященника, не вважаючи на те, що він виставив наперед себе, щоб захиститись, дароносицю, з якою йшов на требу; при сїм випадку дістало ся не лише бороді сьвященника, але й дароносиції[2]).

Військові начальства кривдили духовенство ледви чи й не більше. Часто бувало, що військове начальство своєю волею увільняло сьвященника від його посади наче-б то „за шумствомъ и слабымъ здравіемъ“[3]). Військовій колеґії та ґенерал-аншефам доводилось розбирати немало скарг військових сьвященників на самовольство командирів. Наприклад, 1764 р. один сьвященник скаржив ся кн. Трубецкому на полковника Гінцера, що від нього він „не точію неоенократно держанъ былъ подъ карауломъ, но по приказанію полковничьему публично чрезъ городъ Ревель, воинскою командою связанный, тащенъ былъ“. Синод не раз посилав в військову колеґію укази „о подтвержденіи командирамъ не штрафовать впредь полковыхъ священниковъ“[4]), та, видно, все дарма. Ще з більшою зневагою військове начальство трактовало низших клириків. Наприклад, 1766 р. новгородська консистория іменовала у великолуцький піхотний полк штатним дяком сьвященничого сина Бориса Ігнатєва, обовязавши його, щоб він „былъ трезвъ и полковому священнику повиновался“; 1768 р. новгородська консистория, переписуючи духовенство, довідала ся, що сего самого Ігнатєва, по приказу полковника Фреймана, зачислено у салдати. Консистория запитала у полкового начальства, яким чином се стало ся, і відобрала таку відповідь, що „церковникъ Игнатьевъ за невоздержность и неисправленіе своей должности, также по малознанію грамоты, для исправленія и приведенія его въ доброе состояніе и воздержность, записанъ на время въ военную службу“. Консистория писала з сего

---

[1]) Русскій архивъ, 1869, ст. 630.

[2]) Русск. арх., 1865, ст. 937.

[3]) Н. Невзоров. Военное духовенство, ст. 72.

[4]) ibid.

приводу у полк, що Ігнатєва назначено справляти при церкві службу Божу, через що записувати його в салдати, хоча би й на час, не годилось; коли-ж за ним була яка вина, то військове начальство повинно було сповістити про се парафіяльного архиєрея. Консистория витребовала з полку Ігнатєва, учинила слїдство, показалось, що Ігнатєв чоловік для своєї служби здатний; росповів він, що коли був дяком, полковник Фрейман не раз кликав його до себе, умовляв записати ся в салдати і обіцяв надгородити його чином унтер-офіцера; коли-ж Ігнатєв йому відмовив, то Фрейман сказав його просто, без жадної вини, взяти в салдати та через три днї вивчитись військової муштри і, поки не вивчить ся, давати йому цїпком по тисячі „лозанів“, „каковой экзерциціи онъ, Борисъ, чрезъ оные три дня и обученъ и таковые несносные бои ему при ученіи онымъ были чинены“[1]).

Або ось як скаржив ся 1784 р. в Київо-печерське „духовное правленіе“ сьвященник с. Хотова Андрій Капкан на двох офіцерів, які нї за-що, нї про-що чинили йому тяжкі кривди. Через село Хотів йшли з командою офіцери підпоручник Микола Петров і штик-юнкер Михайло Александров. Зайшли вони до сьвященника в хату і спитали, чи далеко ще до Гвоздова. Коли їм сказали, що буде верстов з вісїм, один з їх відповів: „лжешъ, бестѣя“. „Попадя моя, — пише сьвященник у своїй скарзї — по слабости своей будучи на печѣ сказала: на что и спрашуете, когда сами знаете, то они оба стали бранить, называя старою чортовкою“. Господаря не було дома. Коли його сповістили, що в його робить ся в хатї, він поспішив до дому і заставши, що офіцери лають його жінку та дочку, спитав офіцерів, чого вони лають ся і коли їм чого треба, нехай звернуть ся до прикащика. Тодї „единъ с нихъ тотъ часъ вдарилъ мене — пише далї сьвященник — в щоку і вхватя заволосы повалилъ черезъ порогъ о землю навзничь, и приказалъ салдату: пріими ево, салдатъ за волосы держалъ, а онъ ногами топталъ, билъ до удовольствія, салдатъ же и попадю билъ кулач'емъ, а за дочерю единъ по двору гонился с вилами, которая естлибъ не утекла, то убилъ бы или скололъ. Потомъ, какъ выбѣжали с хаты, і я тотчасъ сѣнечные двери затворилъ, то они командою атаковавши кругомъ хату, крича и ламая двери, гдѣ искаючи мене въ коморѣ всю стеклянную посуду перебили; я видя такой нечаянной смертной страхъ, схоронился на комору“. Після того офіцери ще раз вертали ся у двір сьвященника,

[1]) Ibid.

„чтобъ, — як він казав, — убить мене на смерть, что отъ великой запальчивости конечно, естлибъ сискали, и учинили бы"[1]).

Відповідно великоросийським порядкам, на Україні духовенством необмежено правили гетьман, полковники та иньша старшина, що не признавала над ним ніякої духовної власти. Духовенство повинно було підлягати навіть низшій військовій старшині-сотникам, а разом з ними бурмістрам та війтам. Кролевецький сотник Г. Огієвський відобрав від кролевецького протопопа „за якусь неслухнянність" всї землї та наказав клирикам, щоб його не слухались; один паламар не послухав ся сего приказу, і за се його тяжко бито киями. Та сего ще мало: грізний сотник зовсїм віддалив протопопа з його посади у всїй своїй сотнї та сам взяв ся правити духовенством, звелїв духовенству звертатись до його зо всїми справами і головна річ відсилати йому церковні гроші. Деякі сьвященники не пристали на те; тодї він поїхав по сотнї гамовати сих бунтівників, звелів їх бити та грабувати. Забезпечивши собі таким чином право над духовенством, він почав судити сьвященників. В селї Алтинівцї сьвященників, що явили ся до його „з поклоном", але не згодились видати йому церковні гроші, він „бранилъ и попа Аѳанасія Савича велѣлъ атаману выпхать въ шею зъ хаты, которій выпхалъ и кіемъ по спинѣ вдарилъ". У другий раз в тім самім селї Алтинівцї дяк поскаржив ся за щось на сьвященника; Огієвський взяв за се коня у сьвященника і віддав його ображеному дякови, взяв крім того для себе три рублї штрафу, відобрав у сьвященника весь ґрунт і збудував на тім ґрунтї шинок. Не змігши далї терпіти, сьвященники попробували поскаржитись на його, але накликали сим ще більшу біду на свою голову. Сотник зробив на їх наїзд із козаками, у одного сьвященника побив дочку серед двора нагаями, другу дочку бив по обличю, чоловіка її — киями, самого сьвященника, що поспішив до його з поклоном — запер у дзвінницю.

Усї скарги духовенства здебільшого йшли йому-ж на шкоду, бо консистория звичайно передавала їх у суди козацькі, а сї останнї, бувши занадто дражливими що-до козацької чести, або без огляду на судову справу визначали кару духовним особам, або — що найменьше — примушували їх „перепросить милостивого пана", що образив їх, аби він залишив справу[2]).

---

[1]) Архив київської духовної консисториї.

[2]) „Руководство для сельскихъ пастырей", т. II, 503—4; „Ист.-стат. опис. черниг. епархіи" Філярета, V. 344—7.

IV.

Після сказаного про відносини правительства та адміністрациї до духовенства, треба для повнїйшого характеризовання суспільного стану його поглянути й на відносини до нього всего загалу російського суспільства.

Духовенство істнує для задовольнення релїґійним та моральним потребам суспільства, і коли суспільство поважає служеннє та гідність духовних осіб, коли підлягає їх голосу в сфері релїґійно-моральній, своєю дорогою — виявляючи свій законний протест проти хиб його, то духовенство може триматись на відповідній висотї; і коли духовенство з успіхом виконує свої релїґійно-моральні обовязки що-до суспільства, то по заслузї тїшить ся повагою у нього. Але в Росиї бачимо зовсїм иньший — супротилежний сему і ненормальний — стан річей, що викликав теж і супротилежні наслїдки. Не входячи в попередні часи, зазначимо, що від часу реформи суспільні симпатиї потягли ся зовсїм у иньший бік, нїж де стояло духовенство із своїм ідеалом і змаганнями. Російський сьвященник живе попереднім старим ідеалом, тим самим яким жив він і тодї ще, коли житє суспільне розвивало ся під переважним впливом церковности. Між суспільством та духовенством стала ся, таким чином, непрохідна безодня. Сьвященник стає чужим для суспільства передовсїм не через які особисті вади, але як репрезентат ідеї, з якою розпрощало ся суспільство. Кожна ріжниця в поглядах та в житї духовенства, хоча-б вона виходила з характеристичних прикмет духовенства, яко репрезентанта релїґії, або із справедливого протеста проти односторонности суспільного сьвітогляду, вважав ся тепер за ознаку духового обскурантизму. У другій половинї XVIII в. безодня, що розділяла осьвічену клясу суспільства від духовенства, виросла ще більша. Релїґійна проґрама тогочасного осьвіченого суспільства складала ся з цїлком неґативних поглядів на віру, як на „суевѣріе и предразсудокъ“, виявляла ся практично в заходах осьміяти та принизити все, що належить до релїґії. Нова російська лїтература, що починала ся з XVIII в., стає орґаном ґлузовання над духовенством, — часто тенденцийно несправедливого. Ще Кантемір виставляв служителя релїґії яко неосьвіченого ханжу, росповідаючи про те, як „невѣжество гордится подъ митрой“, або як:

„Критонъ съ четками ворчитъ и вздыхаетъ,
И проситъ свята душа съ горькими слезами
Смотрѣть, какъ сѣмя наукъ вредно между нами“.

Діскредитувала духовенство і quasi-безсторонна наука в особі Татїщева. Дуже відомий погляд Татищева на духовенство, яко на стан властолюбний, обскурантний та своекористний. І сей погляд держався в лїтературі росийській протягом усего XVIII віку. За Татїщевим провадить його Ґолїков; у тих місцях, де він дотикаеть ся духовенства, він завсїди цитуе Татїщева[1]). Не вважаючи на нові основи, яких держався Болтїн у своїм погляді на церков та ерархию, погляди Татїщева займають у його дуже поважне місце. Він навіть дорікав Щербатову за те, що він у своїй історії не йшов за Татїщевим[2]). Та й Щербатов, як ми бачили, не геть-то був безстороннім до духовенства і щиро признавав ся, що всї заходи духовенства сходять ся на тому, аби захопити у свої руки колишню власть над суспільством[3]). При такому поглядї на духовенство, останне ледво що терпіли в державі і терпіли для того власне, що признавали його потрібним для неосьвіченого загалу „подлаго народа", бо той не розвинув ся ще до того, аби бути вільним від „предразсудковъ и суевѣрій". Після сего зрозумілим нам буде той зневажно-ворожий тон, який помічаемо в відносинах суспільства до духовенства. На практицї відносини сї виявляли ся у приниженню та знущанню над духовенством, де і як тільки було можна.

Велика сила фактів з історії минулого віку доводять нам дїйсність таких саме відносин. Тільки на Україні ще суспільний стан духовенства, пережитком від давнїйшого, був вищий. В духовний сан дуже часто вступали значні чини козацької військової старшини, що само собою дуже підоймало престіж його серед суспільства. Духовенство тут мало родинні та суспільні (часом з попередньої служби) звязки зо значними адмінїстративними особами; напр. о. Григорий Помаранський, син стародубського сьвященника, женив ся 1743 р. з небогою матери ґрафів Разумовських, а друга небога її була за новгородським сотником Жоравкою, а у сього до хресту держала дочку сама цариця Елисавета[4]). Дневники таких значних осіб козацької старшини, як Маркевича[5]), Ханенка[6]) та ин., сьвід-

---

[1]) „Дѣянія Петра В.", XIII, 138—140, 142-146.

[2]) „Критич. замѣч. на историю Щербатова", ст. 18, 25, 191—193 та ин. — „Исторія Россійская" див. Знаменского — „Труды К. Д. Академіи", 1862 р., т. I.

[3]) „Статистика въ разсужд. Россіи", — „Чтенія въ общ. ист. и др. Рос.", 1859 р. т. 3.

[4]) „Историко-стат. опис. Черниг. епархіи", VI, 61.

[5]) „Дневныя записки Я. Марковича", ч. II, ст. 100, 110, 164, 168, 191 та ин.

[6]) „Дневникъ генеральнаго хорунжаго Н. Ханенка", ст. 222 та ин.

чать про дуже близькі інтімні та сердечні відносини сих осіб до духовенства. Не те було у Великоросиї. Правда, ще за Петра І видано закон, що дозволяв кадетам дворянських фамілїй вступати у духовний чин, але се дозволеннє не мало ніякого практичного значіння, бо духовенство так низько стояло в суспільних поглядах, що ніякий найбезчаснїйший дворянин не захотів-би осоромити себе належністю до духовного стану. Усї чужоземні мемуаристи в один голос сьвідчать про черезмірне приниженнє духовенства, що проґрессивно розвивало ся протягом всего XVIII в. Ще Корб помітив недостачу в суспільстві поваги до духовного чину. У попередні часи — каже він — сьвященникам давали у всїх зібраннях перше місце; тепер їх так принижено, що їх майже не приймають вже до компанії[1]). Вебер помічає, що біле духовенство в Росиї має не більше поваги, як оподатковані (низші) суспільні стани, що нарівні з ними воно примушене нести державні повинности та платити до скарбу усякі збори[2]). По словам Фокеродта, біле духовенство, окрім протоєреїв по містах, знало одну зневагу. „Дворянин рідко коли посадовить сьвященника з собою за стіл і тілько що той прочитає по обідї молитву, зараз його відсилають до домової челяди[3]).

Такі-ж самі сьвідоцтва подибаємо і про другу половину минулого віку Кокс з здивованнєм завважає: „за час мого пятимісячного пробування у Петербурзї, хоч менї завсїди і що дня доводилось мати зносини з российською аристократиєю та дворянством, менї нї разу не трапляло ся бачити у господах, де я був, анї одного репрезентата білого духовенства; се почасти залежало від того, що тутешні парафіяльні сьвященники о стільки некультурні та необтесані, що їх не можна пускати до осьвіченого товариства[4]). Вебер констатує факт, що „більшість попів в Росиї — люде низького походження[5]).

Се демократичне походженнє духовенства вже само собою викликало зневагу до його. О скільки сьвященник залежав від свого дідича-пана, о скільки він повинен був йому коритись та перед ним запобігати, — видно з записок великоросийського сьвященника (ярославської єпархиї) Матусевича. „У відносинах до сусїдних діди-

---

[1]) „Чтенія въ обществѣ ист. и др. Рос.“, 1867, 3, IV, 260.

[2]) „Рус. Архивъ“, 1872, 1131.

[3]) „Чтенія въ общ. ист. и др. рос,“, 1874, 2, IV, 113—114.

[4]) „Русская Старина“, 1877, II, 46.

[5]) „Русскій Архивъ“, 1872, ст. 1447; порівн. „XVIII-й вѣкъ“ Бартенева, т. IV, 336; „Бытъ русскихъ“ Трегубова, 164—167.

чів, — говорить д. Семевский, — сільський сьвященник був у цїлком залежному станї: кожен такий дїдич був для його „бариномъ“ (Матусевич так і називав його у своїх записках), якому доводилось кланяти ся за кожну маленьку подачку“[1]). І сї слова справдї стверджають ся тими місцями записок Матусевича, де він росповідає про свої відносини до дїдичів. Заїхав, напр., Матусевич до дїдича Волкова попрохати соломи, але у того були гостї, — „такъ другимъ временемъ приказалъ побывать“, і через два днї „пожаловалъ возъ соломы“. Коли дїдич ласкаво приймав Матусевича, то він з вдячністю зазначав се у своїх записках: „пошелъ къ Николаю Андреевичу въ горницу, — пише Матусевич, — и съ приходу чашку чаю выпилъ, а потомъ рюмку водки, и по окончаніи стола изволилъ приказать пива въ бутылкахъ подать, и я выпилъ два стакана большихъ, да пожаловалъ мнѣ соломы“. Або ось як описує Матусевич приїзд дїдички, що в її маєтности був він сьвященником: „въ обѣдню пріѣхала сюда ея превосходительство, генеральша Анна Ивановна Нарышкина, изволила быть въ церкви и по исшествіи изъ церкви просила къ себѣ на квартиру... Изволила жаловать меня водкою“; другого разу для зустрічи дїдича „изъ вобщихъ“ причт купив сайку (булку) і піднїс йому: „въ пріѣздѣ ихъ высокородія поздравляли“[2]).

Певна річ, що трафляли ся серед дворян виняткові особи, що добре тямили суспільне значіннє духовенства, що вказували урядови на хиби духовного стану не через те єдине, щоб його принизити, але для того, щоб уряд заходив ся підняти його осьвіту, материяльне та заразом социяльне значіннє серед суспільства. Такі відносини дворян виявляють ся по части і в „наказах“ депутатам, що їздили у Москву засїдати у Катерининій комісиї[3]). Але як зауважити, що тільки дворяне 5 повітів виявили у своїх наказах депутатам прихильність та співчутє до духовенства і що впродовж 101 засїдання комісиї ледве на двох дотикнулись духовного стану та й то на підставі думки „господина Гума“ зачислили його до середнього стану — то таку прихильність і співчутє мусимо признати виїмковими.

---

[1]) „Русская Старина“, 1877.

[2]) ibid.

[3]) „Сборникъ рус. ист. общ.“, т. 14; „Свѣд. о екатерин. коммиссіи“ Поленова „Русскій Вѣстникъ“ 1865 р., І та 1869 р., VI.

V.

Ми розглянули, так би сказати, переважно теоретичну сторону відносин вищих верств російського суспільства до духовенства. Практичні безпосередні відносини їх були далеко гіршими, ніж се можна гадати. Офіцияльний документ другої половини минулого столїтя так обмальовує нам сї відносини: „деякі дїдичі кривдять сьвящено-та церковно-служителїв не тільки бійкою, але й карою по тїлу, та на се укривджені — одні не мають зовсїм від сьвітських команд сатисфакциї, другі-ж — з причини свого убожества зрікають ся судового формального процесу“[1]). Наведемо для ілюстрациї кілька фактів.

Один сьвященник вологодської епархиї скаржив ся своєму архиєреєви, що одрого разу після служби божої дїдич Теодор Левашов покликав його до себе в господу та побив його „мучительски дубиною безвинно“, що другого разу, саме Різдвяної ночи, нагло напав з своєю челядию на оселю самого сьвященника, говорив і йому, і жінцї його і дїтям, дочкам-дївчатам, „всякія скаредныя, неподобныя слова, и пѣсни пѣлъ, и неволею и нахальствомъ своимъ желалъ съ дочерьми его танцевать“, що ще раз він нагнав його, сьвященника з дїтьми, як той вертав ся натомлений з поля, почав стріляти в них (певно, слїпими набоями) і стріляв аж поки вони, перелякавшись, не сховали ся у лїсї[2]).

В тій самій епархиї дїдич Засецкий покликав до себе до дому сьвященника Михайла Вакулова разом з дияконом, ухопив сьвященника за волосе і поволїкши його у другу сьвітлицю, бив його „чеками и кистенями и топками топталъ“. Після такої бійки голова та груди у сьвященника попухли, на ногах зосталось 23 рани, волося на голові та на бородї було обірване; побитого та скрівавленого сьвященника Вакулова жінка повезла у Вологду до архиєрея[3]).

Дїдич Старицького повіту, прапорщик Полїкарпов, примушував сьвященника, щоб той повінчав кріпака його селянина з десятилїтною дївчинкою; коли-ж сьвященник не згожував ся на те, Полїкарпов прийшов до його з челядию, погрожуючись убити його;

---

[1]) П. С. З. XVIII, 13286.

[2]) „Опис. докум. и дѣлъ синод. арх.“, 1, 395.

[3]) ibid., 396.

сьвященник сховав ся; тоді Полікарпов звелів руйновати його хату, пограбовав усі його пожитки, дочку його цькував собаками і т. и.[1]).

Серпухівський сьвященник Степанов так скаржив ся московській дикастериї. Раз він з дароносицею за пазухою поспішав у друге село запричащати свого парафіянина. Коли проходив він через поле князя Вяземского, князь верхи догнав його і бив „большою ѣзжалою конскою плетью“. Сьвященник говорив, що він лїтурґісав у той день, що він має за пазухою дароносицю із св. дарами, — князь таки бив його; сьвященник пустив ся тїкати до гаю, — князь верхи, доганяючи його, усе бив та бив; кріпаки князеві, з його приказу, спіймавши, „били попа кулачьемъ и топтунами“, та після поволїкли його за волосе через поле у сусїдне село. Тут кн. Вяземський злїз з коня, лаяв сьвященника „матерними словами“, бив „кулачьемъ“, топтав ногами у груди, від чого дароносиця випала на землю; Вяземский одіпхнув її ногою, вона розсипалась і св. дари з неї випали; сьвященник ледве живий вернув ся до дому[2]).

VI.

Відносини до духовенства иньших станів суспільства — купецтва та селянства — були трохи лїпші, бо вони, принаймнїй, не відкидали самих прінціпів релїґії, а через се з їх боку не могло бути і таких ворожих відносин до її репрезентатів. Але що-до купецтва, то й тут бачимо ще більш може дикі факти в відносинах до духовенства, нїж се було з боку дворянства. Дуже часто бувало, що в церкву на службу божу приходив пяний, але заможний та поважний купець, поучав сьвященника, як йому правити службу, а безправний, убогий сьвященник, що цїлком залежав від такого парафіянина, мусїв покірливо все те зносити[3]). Неймовірним здаєть ся такий напр. факт, що дїйсно був не де небудь у далекій провінциї, а у самій Москві. Року 1753 студент московської академиї Олексїй Некрасов просив у московського архиерея дияконської посади; архиерей і висьвятив його до одної московської церкви. Але парафіянин тїеї церкви, купець Сергій Азбукін, хотїв другого диякона. Коли-ж сьвященник почав доводити сему купцеви, що Некрасов — студент богословії, і значить, має певну перевагу над

---

[1]) „Исторія Россіи“, кн. V, т. XXI—XXV, 615—616.
[2]) „Исторія моск. еп. упр.“, увага 456 до ч. II, кн. 1, ст. 197—198.
[3]) „Ист.-стат. свѣд. о С.-Петерб. еп.“, в. VI, вид. I, ст. 58.

його невченим кандидатом, то Азбукін відповів просто: „я-де плюю на богословію и что намъ есть отъ богословіи?". Коли-ж Нєкрасов прийшов до церкви та почав читати часи, Азбукін вигнав його з крилоса. Після відправи сьвященник знов почав умовляти Азбукіна та його „партизанів", але ті почали кричать на теє, що їм школярів непотрібно, що нехай собі школярі ідуть учити „деревенскихъ мужиковъ", а вони, московські купції, „до нихъ-де еще переучены, да и лучше ихъ", коли-ж би який школяр прийшов до їх церкви, то вони „генеральное опредѣленіе положили — метлой изъ церкви выгнать"[1]). Далеко пізнїйше подибаємо ще більш різкий факт купецької сваволї. 1770 р. сьвященник московської миколоґнєзднїківської церкви йшов собі до дому. Парафіянин тої церкви, купець Мамонов, покликав його до себе, звелїв своїм слугам надягти сьвященникови на шию залїзну „рогачку", замкнув її на колодку, ключ взяв до себе, а сьвященника в такому виглядї пустив до дому[2]).

Здаєть ся, можна-б сподїватн ся, що кращі були відносини до духовенства з боку селянства вже хоч-би через те, що їх єднала спільність їх безправного, приниженого становища в державі і серед суспільства. Відносини між селянством та духовенством залежали передовсїм від способу заміщення парафії — вибором чи спадком. Не будемо дотикати ся у подробицях сего дуже цїкавого питання, бо воно завело би нас далеко на бік, зазначимо лишень, що обраннє духовних осіб парафіянами, і дїдичність церковних посад не мали сталих та безпечних підвалин; обидві сї форми переходу церковних посад оперались більш на право звичаєве. В XVIII в. у Великоросиї вже уставляєть ся дїдичний прінцип в переходї церковних посад. Прінцип виборний заховав ся на Україні, істнував тут майже без перешкод впродовж першої половини XVIII в. і починає зустрічати перешкоду — з боку духовного і сьвітського уряду — лише в другій половинї столїтя, коли епархияльний уряд починає настановляти своїх кандидатів, що одержували осьвіту по школах. Виборний спосіб був найбільш рациональним та користним за-для релїґійно-моральних інтересів громади, особливо у той час, коли не було осьвічених кандидатів на церковні посади і громада сама мусїла своїм контролєм забезпечувати моральну вартість духовенства, але для самого власнє духовного стану він мав той дуже некористний бік, що ставив його у повну, цїлковиту залежність від

[1]) „Ист. моск. епарх. упр.", ч. II, кн. I, ув. 123.
[2]) ibid., ув. до ч. II, кн. 2, ст. 52.

громади, зовсїм не забезпечаючи його від найнесправедливійшої та грубої парафіянської своєволї. О скільки громада спочувала та добре поводила ся з милим за-для неї сьвященником, напр. у складку заводила йому господарство, а коли він ще не висьвятив ся, на свій кошт одвозила його „промоватись на попа“, забезпечивши його грішми на всї потрібні видатки, о стільки неприхильно поводилась вона з сьвященником, що не заслужив її ласки. Ось напр. такий факт. Чернигівський архиєрей, Іродіон Жураковський, висьвятив до одної церкви у Мглин „философскаго ученія добре навыкшого“ Івана Якимовича і дав йому ставильну грамоту. Прибувши на свою парафію, Якимович спитав про церковні ключі, щоб прочитати у церкві свою ґрамоту, але парафіяне так розсердились, що їм настановлено пароха без їх обрання і навіть без їх згоди, що не хотїли слухати грамоти і не пустили Яхимовича до церкви. Ех-парох пішов до другої церкви, щоб там прочитати грамоту, але парафіяне його, довідавшись про се, справили проти його і там манїфестацию: „по обыкновенію ихъ Мглинщанъ лисовому, — як писав про се Жураковський до гетьмана, — аки вепри, возгототаша, рекуще, яко весьма Якимовича священникомъ маты соби не хощуть, кромѣ отъ ихъ ядовытого роду якійсь изъ вышпомынныхъ дывыхъ звырій“[1]).

Далеко гіршими були відносини до сьвященника парафіян у Великоросиї. З причини дїдичного характеру сьвященничих посад парафіяне тут поводились з своїми душпастирами взагалї байдуже. Обрядовий характер великоросийської релїґійности дуже впливав на те, що духовенство трактовало ся з коммерческого погляду і мало одно обрядове значіннє. При недостачі тїсних моральних звязків між парохом та його парафією нїщо не могло забезпечувати добрих відносин між їми. Наведу напр. такий характерний факт. В маєтности ладожського воєводи кн. Мишецкого сьвященником був Терентий Нїкіфоров. Де-кому з парафіян він чогось не подобав ся, — особливо двом парафіянам — Сїлїну та Іванову, що нераз лаяли його „всякими скверными словами“. Одного часу Сілїн прийшов у двір до сьвященника і тут роспочав бійку; вибіг сьвященник і виштовхав забіяку з двору. Тому такі проводи не подобались і він, узявши сокиру, почав ходити біля сьвященничого дому, погрожаючи сокирою і кидаючи в вікна цурупалками та каміннєм; попавши в дитину, він поранив і ледве не вбив її. Сьвященник скаржив ся, та се не привело нї до чого. Другого разу до сьвященника приїхав брат його диякон та иньші родичі. Всї вони пішли до дяка в гості. Над вечір

[1]) „Труды Кіев. дух. акад“, 1860 р., II, 247—9.

прибули туди де-які селяне того села та почали, хто поліном, хто просто ломакою, бити диякона „и голову ему коломъ разломали, и руки съ плечь вышибли, и прочіе причинили смертные побои". Присутні там сьвященники уступили ся за свого родича, але й їм дісталось так само. Місцевий парох Нікіфоров ледве втїк та сховав ся. Побитого диякона висповідали, запричащали та повезли у Ладогу, щоб скаржитись, — але знов нічого з того не вийшло. По якімсь часї, коли сьвященник вертав ся з треби, підбіг до його один парафіянин, ухопив його, не кажучи й слова, за волосе та кинув із св. дарами в болото; наспів народ і не дав сьвященника більш бити. Тим часом Сїлїн оселив ся поблизу сьвященника, не давав йому спокою та погрожувавсь, що „онаго священника, гдѣ ни поймавъ, хуже свиньи" убити. І се, як сьвідчить історик петербурської епархиї, було у той час звичайною річню![1]).

VI.

Ми розглянули в загальних рисах урядові та суспільні відносини до духовенства. Позбавлене повних горожанських прав в державі, духовенство не придбало собі нї прихильности, нї навіть простого довірия від уряду. Не бачило воно співчутя собі серед суспільства Так званий monde зовсїм не цїкавив ся їм і в практичних житевих відносинах поводив ся з ним з очевидною зневагою. Зневажливе становище духовенства найбільше прирівнювало його до „подлого" низшого стану суспільства, але уряд поставив його у такі відносини до сего стану, що й народна маса мусїла відвернутись від него. Бажаючи ужити духовенство для своїх потреб, уряд втягнув його в систему невідповідних для його полїтичних доносів, що вважали ся тодї за кращу підставу державного ладу. Коли Петро І звелїв, щоб духовник доносив про гріхи, у яких признавали ся йому на сповіди, духовенство повинно було зрозуміти, що з того часу уряд став між ним та народом, що він заходить ся зруйновати той духовний звязок, то обопільне довіре, що повинно бути між паствою та душпастирями. Маючи такі фіскальні обовязки, сьвященник був просто полїцейським орґаном уряду на рівнї з иньшими полїцейськими шпигами, що заводили свою жертву у страшні застїнки преображенського приказу. При таких умовах духовний характер діяльности сьвященника пропадав зовсїм за уря-

[1]) „Ист.-ст. опис. С-пет. еп.", в 7, ст. 36—38.

довим його значіннєм. А між тим, справжня діяльність його виявляєть ся у моральному впливі і засновуеть ся на ґрунті свобідно-моральних відносин; в місиї духовенства меньш, нїж де инде, мають силу і значіннє обовязковість, формальність; сила чи безсилє його залежать від свобідного співчутя до його суспільства. А суспільство дивилось на сьвященника, як на офіцияльного виконавця обрядів, як на полїцейського шпига, і в холодній, офіцияльній сфері не було місця для тих свобідних, моральних відносин, що саме складають основу і дух душпастирських обовязків. Сумним наслїдком такого становища духовенства була суспільна його самотність, відокремленнє його в межах специяльного духовного стану, відірваного від иньших суспільних станів, що давав лише багаті сюжети для народних жартів та глуму лїтератури. В сїм становищі духовенство падало все низше та низше, падало в очах суспільства та своїх власних, падало і в своїй моральній гідности. Инакше й не могло бути. Коли який стан відриваєть ся від суспільства, в йому починають складати ся специяльні клясові інтереси, що утворюють для його цїлком штучне житє; коли почала звужуватись сфера, в якій мало жити духовенство, почав разом з тим звужуватись самий сьвітогляд його.

Суспільна самотність духовенства зміцнялась і правною дорогою впродовж усего XVIII в. і завершила ся станово-кастовим правним відокремленнєм його від иньших суспільних верств. В давній Руси духовенство не складало специяльно обмеженого суспільного стану; тодї вільно було вступати в духовний стан людям усїх суспільних станів, аби тільки кандидат на духовну посаду не мав за собою тих вад, що перешкаджали по церковним канонам принятю сана. Так само і для родин духовенства в стародавній Руси зовсїм вільно було чи оставати ся в духовному станї, чи виходити з його, і дїти духовних осіб широко користувались з сего права. Правда, і в той час контінгент духовенства складав ся переважно з дїтей самого духовенства, але се було тільки простим звичаєм, а не правною нормою, і цїлком натурально залежало від того, що дїти духовенства були найбільш підготовлені та здатні для духовної служби.

В XVIII в. відокремленнє духовенства повинно було вступити у нову фазу. З самого початку XVIII в. виявляєть ся в Росиї змаганнє до клясового подїлу народа. Перш за все відокремлено мійський стан — купцїв та ремісників з подїлом перших на ґільдиї, а других — на цехи. Вищий стан суспільства теж видїлив ся в окрему станово-юридичну корпорацию під назвою „шляхетства". Ревізия закріпила

селян, що складали тепер окремий оподаткований стан суспільства. Відповідно тому і духовенство повинно було замкнути ся у межі окремого суспільного стану[1]). Ослабленнє виборчого прінципу теж повинно було вплинути на відокремленнє духовенства в окрему корпорацию, що мала побільшуватись лишень через одно натуральне помноженнє.

Духовний уряд сам вельми спрцяв розвиткови клясового характера духовенства, бо се давало йому можливість більш розвинути свою власть над духовенством та впорядковати його становище. Але ще більше інтересована була у розвитку станового прінципу серед духовенства власть державна. Пильнуючи, аби держава не мала втрати від вступу в духовний стан людей иньших станів, відокремлюючи, як ми бачили, усї суспільні стани певними межами, уряд пильнував зробити духовний стан неприступним для сторонних людей; навіть в разї великої недостачі духовних кандидатів він дозволяв висьвячувати оподаткованих („тяглих“) людей на духовні посади з тією лишень доконечною умовою, аби належні повинности виконував за їх хто иньший[2]). Таке пильнованнє урядом державної користи доходило до того, що заборонено було висьвячувати у духовний сан навіть клириків, коли вони на своє нещастя попадали у подушний оклад після розборів[3]). Після довгого вагання доля сих клириків була порішена на тому, що їх по указу 1774 р. не тілько заборонено надалї приймати на духовну службу, але звелено виключити з неї й тих, що війшли до неї попереду і тепер дійсно при церквах служили[4]).

На Українї духовенство не було нїколи становим. Тут воно завсїди поповняло ся особами з иньших станів, що з власної волї віддавались церковному служенню, на духовній службі вони заховували права і того стану, у якім попереду були, так що дїти їх, коли не хотїли духовної служби, користувались становими правами і займали суспільне становище батьків своїх. В українських епархиях бачимо сьвящеників і з простих козаків[5]) і з військової старшини — з сотників[6]) а часом з більш значних військових урядів

---

[1]) „Приходское духовенство въ Россіи“ Знаменського.

[2]) П. С. З. VIII, 6432; X, 7836; XVIII, 13326.

[3]) П. С. З. VII, 4802, 4804.

[4]) XX, 14475.

[5]) „Ист.-стат. описаніе екатериносл. еп.“, т. I, ст. 73, 78, 83—4; 233, 339, 346, 567 та ин.

[6]) „Ист.-ст. опис. харьк. еп.“, ч. II, ст. 20; III, 25, 505—6; IV, 102, 208; „Ист.-ст. опис. черниг. еп.“, VI, 221 та ин.

дїти сих духовних осіб заховували свої „шляхотські“ права. Правда, що й великоросийське шляхетство могло вступати до духовного сану; по закону 1714 р. кадети дворяньских фамилїй, що не одержували в спадок маєтностей, могли досягши 40-лїтнього віку, висьвячуватись на сьвященників[1]); але від 1730 р., коли скасовано дворяньский майорат, дозвіл сей втратив свою силу[2]); до того-ж, духовний сан в Великоросиї з самого початку XVIII в. так було принижено, що нїякий дворянин не міг вступити до його з одного вже шляхецького гонору; самий указ 1714 р., дозволяючи кадетам висьвячуватись на сьвященників, вважав за потрібне зауважити, щоб „тѣмъ, которые въ сіе вышеописанное вступятъ, не ставить ни въ какое безчестіе имъ и ихъ фамиліямъ, ни словесно, ни письменно“. Ще меньш могли великоросийські дворяне вступати до духовного сану у другій половинї XVIII в., саме в час повного розвитку гордого аристократизму та дворяньских тенденций, коли над духовенством глумило ся все, що тільки вважало себе осьвіченим та поступовим або хоч трохи не „подлим“ серед росийського суспільства. Через те не можна сподївати ся, щоб перспектива духовного сану могла бути популярною серед великоросийського шляхетства. На Українї-ж духовні з шляхетного стану були річию звичайною. Мойсей Бугаєвський був 1720 р. військовим капеляном при гетьманї Скоропадськім; один з шляхетних панів Бутовичів був сьвященником[3]). Багато українських сьвященників того віку, що походили з козацької старшини, претендували на шляхетство; таких прав шукали напр., сьвященничі роди Тиховичів та Залїських і були в правах тих затверджені[4]). Доказав права свої на шляхетство навіть один дяк, що був оселений за Катерини II у Новоросиї[5]).

Право вільного вступу ріжного стану людей до духовного сану о стільки було звичайним на Українї, що тут склали ся навіть що-до сего певні правові норми. Останнї зовсїм не виходять в сїм разї з якого станового прінципу, а лише з практично-материяльного прінципу державної користи. „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“, трактуючи „о людехъ воинскаго званія, кото-

---

1) П. С. З. V, 2789, п. 15.

2) П. С. З. VIII, 5653.

3) „Дворянство въ Россіи“ проф. Романовича-Славатинського, ст. 149.

4) „Южно-русскіе священники, отыскавающіе права дворянства“, „Кіевская Старина“, 1885, V.

5) „Переселеніе заштатныхъ церковниковъ въ Новороссію при Екатеринѣ II“, „Кіевская Ст.“, 1894, IV.

рихъ въ священство не производить, а которихъ производить", яко головну умову для вступу військових людей у духовний сан, виставляють дозвіл військових канцелярій, що повинні були в сїм разї стежити, аби військова служба не мала втрати. „Не имѣютъ, — говорить ся тут, — никакіе прихожане никого изъ войсковаго званія, а паче знатнихъ людей, въ чинъ презвитерскій избирать и для посвященія архіеереемъ представлять мимо тѣ канцеляріи, въ которыхъ они вѣдоми суть; а хотя бъ и представленни были, таковихъ архіереи не должни посвящать безъ соизволенія и аттестатовъ тѣхъ же канцелярій; да и канцеляріи оніе по искупу или по другой страсти аттестатовъ ни за какими войсковаго званія людми давать не должни; а давать аттестати токмо за таковими, кто би не былъ къ службѣ воинской способенъ, или би имѣлись у кого другіе сини, брати или родственники, вмѣсто его служить могущіи, онъ же бы былъ во всемъ того сана достоинъ, и аттестовать за таковими съ яснимъ показаніемъ о егожъ способности и желаніи прихожанъ. Которіи же би противно сему, не по достоинству и не по приличію, а по одной страсти, избрали и аттестовали за нимъ, и по тому въ священническій чинъ онъ былъ произведенъ, — тѣ, по разсмотренію вишшей власти, подлежать будутъ отвѣту" [1]). Се саме стверджено було указом царицї Анни Івановни 1734 р.

Що справдї такий лад що до вступу військових людей у духовний сан був самою дїйсною практикою і навіть в другій половинї XVIII в., на се маємо певний доказ з одного документу, який довело ся нам відшукати в архиві київської духовної консисториї (ч. 1112, р. 1773). Се — аттестат сотенного первоковалївського осаула Андрія Гришка, виданий йому з полкової Гадяцької канцелярії. Осаул Андрій Гришко, старшинський син, спершу 20 лїт служив в Сїчі, а після, оженивши ся на козачці, „опредѣленъ на снабдѣніе тестя его козака ковалювского Остапа Волика и его свойственныковъ сотеннымъ асауломъ" і справляв сю службу 16 років. „Теперъ же де будучи уже онъ старыхъ лѣтъ и чрезъ то не в состояніи на далѣе отправлять службы, намѣренъ по желанію всѣхъ ковалювскихъ церквы рождества пресвятія Богородыци парохіянъ на остаючоесь прі тои церквѣ на вакансѣ священныческое мѣсто искать священныческого чина". Військова канцелярия робить до сего такі уваги: „по елику и по усмотренію полковои канцелляріи просітель асаулъ Грышко по старости его ко отправленію напредъ службы прізнается неспособнымъ, тестя жь его козака Во-

[1]) Роздїл 6, артикул 4.

лыка дворъ, гдѣ іонъ асаулъ состоитъ, какъ по справки съ ревизіею 764 года оказалось, написанъ въ болшомъ числѣ дворовыхъ въ восми хатахъ, слѣдственно за увольненіемъ его асаула тѣ дворовые сами дѣиствытельно отправлять козачую службу могутъ а затѣмъ въ онои и умаленія небудетъ“; тут же наводить ся указ Анни Івановни: „состоявшимся же въ прошломъ 1734 году высочаишымъ имяннымъ блаженныя и вѣчно достоиныя памяти Государыни Императорицы Анны Іоанновны самодержицы всероссійскои указомъ повелѣно козачого званія людеи въ попы и въ діаконы за атестатами полковниковъ и полковои старшины под такимъ токмо резономъ, чтобъ въ козачои службѣ умаленія не слѣдовало, выпускать“. На підставі сего всего канцелярия постановила: „его асаула Грышку от нынѣшного его званія уволнить икъ безпрепятственному ему до вышеозначеннои рождества пресвятія Богородицы ковалювскои церквы священнического чина полученію дать съ полковои гадяцкои канцеляріи аттестатъ, зъ засвидѣтельствованіемъ, что за проізвожденіемъ его во священныки умаленія въ козачои службе по вышеписанному не будетъ. Къ тому же онъ состоянія честного, въ штрафахъ и порокахъ не бывалъ и дольговъ, какъ изъ дѣлъ позабиратои зъ сотеннымъ Первоковалювскимъ правленіемъ справки оказалось, не убѣгаетъ“.

О скільки вільно було для всїх на Україні вступати у сан духовний, о стільки-ж вільно було і виходити з його. Син сьвященника, що висьвятив ся з козаків, був де який час у козацькому станї, а після знову вступає до духовного стану[1]). Сьвященницькі сини, що залишали духовний стан та вступали у службу козачу, приймали ся тут з титулом значкового товариша[2]). Гетьман Скоропадський, стверджуючи маєтки за сином ґенерального судї Домонтовича, сьвященником Павлом Домонтовичом, так висловляєть ся у свойому універсалї про дїтей останнього: ми, — каже він, — „взяли домъ пречестного отца Домонтовича въ особливую протекцію нашу, позволяючи синамъ его не при полку черниговскомъ, лечь подъ нашимъ бунчукомъ въ походахъ войсковихъ служити[3]). От через що на Україні часто можна було подибати сьвященника — дїдича; з сего-ж повели ся численні між українськими селами назви Попівок та Протопопівок[4]).

---

[1]) „Матеріалы для ист.-ст. опис. екатер. еп.“, I, 343.

[2]) „О дозволеніи сыновьямъ священниковъ вступать въ козачье сословіе со званіемъ значковаго товарища“, „Кіевск. Ст.“, 1888, т XX, 28—30.

[3]) „Ист.-ст. опис. черниг. еп.“, V, 64—5.

[4]) „Дворянство въ Россіи“, 150.

Всї сї обставини, також і виборна практика, вплинули на те, що на Українї духовенство, під впливом российських порядків, відокремилось значно пізнїйше.

VII.

Безправне в державі, принижене в своїх суспільних відносинах, духовенство не красше почувало себе і в сфері єпархияльної адмінїстрациї. І в сїй, так би сказати, своїй духовній сфері доводилось йому випивати не меньш гірку чашу приниження та безправя. В духовно-адмінїстративній сфері довше, нїж де иньше, заховавсь той лад, де основою було „смиреніе“ підвладних. Міра сего „смиренія“ не мала нїяких законних меж і здебільшого залежала просто від вдачі та хвилевого настрою духовного адмінїстратора. Певна річ, що така система не могла забезпечувати прав підвластному духовенству; вона повинна була шкодливо впливати на саму адмінїстрацию і прикрим тягарем лягати на тих, хто входив в сферу її сили.

Єпархияльні архиєреї того віку часто не визначали ся гуманними та справедливими відносинами до підвластного духовенства. Ось як, напр., характеризує один мемуарист тамбовського владику Пахомия (Симанського): „він був самий тиран та забіяка і про його росповідали менї один дивний анекдот. Був за його в м. Ранебурзї один заможний піп, що мав вуликів з 300 пчіл; на посаду настановив його сам синод. Архиєрей, скоро приїхав у єпархию, зараз пронюхав про його і — треба було його притягти, треба було помордувати. На своє нещастя, той упер ся, не вважаючи себе під архиєрейською командою, і не хотїв їхати до архиєрея та везти до його свою ставельну грамоту. Архиєрей звелїв силоміць притягти його та мордовав його нагаями і тиранив, аж поки не вимучив від його 500 р. та не знищив його до краю“[1]). Иньший сучасник так росповідає про викария сївського Кирила (Флоринського). Преосьвященний завсїди, навіть за службою божою, доходив до такого розярення, що кому з підвластного духовенства трикиріями бороду підпалить, кому пук волося вирве, кому кулаком дасть в зуби, кого пхне у живіт ногою. Все се робить він, лаючись на всю церкву, де-б то не було, — чи в вівтарі, чи серед церкви, особливож в той час, як на його надягають сьвяті облачення“. Київське духовенство,

[1]) „Записки Болотова„, „Русская Старина“, 1871, т. II, 725—6.

що не звикло до такого поводження, зрікло ся правити з ним службу Божу і м. київський Арсенїй на силу умовив київських сьвященників правити службу з небезпечним сївським владикою[1]). Архангельський архиерей Варсонофій на самий великдень звелїв соборному протопопу з сьвященниками та дияконами простояти всю службу Божу босими на снїгу за те, що з вечера не правили служби. Підпивши, він власноручно карав духовних осіб по тїлу, казав водити їх на ланцухах кругом церкви, брав хабарі з духовенства та т. ин.[2]). Характерно, що і один з гуманнїйших владик свого часу — Новгородський архиепископ Амвросий Юшкевич — прикро дорікаючи у листї архангельському архиерееви за його „тираничне“ знущаннє над духовенством, дає врештї таку адмінїстративну пораду: „повинно попереду карати, вважаючи на вину, — цепуром, нагаєм та иньшим, та щоб милостиво, рахманно і не прилюдно“[3]). Правда, з часом ся груба нелюдскість адмінїстративних відносин повинна була зменьшитись; що близше до кінця XVIII в., тим більш подибаємо гуманних і справедливих владик, що поводили ся з підвластним духовенством в межах законности; між такими поступовими архиереями перш завсе треба зазначити м. московського Платона Левшина, що перший провадив думку, аби духовенство переймало ся „благороднымъ честолюбіемъ“ та поводило ся в суспільних відносинах „съ осанкою“[4]). Але се були лише виїмкові заходи поодиноких людей, що не могли відразу круто відмінити старого уставленого ладу.

Ще меньш забезпечувано було духовенство від надужить ріжних низших орґанів епархияльного уряду. Система консисторського урядовання визначала ся великою грубістю. Поклик до суду чинив ся таким способом, що покликаного арештовували та, заковавши у кайдани, везли у консисторию. Далї йшов допит із всїма нелюдскостями так званого у той час „пристрастия“ та вязеннє до судової постанови в смердючій, повній всякого люду тюрмі. Се все було лишень початком того приниження і тих кривд, яких зазнавала духовна особа після судової постанови. Кари визначали ся з дивною нелюдскістю. Самою популярною була кара нагаями. Таких резолюций, як: „бить плетьми нещадно, чтобъ на то смотря

---

[1]) „Записки Добрынина“, 1871, III.

[2]) „Історія Россіи“ Соловйова, т. XXI—XXV, 529.

[3]) „Чтенія въ общ. ист. и древн. россійскихъ“, 1880, кн. I.

[4]) „Чтенія изъ ист. рус. церкви“, „Православный Собесѣдникъ“, 1875 р., 11—12.

и другимъ чинить такихъ продерзостей было неповадно", „за чинъ священства вмѣсто кнута учинить нещадное шелепами наказаніе", або, як писали на Україні, скарати „барбарами", „кіиками", — можна бачити велику силу по консисторських судових актах минулого віку. І такі нелюдські кари накладали ся не за які великі злочини; р. 1726 трох московських сьвященників за те, що не подали у свій час метрик, консистория постановила „въ страхъ прочимъ, дабы впредь имъ, такъ и другимъ чинить было не повадно, при собраніи старостъ и знаменитыхъ церквей поповъ, учинить наказаніе плетьми безпощадное"[1]. Практиковало ся ще вязненнє в острозї до кількох років, засланнє в манастир на так званий „подначалъ" або — на Україні — на „мукосіяннє", „на труди" в архиєрейський дім, розстриженнє з сану і т. и.

Тією-ж самою жорстокістю переймали ся і низші єпархиальні урядники, що вибирали ся з самого білого духовенства. Таким чином, брудна атмосфера утисків, безправя, приниження, брутальности та жорстокости чорною хмарою обгортала все житє духовенства і повинна була до краю деморалїзовати його своїм неминучим впливом...

VIII.

У другій половинї XVIII в., як ми вже по части завважали, тяжка, неможлива атмосфера духовного житя почала потрохи наче вияснюватись. Новий дух Катерининого часу, як-би він там не хисткий був, повинен був зробити свій добрий вплив на адмінїстративні відносини і поліпшити їх. Ідеї, висловлені у „Наказї", що підвластні істнують не задля начальства, що адмінїстрация повинна не страхом держатись, але засновуватись на почутю чести та обовязку підвластних, — повинні були почасти дотикнутись і духовних адмінїстративних відносин. Сам уряд заходив ся запровадити полїпшеннє адмінїстративних відносин серед духовенства. Указом 1765 р. заборонено єпархияльним архиєреям розстригати духовних осіб без відомости синоду[2]). Р. 1766 цариця звелїла видати з синоду указ, щоб кари на духовенство накладали ся вважаючи на вину та відповідно людським немощам, — переважно епитимиями, штрафами на шпиталї та т. ин.[3]). Р. 1767 заборонено карати по тїлу сьвя-

[1]) „Исторія моск. епарх. упр.", ув. 291 до 1 ч., ст. 216.
[2]) П. С. З. XVII, 12471.
[3]) П. С. З. XVII, 12618.

щенників та еромонахів[1]), а 1771 р. — і дияконів[2]). Таким чином, з 1771 р. de jure скасовано в сфері епархияльних відносин кару по тїлу. Хоч de facto кара ся все-ж істновала, як і попереду, але се вже було з боку епархияльного уряду надужитем, противним закони. Р. 1796 скасовано кару по тїлу і в справах сьвітського суду[3]), але другого року сю привілеґію знесено[4]). Все-ж таки самопочуте і гідність духовенства повинно було підвисшитись: се скасованне ганебної кари по тїлу було вже ознакою якоїсь горожанської повноправности для безправно-приниженого духовенства.

За часу Катерини II стала ся ще й иньша дуже важна для духовенства реформа — скасованне його податкових („тяглових") відносин до своеї адмінїстрациї. Податки з духовенства були дуже ріжнородні. Між ними на першому місцї стояла архиерейська або церковна дань, з кожного двора в парафії. Крім того духовенство платило т. з. скарбові гроші („алтини"), шпитальні, на удержуванне адмінїстрациї, на „заѣзд" попівських старост, закащиків, благочинних, духовних управителїв та иньших начальств, на „ѣзд" архиерейський, на школи і т. д. Були ще більш-меньш припадкові податки — ставельні, крестцові, штрафні, мирові, піднаказні, судові, вінцеві, виводні та ин.[5]). Трудно з певностию обрахувати загальну цифру сих податків; проф. Знаменський налїчуе їх для невеличкої парафії з 100 дворів — 6 рублїв[6]), цифра, досить значна для першої половини XVIII в. Коли додати до сего, що в самому процесї збирання сих податків було багато надужить, що крім сих офіцияльних зборів було ще багато иньших, неофіцияльних та незаконних, то податкове становище духовенства до 1760-х р. того віку було дуже тяжким. Одно, напр., висьвяченне на сьвященника, по сьвідоцтвам Болотова[7]), м. Платона[8]), Добринїна[9]), ставало у 100 р., і се вже в другій половинї XVIII в., коли податки офіцияльно були знесені. Як ще завважити, що річний бюджет сьвященника був дуже невеличкий, то всї сї податки дуже тяжко лягали на духовенство. Але

[1]) П. С. З. XVIII, 12909.
[2]) П. С. З. XIX, 13609.
[3]) П. С. З. XXIV, 17624.
[4]) П. С. З. XXIV, 17916.
[5]) „Приходское духовенство" проф. Знаменского, 343—360.
[6]) ibid., 360—1.
[7]) „Русская Старина", 1871, II, 724.
[8]) „Русскій Архивъ", 1864, 1173.
[9]) „Русская Старина", 1871, III, 251.

гірш за все було те, що духовенство мусїло почувати себе оподаткованим перед своїм духовним начальством, — так само, як кріпаки почували себе оподаткованими своїми дїдичами, і дізнавало на собі всю сувору жорстокість податкових відносин, до самого правежа навіть. З сего можна собі уявити, яке значіннє мало зненсеннє сего кріпацького права вищої єрархиї до низшого духовенства; ся радикальна реформа в системі духовної адміністрациї і становить епоху в історИї російської церкви. Р. 1764 скасовано церковну „дань“ з духовенства[1]); р. 1765 знесено податки за ставленнє в сан; з сьвященників та дияконів звелено брати всего по 2 р., з дяків та паламарів — по 1 р.[2]); р. 1771 знов вийшов указ про скасованнє ставельних податків[3]).

Серед українського духовенства податки держали ся довше. М. Самуїл лише 1783 р. скасовав у Київщинї податки на катедру столових, мирових, солодових та клирових грошей[4]), що давали катедрі до 3.000 р. річно[5]). В иньших єпархиях українських податки сї задержали ся до реформи 1786 р.

Піднесеннє гідности духовенства мало на увазї і надгороди для духовенства, заведені Павлом І. Р. 1797 постановлено видавати в надгороду білому духовенству наперстні хрести, камилавки, скуфиї та митри[6]), а після і ордена; своєю дорогою, що се побільшало й способи впливу уряду на духовенство.

Всї значні реформи другої половини XVIII в., що дотикались становища духовенства, себто: поліпшеннє адмінїстративних відносин, знесеннє тягла, заведеннє надгород, — повинні були мати дуже добрі наслїдки для духовенства і різкою, кардинальною рисою поділити для його обидві половини XVIII столїтя. Але що-найменьше оптимістично було-б сподївати ся, що одні урядові постанови могли скоро і радикально відмінити той устрій адміністративних відносин, що склав ся цїлими віками. На се треба було і довгого часу, і справжньої, глибокої осьвіти серед духовенства і — нарештї — більш серйозних, постійних та сталих заходів уряду. Але за часу Катерини II нові, гуманні прінципи урядовання держали ся дуже хистко. На духовній сфері цїлком відбилась двоїстість того часу,

---

[1]) П. С. З. XVI, 12060, п. 5.
[2]) П. С. З. XVII, 12379.
[3]) „Ист. моск. еп. упр.“, ч. II, кн. 2, ст. 102—5.
[4]) „Описаніе кіевософійскаго собора“, 263—4; 266.
[5]) „Самуилъ Миславскій“ Рождественского, 119.
[6]) П. С. З. XXIV, 18273.

через яку на ділї зовсїм не удержувались ті прінципи, що так голосно провадили ся в теориї. Еманситация духовенства далеко не була ще закінчена і в другій половинї XVIII в. Гуманний настрій та поводженне кількох поодиноких осіб серед тогочасної єрархиї не виключало ще суворої самоволї таких крутих владик, як Арсеній Мациєвич, Кирил Флоринський, Пахомий Симанський та ин. Вплив нового часу сам по собі дуже мало забезпечував права підвластного духовенства і його нове становище. Се найкрасше видно з прикладу найхарактернійшого репрезентанта Катерининого часу в духовній сфері — м. Платона. Вимагаючи від духовних осіб „сановитости", внушаючи їм „благородное честолюбіе" та самоповагу, він дуже обурювавсь, коли хто з духовенства осьмілював ся бути сановитим в його присутности та упоминав ся про свої права; дуже характерна з сего боку істория відносин м. Платона до московського протопопа Петра Алексєєва[1]). В другій половинї XVIII в., як і попереду, висота власти міряла ся ступінем приниження перед нею підвластних, і еманситация підвластного чоловіка розвивала ся в тій мірі, як принижало ся його начальство. Безодня між вищим та низчим духовенством не зменьшала ся. Тодї саме, як архиєреї ремствовали на кривди від сьвітського уряду, білий сьвященник, згаданий протопопа Алексєєв писав свойому собратови: „начинающимъ симъ бывати, восклонитеся, зане приближися избавленіе ваше"[2]).

В духовно-адмінїстративних відносинах було ще багато попередньої грубости. Як духовна адмінїстрация не виробила для себе иньших законних норм, окрім „Духовного регламенту", що зазначав власне одні лиш загальні прінципи урядовання, то заходи де-яких архиєреїв перевести в житє гуманні урядові укази не приводили нї до чого. Низший духовний уряд, як і попереду, уживав суворі кари, окрім хиба одних нагаїв. 1788 р., коли скасовано крутицьку єпархию, крутицька консистория передала, напр., в наслїдство московській консисториї „желѣзъ ножныхъ пятеро и одни кандалы, да стульевъ съ цѣпьями три, изъ нихъ одинъ большой[3]). Манастирські начальства, куди посилались на покуту сьвященники, визначали ся особливою деспотичністю. З актів московської консисториї 1791 р. про одного сьвященника, що пробував на покутї

---

[1]) „Русскій Архивъ", 1871, 1; „Душеполезное Чтеніе", 1869, I; „Ист. моск. еп. упр". ч. III, кн. I, уваг., ст. 176.

[2]) „Правос. Соб." 1875, XI–XII, ст. 398.

[3]) „Ист. моск. еп. упр.", ч. III, кн. I, 179.

у перемишльському манастирі, довідуємось, що ігумен того манастиря Иннокентий поводив ся з покутним духовенством над міру суворо, — кому голову і бороду голив, а кого, поставивши до деревляної стїни, припечатав ниткою по-під горло і так держав годин по чотири саме на відсонї[1]).

Нові реформи не увільнили духовенство навіть від податкової системи, що істновала впродовж усего XVIII в. Ми вже згадували про податки та висьвячення кандидатів сьвященства; разом з тим була ще осібна плата з висьвячених за ставельні грамоти. Дуже багато було податків з духовенства, що хоч були противні указам, але істновали зовсїм отверто. Єпархияльні урядові інституциї, що не мали штатного удержання, держали ся податками з духовенства. Штатне удержаннє духовних шкіл було о стільки мале та нїкчемне, що духовенство мусїло давати на їх і багато своїх власних коштів; правда, се вважало ся добровільною жертвою самого духовенства, але цифри тієї жертви зазначали ся наперед єпархияльним урядом, і коли духовенство ухиляло ся від тієї жертви, то підлягало суворій карі[2]). Були і цїлком незаконні податки з духовенства, напр., для ремонту архиєрейської ризницї в Москві за м. Тимофія Щербацького, на дзвони в Тамбові по рублїв 50 та ин.[3]).

Ми мали на метї оглянути відносини до духовенства російського уряду, всїх станів суспільства та духовної адмінїстрациї. Огляд сей довів нас до дуже сумних виводів що-до социяльного становища духовенства впродовж усего XVIII в. Навіть не хочеть ся няти віри тій глибинї социяльного приниження та безправя, у якім пропадало тодї духовенство, — але неублагані документальні факти сьвідчать самі за себе. Біле духовенство XVIII в. з'являєть ся, по тим фактам, якимсь немилим, отверженним, надто приниженим станом суспільним, що для всїх був чужий, що не бачив для себе співчутя навіть в сфері відносин своєї-ж таки духовної корпорациї. Тільки на Українї за духовенством признавали ся ще деякі права горожанські та загально-людські, помічала ся якась тїнь суспільної поваги; але й тут права духовенства залежали від того єдине, що воно ще не все стратило з свого давного становища,

---

1) „Ист. моск. еп. упр.", ч. III, кн. 1, ув. 430.

2) Багато фактів про се подано проф. Знаменским в цїнній монографії „Духовныя школы въ Россiи".

3) „Православный Собесѣдникъ", 1875, XI—XII, 400.

не порвало звязків із иньшими станами суспільства і затримало у себе де-які прероґативи сьвітського стану. Взагалї-ж становище духовенства в Росиї було сумне та темне без краю й просьвітку. Без душевного зворушення не можна собі уявити морального почутя духовенства після всего того, що воно мусїло перетерпіти. Самі по собі виникають питання: як все те мало вплинути на духове становище духовенства? Де і як могло воно набирати ся моральних сил для виконання своєї місиї? Чи могла в йому заховати ся при таких обставинах хоч іскра морального чутя, людської гідности, розуміння своїх обовязків? Самі сучасники добре бачили, до яких сумних наслїдків доводила така система відносин до духовенства. Відомий ґр. Панїн писав до цариці Катерини II, що духовенство потопає „въ самомъ вышнемъ невѣжествѣ и грубіянствѣ“, що серед його здаєть ся якимсь дивом людина „съ настоящимъ чувствомъ добродѣтели и хотя съ нѣкоторымъ познаніемъ должности пастыря“[1]). Але всї такі далекоглядні сучасники у кращому разї омежували ся враз з Панїним таким наївно-плятонїчним ремствованнєм: „если-бы духовный чинъ хотя мало былъ инаковъ!“[2]).

1897, VI, 10.

[1]) „Русскій Вѣстникъ“, 1869, VI.
[2]) ibid.

Miscellanea.

До историї церковних братств на Галицькій Руси.

Ми знаємо досить добре початок і орґанізацию українсько-руських церковних братств (гл. Флеровъ, О русскихъ церковныхъ братствахъ і иньш.), та їх внутрішня история, з виємком одного Ставропіґійського братства у Львові, відома нам доси дуже мало. Отсей документ, що друкуєть ся низше, винятий із парафіяльного архіву в Болехові долинського повіту, кидає цікаве сьвітло на внутрішнє житє болехівського братства в початку XVIII віку. Ми бачимо тут, як братство упадало з двоякої причини: через розлад між міщанами і передміщанами і через брак контролї, через упадок справдї братерського духа, яким були оживлені сї институциї в перших початках їх істнованя. Се було явище натуральне при тім упадку церковно-национального значіня, яке мали братства в початку свого розвою, коли були опорою православних в їх боротьбі з унією. Тепер, при унії, братства мали тілько одну мету — дбати про „благолїпіє“ обряду, про церковні знадоби, сьвітло, про порядок у церкві і при всяких обходах. Очевидно, що се зменшило інтерес братчиків до самої институциї і зробило можливою поґану господарку такого Басая, що був очевидно причиною ревізиї висланої епіскопом Шептицьким і описаної в отсьому документі. Є в ньому й ще деякі цікаві деталї, як нпр. згадка про устроюванє „божого гробу“ в церкві в Велику пятницю, рота братської присяги і т. и. За дозвіл опублікованя сего документу і за ласкаве зробленє копії кінцевої части складаю тут щиру подяку Впов. о. дек. Іванови Озаркевичу, парохови в Болехові.

Działo się w cerkwi Bolechowskiey mieyskiey pod tytułem s-tego Jozefa dnia pierwszego miesiąca Oktobra podług starego kalendarza, tysiąc siedmset dwudziestego ósmego roku.

Z wyrazney iasnie wielmoznego Imci oyca episkopa Lwowskiego, pasterza y dobrodzieia naszego woli y za komissem iego, my komissarze duchowni ziechawszy do Bolechowa na grunt dla zrewidowania bractwa przy cerkwi Bolechowskiey mieyskiey będącego, ieżeli podług funduszu od s-tey pamięci i. w. Imci oyca Athanazego Żeliborskiego episkopa Lwowskiego w roku 1666 danego y artykułow opisanych sprawuią się, na ktorą to rewizją w tey że Bolechowskiey cerkwi zasiadszy, wynalezlismy między papierami na pismie komissią w roku 1707 przez komissarzow takze duchownych ratione wszelkich porządkow brackich opisaną y onym zostawioną, po ktorey komissyi aż do roku 1719 regestra przychodow y roschodow bratskich, za starszenstwa rożnych w porządku iakież takie widzielismy. Po zmarłym zas Onofreiu Krzywieckim, ktory tegoż roku 1719 był starszym bratem, ten rząd starszenstwa za zezwoleniem wszystkich braciey Konstanty Furowicz do roku 1720-o trzymał. Pokazało się tedy przez te lat dwie przychodu tak z legacyi y klatek bratskich, iako y innych obwencyi złotych 238, z ktorych tenże Konstanty Furowicz roschod regestrami bratskiemi nam pokazał y wyrachował się. Potym dla zamieszania między panstwem rozerwało tyż się y bractwo, mieszczanie z przedmieszczanami, przez co żadnego między niemi lat kilka nie było porządku y posłuszenstwa, regestra także przychodu y roschodu niepisane zależały. Aż w roku 1726 za starszenstwa sławetnego Dymitra Basaia znowu zas regestra przychodow y roschodow brackie zaczęte, z ktorych przychodu przez lat 4 pokazało się złotych 100, y z tych p. Dymitr Basay roschod regestrami pokazał, pretensie zas pp. bractwo do p. Dymitra o legacyą zaniesli, że na domu Senia Czerewatego złotych sto cerkwi należących iest, w ktorym domu p. Dymitr mieszka, do czego się y sam tenże p. Dymitr przyznał, ktore to złotych sto cerkwi Bożey należące powinien p. Dymitr Basay in instanti oddac, lub na czym może zapis pp. bractwu uczynic, pod terminami prawnemi. Że zas tenże p. Dymitr Basay rosci sobie do pp. bractwa na złot. 65 pretensiae, iż iakoby za swego starszenstwa na wystawienie grobu Bożego te pieniądze własne swoie łożył, czego pp. mieszczanie przyznac nie chcą, zanosząc, że bez rady mieszczan sam p. Dymitr z przedmieszczanami tylko zniuszy (зам. zniósłszy) się ten grob Boży restawrował y składkę na wszystkich parochian czynił, na ktorą składkę przedmieszczanie złotych kilka złożyli. My tedy do uspokoienia w tey pretensij pana Dymitra inszego nie widząc sposobu,

tylko ażeby iako iuż na to składka zaczęta przedtym exequowana y teraz za staraniem pp. bractwa była, y z tego uspokoiony p. Dymitr bydz powinien, a to pod karą cerkiewną przykazuie się.

Po skączoney tedy od przeszłey komissyi regestrow, iakowe zastac y widziec dla nieporządku można było, rewizyi y niektorych starszych braciey rachunkow, chcąc iako naylepszy między tuteyszym bractwem utwierdzic podług funduszu y artykułow porządek, tandem przystompili do elekcyey, obierania tak starszych braciey, iako y młodszych: iakoż porządkiem wszystcy na sessyi w rezydencyi na cmentarzu duchownego swego zasiadszy, przez kryski, wolnemi zgodnie głosami starszych y młodszych, z mieszczan y przedmieszczan między sobą obrali, to iest sławetnego pana Bazylego Masewicza starszym y p. Matfteia Furowicza młodszym z miasta; z przedmiescia zas Theodora Romanowego starszym, y Theodora Nuryka młodszym bracią. Po obraniu tedy starszych y młodszych pp. braciey stanowimy imieniem iasnie wielm. Imci pasterza y dobrodzieia władzą kommissarską przykazuiąc, ażeby pp. bractwo co rok elekcią miewali y tak iako teraz z mieszczan y przedmieszczan dla snadnieyszey między sobą zgody y porządku obierali, czyli tych y po nich będących przeszłorocznych na starszenstwie potwiedzali; regestra przycsodow y roschodow, pisarza z między braciey obrawszy porządnie pisali, y sessye podług dyspozycyey w artykułach wyrażoney aby miewali; posłuszenstwo zwyczayne młodsi bracia starszym bez żadney sprzeczki dla chwały Bożey czynic powinni, tudziesz przedmieszczanie starszy y młodszy bracia do mieyskich starszego y młodszego braciey referowac się zawsze y radę o wszelkim koło cerkwi Bożey porządku miewac maią; służby Boże brackie cztyry do roku za staraniem wszystkich braciey bywac w cerkwi powinny; diak słuszny do nabożenstwa y cwiczenia dzieci zdolny y wygodny bydz powinien; w niedziele y swięta w cerkwi iako y podczas iarmarkow po miescie z puszką czyli z pułmiskiem chodzic porządkiem bez wymówki z braciey powinni. Także powinnosc do skrzynki roczną aby każdy zupełnie oddawał y w regestrach bratskich zapisany był, kto by zas uporczywym w tym bydz pokazał się, takowego za kilkorakim upomnieniem z katalogu braterskiego wyrzucic y wygluzowac, iako y nieposłusznego maią. Duchowny iako na sessyach y schadzkach bratskich zawsze bywac ma, tak y wszelką osobie iego przyzwoitą od pp. braci miec obserwancyą, y w dochodach z parochyi zwyczaynych satisfakcią odbierac. Tym ze pp. bractwu z przestrogą zaleca się, aby brackich interessow do zamkowey nigdy nie zanosili władzy, ale ktory ma co do ktorego, podczas schadzki co sessyi przed starszą bracią z sobą się sądzili y według wystempku

cerkiewną uspokaiali się karą, a to pod winą z bractwa wyrzuceniem y od cerkiewnych chrzescianskich odrządkow oddaleniem. Postanawia się y to władzą iego pasterskiey Mci, aby każdy kto chce do tego wstempywac y wpisywac się bractwa, przysięgę w cerkwi na ewanielii S. dwa położywszy ręki prawey palce takową wykonał:

Въ Имѧ Ѿца и Сына и С. Дх҃а. Аминь.

Азъ имк: вступаючи до того при Цркви сей стой братства, присѧгаю и ѡбѣщаю сїа Гду Бгу-во-Тройци стой Єдиному, всею дшею моею чистимъ сер[дцемъ] и цѣлимъ умисломъ монмъ жити в братвѣ семъ при церкви Болеховской мѣстцкой храму Стаго Їωсифа, между братїами вѣрнымъ, и до послѣдного моего часу не Ѿступати, нижѐ артикуламъ поданнымъ спротивлѧтисѧ, но во всемъ онїе хранити и совершено исполнѧти. Такъ ми Гди Бже поможи и сїе стое Євангелїе.

Ktorą przysięgę w artykułach brackich dla niedozoru opuszczoną, a koniecznie ta bydz przy funduszu brackim powinna, y bez takowey przysięgi wpisanie się do bractwa niejest nigdy ważne. W tey że komissyey za słuszną uznaliśmy rzecz, ażeby regestr srybra, aparatów i xiąg w teyże Bolechowskiey znaydujące się cerkwi, był wpisany, iakoż po uczynioney rewizyi tu się wpisuie: Ewanielia w srybro oprawna, na niey sztuk N. 17, krzyż srybrny; kadzielnica srebrna; kilich drugi srebrny pozłocisty, z patyną także; kilich drugi srebrny także z patyną y gwiazdą; koron wielkich, srzednich y małych jedynaście; serduszko; gwiazdka, ruża y krzyżyk srebrne, sztuka na piersi archijerea 1 y na ręce Naiswięt: Panny do obraza sztuk 2, to wszydtko srebrne; tablic wielkich szesć srebr., tabliczek mnieyszych srebr. swie; koralów sznurkow 7, pułmisek cynowy; aparat zielony, złote na nim kwiaty z epitrachlem y narakwicami y wozduch wielki teyże materyi, aparatów czerwony y zielony z epitrachlami takiemiż starych iuż przerabianych dwa; stycharow płuciennych dwa, xięgi Tryfołoy, Oktoich, Apostoł, Służebnik, Tryodyi dwie, Trebnik, Irmołoy y Psałtyrz; xięgi stare Ewanielie, w oprawie prostey Wo. Stefan zastawił; Służebnik, Oktoich także stare rospożyczył tenże Wo. Stefan. Ktorą to kommissią y rewizyą in fundo w Bolechowskiey zakączywszy cerkwi, y wszelkie należytego pp. bractwu porządku na pismie zostawiwszy informacye własnemi podpisami, dla lepszey wiary rękami do approbacyey tęż kommissyą I. m. Im. dobr. pasterza pp. bractwu podać zalecaiąc, w Bolechowie die et anno ut supra.

Jeronim Dunaiowski iħumen monast. P. K. Zadarow kom.

Stefan Gnatkowski Namiesnik Dolinski. Po zakączeniu tey kommissyi pp. bractwo przeciwko p. Demitra Basaia y te zanieśli pre-

tensyą, że od stu złotych cerkiewnych przez lat 8 żadney nie płacił prowizyi. Nakazuie się tedy, ażeby złotych 64 rachuiąc po zł 8 na rok, do rąk pp. bractwa zapłacił y oddał pod rygorem wyżey wyrażonym. J. Dunajowski J. R. Z. K. *Др. Іван Франко.*

Причинок до літератури нашого віршотворства.

Перед кількома днями передав менї т. Улян Дроздовський невеличку, рукописну збірку віршів, яку дістав від селянина Олекси Яремка в Коршилівцї, Збаразького повіту. В збірцї є тринайцять віршів ріжнородного змісту, та нема в нїй нї початку, нї кінця. На се вказує початкова картка, що була пізнїйше пришита до нашої збірки, а не належала до неї, та остання пісня, що лишила ся недокінченою. Початкова картка, знищена вже в значній части, була записана письмом, давнїйшого походженя, чим цїла збірка. Останки слів зібраних з неї представляють ся так:

Ѡ сеи жи... своѝ вѣрши
Бомъ ба́'рзо́ ест... ся оу҃чивъ,
Сѣмъ лѣтъ а҃зъбуку м[учивъ?].
Завдали҃ минѣ б-а,
Али ни҃ док... баба.
Бо я мѣглбимъ хоць зъ якимъ ла...
... ся ще ни вмѣю добри пирихркстити.
И я мѣглб...
Али якъ мине єденъ чл҃вѣкъ,
Якъ за҃с... не мѣгъ того ѿгадати,
То вѣнъ минѣ...
Тоя...

З тих слів я здогадую ся, що на тій першій картцї була списана первістно якась вірша, котрої зміст дотикав ся особи переписувача чи автора наших віршів. Вірша мусїла бути гумористична в родї тої, яка подана у Вацлава з Олеська на ст. 429—430:

Oj jak mene moja maty dała do szkoły,
Oj doznawże ja tiażkoj' newoły:
Kazaw meni bakałar, howory az,
A jakże ja ne wymowyw, hop w pysok raz.

Рукопис нашої збірки походить мабуть з кінця трицятих років нашого віку, вказує на се: 1) письмо латинкою, що

тодї було ще дуже в модї, але пізнїйше стало щораз більше усувати ся з загального ужитку; 2) правопись, дуже близька до тих часів, а пізнїйше значно змінена і 3) пісня цїсареви Фердинандови, що в тих часах засїдав на австрийськім тронї, зложена ще дуже примітивно, з захованєм майже самих римів, а з занедбанєм всього иньшого, що належить до поезиї і її характеризує. Характеристичнїйші вірші з тої збірки подаю тут в цїлости, змінивши лиш інтерпункцию, великі букви на малі і противно, як того вимагають тепер загально приняті правила правописи; з иньших наводжу лишень наголовки. Вірші подані в отсїм порядку:

1. Pisń swiatowa.

Jak to tiaszko sercy tużyt za toboiu myła,
Jak zhadaiu, szczom tia lubyw i tys mia lubyła.
W noczi ne splu, w deń mni smutno, wse hadka o tobi,
Ne zabudu tuhy sweii, wiczne skonczó w hrobi.
Tyś lubyła szcze hynczoho, ia ne smiw kazaty,
Szczo ne możu bez tia żyty, szczob tia ne kochaty.
Bułaś swidkom, jak ia płakaw, iak sia sercy było,
Tyś styskała ruczku moiu, lubo howoryła,
Że tia lubliu, ne zabudu, poky budu żyty:
Hlań na meny, perestanu hodynu tużyty.
Zroby spokoy sercu momu, wszczasływ mia jednoho,
Budesz maty wirnu słuhu dla serdęka swoho.
Jak ne baczu tweii krasy, rokom mni hodyna:
Ne rozibie tuhy meii naybłysza rodyna.
Kudyż bo ia powęrnu sia, tiń twoia za mnoiu:
Czy ia chodżu, czy szczo roblu, ne maiu spokoiu.
Łaie myne rodynońka, szczo ia tia polubyw,
Chocze, szczoby marne duszu swoiu [s] swita zhubyw.
Nechay łaie, nechay nudyt, sczoby mnia zabyła!
A szczoż moia dusza wynna, szczo tia polubyła?
Polubyła wona tebe, tay bude kochaty;
Nechay my sie bude wilno ťebe zapytaty:
Pytaie sie serce tebe, czy ty mnia kochaiesz,
Czy ty myne mołodoho zradyty hadaiesz?
Na szczoż tobi miy myłeńky toie zapytanie?
Czy ia tobi w swoy wirnosty mało znakow daie?[1])
Zawir myni stateczne, szczo tia wirne lublu,
Iak ne budesz mni zaiemnym, to ia sia zahublu.
Choć dałeko ia poiidu, w serci zawszy znaiu,
Szczo ne choczu tia zrądyty, Bohu prysiahaiu.
Choć bym baczyw naysliczniyszu, na żadnu ne hlanu,

[1]) Намість: daiu.

Bo ne choczu tia zradyty, diwczynu kochanu.
Bud zdorowa i spokoyna, luby mnia iednoho,
Bo ne naydesz w ciłom switi dla seby lipszoho.
Jesli budet chto szczasływszy, daway chutko znaty,
Szczob do domu ne iichaty, w dorozi wmyraty.
Prosy Boha miy myłeńky i ia ieho molu,
Szczoby nam daw w switi żyty i szczasływu dolu.
Boh hlane z nebes, bo Boh myłostywy,
Wysłuchaie, o szczo prosym, budemo szczasływi.

Параделї: Головацький, Народ. пѣсни Галицкой и Угорской Руси, т. I, ст. 340, ч. 1.

2. Pisń swiatowa.

Och ia nyszczasływy, szczo maiu diiaty?
Lublu diwczynu, ny mohu ii wziaty!
Ny mohu ii wziaty, bo zaruczana[ia],
Ach dołyż moia, doły nyszczasnaia!

Zaruczanaia, bo mnia prymusyły,
Jaż tybe lublu, bo ty myni myły
. . . .
. . . .

Prosyw bym ii, szczob myne kochała,
Szczoby tamtoho tay popyrystała;
Ałyżbo y ny szchoczy, bo ia nybohaty,
Ach ia nyszczasływy, szczo maiu diiaty?

Koby wy roky buły toho chtiły,
Bułyb wy myne szczasływym wczynyły.
Wziawbym sy tuiu, kotra myni myła,
Szczob wona myne do smerty lubyła.

Jaż tybe lublu y lubyty budu,
Do samoii smerty tybe ne zabudu;
A choć ży zabudu, to sy pryhadaiu,
Des miy myłeńky, szczo ia ho kochaiu.

Jaż nyszczasływa, szczom tia ny kochała,
Tyż myne lubyw, ia o tom ny znała;
Typer ży ia płaczu, tiażyńko zdychaiu,
Szczo ia ni szczastia, ni doli ny maiu.

Jaż wże prysiahnu pyryd ciłym switom,
Że sia ny ożeniu dopuk wika wikow.
Budu za toboiu tiażyńko tużyty,
Budu słyzamy ślidy twoii myty.

Pyrystań chłopczy więcey narikaty,
Staray sia słowa o tom dotrymaty;
Dałam tebi słowo, słowo iednoie[1]),
Budemo żyty do smerty oboie.

Choć batko, maty, toho my ny szkażу,
S kym myni ny lubo, s tym my ruk ny ziaży
. . . .
. . . .

Diwczyno, rybczyno, pohlań na meny,
Pohlań na meny sywymy oczyma;
Pyrystań zwodyty, a zaczny lubyty,
Bo ia choczu s toboiu w pari prozyty.

Паралелї: Головацький, Народ. пѣсни Галицкой и Угорской Руси, т. I, ст. 343—345, ч. 4—5. — Wacław z Oleska, Piesni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego, ст. 325—326.

3. Пѣснь до серцу(!) в свѣтѣ пожитечна.

Fałszywaia iuno[st'], zradływa fortuno!
Służysz człowiku, wo mołodom wiku,
Teper ostawyła, gdy syła wstupyła,
Starość czyłowika k zymli prychylyła.
Jey orłowa iuno, powyrny sia nyni,
Potisz człowika w prypadnoy hodyni!
O witry burływy, [s] storon powiwayty,
Sercy frasobływy wo mni ochołożayty.
Da spuśtiat obłaky weseluiu sładost,
Dożdewnuiu kaplu do serca na radost
O roskoszy moia, hde sia ty podiła?
Ach niby pod zemlu ot meny śia skryła!
Rostupity wody, pod zemlu wstupity,
Iunost mołodosty moiey prywernity.
Kuda obernu śia, wsehda spomynaiu,
Że rospustne żyłem, sam sia osużdaiu.
Och prychodyt wremia ko hrobu wstupaty
Iuż ne budu w świti iak oreł litaty.
Sam śia osużdaiu w tom zemnom padoli,
Ze w świti żyiuczy użył swoiey woli.
Tam oźmu zapłatu, gdy budut pytaty;
Ach tiaszko na sercu, iak mni otwit daty.
Jey tut użasnyśia, zemny człowiczy,
Że smert niby (?) chyszczne na wiky pryśicze.
Widaiesz, że roskosz ne dołho trywaie,
Zrodywszy człowika u żal wproważaie.

---

1) Має бути: вірноє.

Y płacz ne pomoży, kohda smert prychodyt,
Żal nemały sercu w toy czas sia znachodyt.
Czest y chwała Bohu wozdaway na wiky,
Mohuszczemu spasty y wsia czełowiky.

4. Piśń archanhełu Mychaiiłu archystratyhu.

Mychaiiły, hetmany użasny!
Nad wsich światych ty iestyś prekrasny.
Dnes w nebi tryumfuiesz,
Anhylsky chor kyruiesz
Wo horny, wyborny...[1])
Sowokupszesia cheruwymy,
Stritaiut sia oraz serafymy,
Mychaiił z Hawryłom,
Uruył[2]) z Rafaiiłom,
Śpiszat sia, dwyżat śia, wraz ko prestołu.
Anhyłskyie połky śia zbłyżaiut,
Mychaiiłu swoy ukł[on] otdajut,
Iako swoiemu panu, nebesnomu hetmanu,
Widuszcze y cztuszcze właśt iemu dannu.
Tymy słowy Mychaiił wiszczaiet:
Kto Boh weły? Lucypera wstritaiet,
Że on rawen byty Bohu chtił,
W tom stał zia Satanaiił,
Zwerżenny, znyżenny wo adsky predił.
Boh wydi ieho mysły złiie,
Że Lucyper mowył słowa tyie,
Prestoł sebi sozyżdu,
Rawyn Bohowy budu:
Za toie tak złoie słetił ko adu.
Rody zemniie wsy sia soberite,
Mychaiiłu swoy ukłon dadite;
Bo on na nas wzywaiet,
Ot bid, skorbey yzbawlaiet,
Pomoszczy w deń y w noszczy wśim nam predstaiet.
Śkłaniaymo wsy pred obraz hławy,
Dostupymo wełykyia sławy;
Wsy wraz w nebesnom tronu,
Otrymaiem koronu,
W radosty, w myłosty poydem k sgonu.
Ky iazyk tia możyt yczytaty,
Czuda twoia może yskazaty?
Tokmo tebi hłahołet...
Bud w den tut predstatełem,
Sobludy, wśim budy pokrowytel.

[1]) Дальшого слова не можна відчитати.
[2]) На горі, над словом, написано: Uryiił.

5) Komu ia powim, da pyczal moiu?
Koho pryzowu ku rydaniu? etc.

Популярна вірша — т. зв. Плач Йосифа.

6) Nyni Adamy wozweselysia,
Ewa pramaty ot słez otry sia...

(Див. Богогласникъ 1790, ч. 24). (В наголовку: Kolenda nyni adamy...)

7) W żłobie leży, ktoż pobieży
Kolendować małemu...

(Див. Богогласникъ, ч. 17). (В наголовку: Kolenda).

8) A cuż tę[1]) dziecinq będziem czynili,
Braciszkowie mili, ze się nam kwilit?

(Див. Богоглосникъ, ч. 19).

9) Hey w dzień narodzenia syna jedynego,
Oyca przedwicznego, Boga prawdziwego...

(Див. Kantyczka czyli zbiór nowych kolęd i pastorałek, Lwów 1896, ст. 31). (В наголовку: Kolenda na boże narodzienie).

10. Piśń Cara Ferdenanda Kiesara.

Czy to w hori, czy w dołyni, Każdy skaczy wesoł nyni,
Wział sopiłku w swoii ruky, Wyhrawaie ponad łuky,
Wzchodom słonca do zachoda, Koły śwityt mu pohoda,
Śmiło nyse pion[2]) caru, Ferdynandu Kiesaru.

Hayworonku muy mełeńky, Twoy hołosok wśim radneńky,
Pidlitay sy w horu śmiło, Wyszczybyczy nowe diło,
Że sia wesna wże wertaie, Z wysno szczastia nam cwytaie[3]):
Dneś rozdestwo den cara Ferdenanda Kiesara.

Zasiwayty nowe zila, W koho łyżyt pusta rila,
W koho cwyte, ney zbyraie, W puczki krasno obwywaie,
Tam sia zbyrut rusałoczki, Krasni popłytut winoczki
Myłostywomu caru Ferdynandu Kiesaru.

Weseły sia, ruska maty, Koły switło w twoiey chaty
Błysło iasno i choroszo, Wyhraway sy myło, hożo,
Składay piśni iak umiiesz, Ne smuty sia, de ich diesz:
Preyszow na to den cara Ferdynanda Kiesara.

---

[1]) Намість: z tą.
[2]) гр. παιάν — пісня.
[3]) Зам.: świtaie.

Otcy, darmo ne sedity! Zberit w kupku swoi dity,
Pokażit im w świti iawno, Jak to buło kołyś dawno,
Szczob sia wczyły poznawaty, Komu wdiaku treba daty:
Mylostywomu caru Ferdynandu Kiesaru.

Y ty kleru mołodenky, Ne trat wik swoy sołodeńky!
Ydy w put twoich prawytel, On ty budet pokrowytel;
Wznesy hołos szcze raz nyni, Czy to w doma, czy w czużyni
Mylostywomu caru Ferdynandu Kiesaru!

11. Piesn dla okreszczonego dziecka.

A my pryszly z bożoho domu
I pryweły grecznuiu kumu (2)
Dytynu kreszczenu z kumamy
Swoiimy prynysenno.
Kuma kumi daiet dytynu,
Kuma mowyt: Chody moy synu (2),
Myłenky, krasnęky,
Biłoho łyczeńka, rumianeńky.
I baba tamże pre kumach stoiit,
Choroszeńko kwitoczky stroiit (2),
Czastuiet, prymuiet
I kwitoczkamy daruiet.
Poczynaiet ot duchownoho,
Ny mynaiet ani żadnoho (2)
Około, wesoło,
Iisty i pyty nysęno.
Wy kumy łaskawy buwayty,
W besidu sia ne udawayty (2):
Hulayty, wypywayty,
Matyr bożuiu wychwalayty.
Wy mołyła[1]) swoieho syna
Za namy iak matka iedyna (2);
Za namy słuhamy,
Mater bożaia bud z namy.

Паралелї: Головацький, Народ. пѣсни Гал. и Угор. Руси, т. II, ст. 140—141, ч. 23. — Wacław z Oleska, Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, ст. 47—48. [Тут лишень перша строфка подібна, дальші иньші].

12. Pisn o krolu Dawydowy.

U wołykom[2]) smutku Saweł zostaiet
Żadnoy potichy w sebi ny maiet.
Zahray, zahray Dawyde, Nech od Sawła precz otide,

[1]) Замісь: By mołyła.
[2]) великім.

Kotor ieho porywaiet, Sopokoiu mu ny daiet,
Kusytel, muczytel pykelny, okrutny
Bondraien (?) duszewny, duszewny.
Tak sia tam Dawyd wymowlaię,
Że, prostiii usła w sebe maiet,
Na nych hraty Sawułewy, wylmożnomu korołewy,
Bo wbohy pastuch ne śmiie, neznaiuczy, szczo sia diie,
Bo Sawłewi korołewi bohati słuhy ieho, złato, srebro prebrati.
Wstydływy stoiit pered panom, On ieho czastuiet wynom zbanom;
Z ruk ne śmiiet braty zbana, Ani pyty pańskaho wyna,
Beruczy mu ruka drożyt, Pered Sawłem i... dryżyt, [muiet.
Że on ieho mizernoho, Czastuiet w(ełmo)żny monarcha prymuiet, pry-
Nigdy myne z domu ny dawanno... w husły, hraty ny uczono,
Tylko w polu jahniatka, A po lisi kozyniatka
Na dobru iich trawu hnaty I dobry iich napasaty,
Toię myni moia maty kazała, Toho mene moia maty nauczała, nauczała.
Ia nauczytela ny maiu, Tilko szczo (w) lisi czuwaiu —
Hudut, hudut wdiaczni... (n)a derywi sołowiii.
(Ti)lko ia toię czuwaiu, Skoro wczuiu zara hraiu,
I(s)torem, tenorem huduczy, Zełenoiu dibrowoiu jduczy, jduczy.
I my tia błahaiem Dawyde, Yak na nas okrutna smert prydę,
Abyś bisy othonył, I nas hrisznych w ray prymył,
Abyśmo tia wychwalały, I łask twoich doznawały [sudny.
Dawyde, psalmiste premudry, Prymy nas [s] soboiu w deń sudny, w děń

Повнїйший вариянт, але без сього кінця подав др. Франко з сьпіванника XVIII в. в Київ. Старинї 1891, IX.

13) Oy kumę, kume, nyni subota, Zakinczyła sia nasza robota:
Potiszmo bidu a szczoż czynyty? Chodim do korszmy horiłku pyty.
(В наголовку: Piesn swiatowa).

Паралелї: Головацький, Народ. пѣсни Галицкой и Угорской Руси, т. II, ст. 522—525, т. III, 1, ст. 520—521. — Wacław z Oleska, Pieśni polske i ruskie ludu galicyiskiego, ст. 82—84. — Żegota Pauli, Pieśni ludu ruskiego, т. II, ст. 86. *Володимир Гнатюк.*

Наукова хроніка.

Огляд часописей за 1897 рік: Часописи українсько-руські.

—•▬•—

Зоря, річник XVIII, під редакциєю Олександра Борковського. — В сім річнику „Зорі" находимо житеписи і материяли до житеписий Шевченка (пише О. Я. Кониський і Микола Вороний), Куліша (пише Н. Кобринська, В. Щурат і ин.), Квітки, Ол. Котляревського, Петра Ніщинського, Івана Пулюя, Корнила Заклинського, Данила Мордовця (про 40-літний ювилей його письменства), Марка Кропивницького (про 25-літний ювилей його діяльности), Василя Білозерського, Ореста Ів. Левицького і ин. Важнїйші з сих статей дві:

Похорони Т. Шевченка — О. Я. Кониського. Єсть се остання частина житеписи Т. Шевченка, яку зладив Кониський, і яка сего року разом у поперед уже друкованими частинами житеписи вийде окремою книжкою. Подробиці про похорони Шевченка були зібрані в останній раз д. Чалим в його российській житеписи Шевченка. З того часу минуло вже кільканайцять років і оголошено нові звістки про похорони Шевченка, які находимо у споминах ріжних людий, що знали Шевченка або затямили його похорони. Отсї нові звістки й бере д. Кониський до опису похоронів Шевченка; оповідає про похорони в Петербурзї, про враженє від смерти поета на Українї (тут Кониський подає свої споминн з Полтави) і поза границями Росиї; далї пише про перевіз тїла Шевченка на Україну і похорони в Каневі. Нові материяли спричиняють ся до того, що сей опис похоронів Шевченка виходить у Кониського повнїйший, як у Чалого.

До історнї останного побуту П. Кулїша у Львові — Василя Щурата. Ся стаття вийшла окремою брошурою. До неї дали авторови основу спомини Лободовського, друковані в марті 1897 р. в Київ-

ській Старинї. З сих споминів видко, що Кулїш, розповідаючи про свій побут у Львові, богато фактів промовчав з огляду на живі особи в Австриї, богато дечого не сказав з огляду на самого себе, а иньше (особливо торги з польськими панами) розповів побільшивши. Ті пропуски і недокладности доповняє і справляє д. Щурат на основі переписки Кулїша з Крашевским з 1882 р. і з М. Павликом з 1892 р. та на основі всего того, що про Кулїша і його русько-польську акцию писало ся в галицькій пресї р. 1882. Недостачі в історії побуту Кулїша у Львові, яких не можна було виповнити на основі згаданих материялів, виповнює автор звістками, зібраними з оповідань приятеля Кулїшевого, Т. Шумського, в котрого заховали ся деякі поезиї Кулїша і його листи. Цїла праця Щурата має характер регабілїтациї Кулїша, котрого славу в Українців-Русинів мали підірвати його твори, бо в них знати раз нахил до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивить ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим для того, щоби від них дістати поміч в змаганях культурного й полїтичного житя нашого народу. Польсько-руська акция Кулїша в Галичинї представлена автором як проба подібної-ж акциї р. 1891 (нової ери) -- розуміє ся, проба Поляків, з котрими Кулїш остаточно не згодив ся, а підозріваючи їх в чисто самолюбних намірах, зірвав з ними зносини зараз по реформі Василиянських монастирів в Галичинї. В заслугу авторови треба почислити се, що зібрав богато нового материялу до поясненя зносин Кулїша з Поляками. Хоч сї зносини ще не такі давні, щоби про них можна дізнати ся всю правду, то проте й зібрані д. Щуратом материяли виясняють їх значно.

Наукові розвідки в сїм річнику „Зорі“ були ще такі: Івана Верхратського: З царини наук природних, Гр. Коваленка: Чума східна або людська і Віри Коцюбинської: Ацетілен.

В численних звістках „Зорі“ 1897 находимо відомости про український театр, театральний з'їзд у Москві, широку полєміку М. Гримача з поводу „Малоросийського театру“ М. Старицького, огляд М. Грушевського трох повістий Е. Оржешкової (Nad Niemnem, Dwa bieguny, Australczyk) під загальним титулом: Поступова Польща, про з'їзд українських письменників, оцінки нових книжок і т. и.

Вкажу на деякі важнїйші оповістки і критичні замітки.

Поезия зівялого листя в виду суспільних завдач штуки — дра В Щурата. Єсть се обширна і інтересна критика збірки поезий Франка п. з. „Зівяле листя“, яку Франко назвав лїричною драмою. Поезия зівялого листя -- се поезия пессимізму; д. Щурат, хоч признає велику лїтературну стійність Франковій лїричній драмі, та проте сумнїває ся, чи така поезия сповнить свою завдачу: підносити, ублагороднювати нарід.

З нагоди виходу третього тому „Етнографічного збірника“, виданого Науковим Товариством ім. Шевченка — Ол. Борковського. Автор вказує на велику потребу таких збірок, яких бажала собі фільольоґічна секция Наук. тов. ім. Шевченка видавши відповідну відозву дня 22 грудня 1893 р.

Про карту України-Руси Гр. Величка, видану Товариством Просьвіта — маленька вістка (на ст. 340), що про неї здавав справу Т. Вовк на засїданю антропольоґічного товариства в Парижи дня 19 марця 1897. Д. Вовк уважає сю карту „сьміло за карту етноґрафічну в повнім значіню сего слова“.

Дещо про осьвіту на Українї — Павла Граба. Річ про справу шкільництва на Українї в теперішнїх часах.

З иньших вістий в „Зорі“ дізнаємо ся, що Мих. Пачовський загадує видати польсько-руський словар, а М. Комар збирає материяли до „Покажчика нової української лїтератури“.

Житє і Слово, вістник лїтератури, полїтики і науки, том VI. В р. 1897 не вийшло заповіджене число книжок „Житя і Слова“, декотрі статї у видавництві ще не подокінчувані, і через те, поки VII том вийде, ми звернемо увагу на наукові статї в VI томі, що сам про себе становить цілість, винявши деякі додатки.

Редакция поклала собі мету подати в сїм томі ряд перекладаних статей, що поясняють новий суспільний рух в Анґлії, т. зв. Фабіянїзм. Фабіянцї, хоч признають себе социялїстами, беруть ся критично до социяльної демократиї, вбачаючи велику ріжницю поміж теоретичним социялїзмом і социяльно-демократичною орґанїзациєю. Так ми й находимо в VI томі „Житя і Слова“ статю (з деякими скороченями) найважнїйшого заступника анґлїйського фабіянїзму, Джорджа Бернарда Шоу „Socialism and the internationale congress“, а в руськім перекладї п. з. Фабіянцї і фабіянїзм (ст. 16—31). В статї Шоу подана проґрама анґлїйських фабіянцїв і погляди його на сучасну социяльну-демократию, особливо нїмецьку. Між теоретичним социялїзмом і социяльно-демократичною орґанїзациєю находять Фабіянцї ріжницю таку, яка є, на приклад, між ученем Христовим і католицькою церквою. З сею статею вяже ся друга Бакс Бельфорта п. з. „Материялїстичний погляд на історию“ (ст. 190—205), і третя статя дра Івана Франка п. з. „Социялїзм і социяльдемократизм“, основана на виписках з французької брошури В. Черкезова „Pages d' histoire socialiste I. Doctrines et actes de la social-démocratie, Paris 1896). Сї три статї мають на метї оборону правдивого социялїзму, ідеї будущого людського братерства без ілюзий і хибних доктрин социяльних демократів, що вірують в одиноко спасенних Енґельса і Кавцкого.

Иньші перекладані статї доторкають ся відносин віри і науки. Єсть се статя Дідон-Верна „Житє Ісуса Христа“ (в додатку 1—50), Вільяма Дрепера „Історня боротьби між вірою і наукою (в додатку 1—96), П. Еванса „Боротьба теольоґії з наукою“ (в VI томі ст. 238—243), Штіве „Віра в чари і відьми (130—131). Згадаємо ще статю дра Франка про „Духоборців і Копаничар“ (337—354), написану на основі двох лондоньских брошур про Духоборців і одної чеської про Копаничарів. Духоборці, як звісно, се спіритуалїстична секта в Росиї, переслїдована урядом, а Копаничари, се около 2000 душ в полудневій Моравії в повітї угорсько-бродськім, що й досї, 50 років від знесеня панщини, вважають ся панською худобою і роблять панщину. Копаничарами звуть ся мабуть від того, що сидять на „копаницях“ себто таких гірських ґрунтах, що їх не можна (або колись не було можна) орати, а треба було справляти тілько мотиками. Їх оселї повстали подібно, як наші „слободи“, і вони доси роблять панщину та не можуть добити ся права на волю. До виривків із згаданих брошур про Духоборцїв і Копаничар додані Франком потрібні поясненя.

В статях про справи полїтичні і суспільні находимо інтересні відомости з поводу полїтичного і суспільного руху в Галичинї (Франка і Романа Яросевича) і вісти з Росиї і з Угорської Руси (Вол. Гнатюка і Гіядора Стрипського). Зверну увагу на деякі гадки, висказані в сих статях.

З новим роком — проґрамова статя Ів. Франка (ст. 1—12). Вказавши на те, що в нас полїтичне і громадське осьвідомленє не робить ся систематично, а прихапцем, д. Франко каже про конечну потребу — не одиницями, не партиями, а всім народом, усіми силами подумати над тим, щоби завести і піддержувати в Галичинї, на Буковинї на угорській Руси, де тілько можна, систематичну, не ділєтантську, сьвідому полїтичну роботу: осьвідомленя, пiдношеня i орґанїзованя мас народнїх. Вказує на початки систематичної працї наукової, при науковім товаристві ім. Шевченка і називає їх „найважнїйшими з усего того, що тепер робить ся в Галичинї крім працї над осьвідомленєм і полїтичним згуртованєм мас“. Переходячи до справ лїтератури, навязує свою річ до друкованого листу О. Маковея в оборонї лїтературних інтересів, гадає, що байдужність публики до лїтератури походить від без'ідейности, неживости творів наших письменників; будь вони живі, то й заняли би суспільність.

Угорська мізерия (46—62) і Угроруські новини (124—130) – Володимира Гнатюка. Ся статя складає ся з двох листів інтелїґентного Угрорусина і одного листу угроруського селянина до д. Гнатюка та із вступних уваг його, в котрих говорить про недостачу зносин

галицько-руської інтелїґенциї з угорською Русию. У згаданих листах находимо такі причини угроруської „мізери'". Нарід не має проводу, бо інтелїґенция його змадяризована; мало хто знає по руськи. В ґімназиях викладова мова мадярська. Руської мови учать лише в Унґварі і Пряшеві і то лиш тих, що мають іти на теольоґію. Всюди перевага мадярщини: книжки, часописи, житє, пересьвідчене, розмови — все мадярське. Мадяри думають, що угорські Русини — то Росияне (Москалї). Інтелїґенция угроруська соромить ся говорити по руськи і не вчить народу. А простий люд одним словом бідний, темний та безпомічний, з нужди утікає в сьвіт за очи. Сей перший лист інтелїґентного угроруського Русина кінчить ся сумним окликом: Конець нам Угрорусинам, і просьбою до галицьких Русинів про поміч. Другий лист його подає доктаднїйше причини упадку угорської Руси. Ті причини, кромі згаданих уже, такі: угорські Русини в більшій части живуть в горах, богатих на красу, але бідних на хліб. Число народу меншає від тяжких недуг, еміґрациї і мадяризациї. В народї нема самосьвідомости, Жиди обдирають його, власти не дбають про нього. За 500 останнїх років не вийшло на угорській Руси нї одної книжки, написаної народною мовою; в остатних десятинах років ще й москвофільство відчужило інтелїґенцию від народу. Нема своєї літератури; письменники висьміюють народні змаганя галицьких Русинів. Між теперішньою інтелїґентною молодїжию найде ся ледви кількох, що остали ся Русинами. Нема нїкого, що нарід учив би, хоч нарід радо приняв би науку. Оба листи сего угорського Русина дуже сумні і безнадійні; а писані такою мовою, що по нїй найлекше пізнати, як трудно інтелїґенциї на Угорщинї навчити ся рідної мови. В коротенькім третїм листї до товариства „Просьвіти" у Львові нарікає угорсько-руський селянин так само на мадяризацию, поневіряне Мадярами Русинів і на недостачу руських книжок.

Угорські Русини і Словаки в Америцї — статя Гіядора Стрипського (ст. 414—420). Тут мова про еміґрантів, угорських Словян, Русинів і Словаків, котрих у Сполучених Державах жиє тепер коло пів міліона. Між Русинами, особливо в західних сторонах Сполучених Держав, теж заходами Росиї ширить ся православіє, а заразом обрусеніє. Кільканадесять тисяч Русинів мають вже перейти на православіє. Статя оперта на відомостях з мадярських і словацьких ґазет; скілько в тих відомостях правди, годї напевно знати, хоч православної і росийської аґітациї між американськими Русинами не можна заперечити.

В „Материялах історичних і лїтературних" VI тому „Житя і Слова" варта уваги передовсїм переписка пок. М. Драгоманова з Юліяном Бачинським, Олександром Борковським, К. П—ським, Остапом Макарушкою, Омеляном Огоновським, з Товариствами Просьвіта

і ім. Шевченка. В сих листах Драгоманова находимо богато цїнних його заміток про ріжні справи, з котрих хоч деякі треба занотувати в сїй науковій хронїцї.

Переписка пок. Драгоманова з молодим радикалом д. Юлїяном Бачинським, що видав знану книжку п. з. „Україна Irredenta“, доторкає ся справи русько-української самостійної держави. Бачинський поставив сю справу отверто і рішучо, він бажає русько-української самостійної держави і на його бажанє, як на ідеал, згодила ся 1897 року в марцю галицька радикальна партия. Які були в Драгоманова думки про сю справу, се розповідає М. Павлик (ст. 215—238) в своїх поясненях до листів, і при тім подає розпочату друком і недокінчену статю Драгоманова „Пропащий час — Українцї під московським царством (1654 до 1896); поданий уривок містить коментар до т. зв статей Б. Хмельницького.

З иньших листів Др—ова варто навести його думку про карту Руси-України д-ра Гр. Величка, видану товариством „Просьвіта“. Про неї каже він, що хоч вона „дуже далека од совершенства, але все таки може задовольнити пекучу потребу в подібній карті для шкіл і для звичайної публики. При всїх даних обставинах (лист писаний 1894 року) лїпша карта може появитись хиба за кілька років, а тимчасом карта д. Величка все таки зробить своє дїло, тай критики на неї можуть прислужити ся до виробу лїпшої карти“ (ст. 161).

В переписцї Драгоманова з Ом Огоновським находимо богато материялу до житєписи Драгоманова, в иньших листах — його погляди на деякі наші і чужі видавництва, відносини в Галичинї і т. п. Разом ся видрукована переписка Драгоманова дає богатий материял до житєписи і оцїнки дїяльности сего заслуженого письменника.

Др. Андрій Чайківський подає в сім томі Житя і Слова „Причинок до істориї русько-народного театру“ (37—43). Тут мова про наш театр у Галичинї і сей причинок до істориї його обіймає коротенький період двох років (1880—1881). Автор пише єго, як наочний сьвідок. Се істория тих часів, як Руська Бесїда у Львові переняла театр у свій заряд і передала його директорам Гриневецькому і Біберовичеви. В статї Чайківського довідуємо ся, які були причини тому: звичайний в театрі нелад...

Інтересні в сім томі ще материяли до істориї 1848-ого року: про руську маніфестацию в Станїславові 30 мая 1848 р. (119—124) і про посла до австрийського сойму 1848 р. Василя Гарматїя (ст. 325—329 і 423—424). Сей Гарматїй то на 1848-ий рік незвичайний на галицькій Руси селянин, що живо займав ся народними справами.

Наконець вкажу на коротку статю Франка про „Поступ славістики на віденськім унїверситетї“ (ст. 81—84). Автор

придивляє ся тут фактови, що хоча Австрия в більшій половині словянська держава, то в єї столиці почали вчені цікавити ся словянщиною геть пізнїйше, нїж деінде в західній Европі. До 1848 р. була сему винна ґерманїзацийна система; перша катедра для словяньских студий повстала на віденьскім унїверситетї 1849 р. — професором на сїй катедрі був великий поет, але в науцї дїлєтант, Ян Колляр; але по єго смерти настав на сїй катедрі знаменитий репрезентант словяньскої фільольоґії Міклошіч, що на словяньскі студиї в Австриї мав величезний вплив, хоч єго школа під конець єго житя показала ся односторонною і потроха старомодною. По Міклошічу прийшов проф. Яґіч з новим методом, що отворив широко двері віденьского унїверситету здобуткам словяньскої науки, постарав ся про нову катедру — словяньскої історії (проф. К. Їречек), і вже виховав богато молодих учених. Від р. 1897 прибув ще новий доцент др. Матвій Мурко, що викладає головно історию лїтератури, і то середньої та новійшої доби.

Переходимо до полїтичних часописей.

В р. 1897 виходили на австрийській Українї чотири українсько-руські дневники полїтичні: Дїло, Руслан, Народна Часопись і Буковина (ся ґазета від нового р. 1898 стала виходити тілько три рази на тиждень). Як і давнїйшими роками так і в р. 1897 в тих дневниках не богато находимо такого матерниялу, що єго можна би завести в наукову хронїку.

У фейлєтонї 263 числа „**Дѣла**" находимо маленьку моноґрафію о. Василя Чернецького про „Місточко Варяж в окрузї сокальскім", положене при российській границї. О. Чернецький описує коротко місто і село Варяж, околицю єго, та здогадує ся, що імя Варяж стоїть у звязку з Варягами. На сей здогад наводить єго і старе поганське кладовище, два кільометри від Варяжа, в Городищу Варяжськім. Спершу було тілько село Варяж, аж властитель єго Фелїкс Ощовський засновав місто Варяж в р. 1538. Се містечко правило ся маґдебурським правом і мало свої укріпленя. Автор описує далї коротенько церков і костел.

В „**Русланї**" 1897 р. друкували ся Думки і піснї Амврозия Метлинського, зредаґовані д-ром К. Студинським, що вийшли також окремою відбиткою (сторін 102) під тим самим заголовком.

Харківське видане „Думок і пісень" А. Метлинського з р. 1839, журнал Бецького „Молодик" з р. 1844 і „Южнорусскій сборникъ" Метлинського з 1848 р., де друкували ся деякі єго поезиї, давно вже стали бібліоґрафічною рідкостию не лише в Галичинї, але й на Українї. Тому і добра була думка д-ра Студинського видати поезиї Метлинського в-друге. В сїм виданю Студинського подані всї поезиї Метлинського, що були в давнїх збірниках, і переклади єго на українську мову. Крім того находимо тут ще „Кілька слів про ґенезу стихотворів Амврозия

Метлинського“, що є коротким змістом праці д-ра К. Студинського, виданої краківською Академиєю Наук п. з. Charakterystyka i geneza utworów Ambrozego Metlińskiego.

К. Студинський старає ся вияснити вплив российської літератури на Метлинського: Козлова, Жуковского, Пушкіна і Маркевича. Далї показує д. Студинський, який піетизм мав Метлинський до мови свого народу і до єго пісні, в котрій найшов богате жерело поетичного натхнення. В третій частинї своєї працї вказує д. Студинський на слїди впливу польсько-української школи на поетичні твори Метлинського, а в четвертій частинї вплив німецької лїтератури. Загально схарактеризував д. С. поетичну творчість Метлинського такими словами: „Рами, в котрих обертає ся поет, не великі. Він сьпівак могил і курганів. На них вказує поет і хоче будити у свого народу любов до України і єї минувшини. Метлинський не єсть навіть бандуристом, котрий би на взір українських дум осьпівував чи то важнїйших лицарів чи поодинокі історичні факти. Єго пісня обертає ся тілько в елеґійних споминах про славу українського народу. Як не широкі рами поезиї Метлинського, так не велика єго інвенция. Мотиви найлїпших єго поезий взяті з російської, чеської, польської або німецької лїтератури. Однак Метлинський умів тим мотивам надати ориґінальну форму, ориґінальний кольорит, через що ті єго твори будуть все займати визначне місце в українськім письменстві. Піднести належить також гарну мову, в якій зложені ті поезиї. Метлинському треба признати в українській лїтературі місце першого поета — романтика, що вплинув не лише на напрям лїтературний в відроджуючім ся письменстві в Галичині, але також в поезиях Шевченка“.

З заміток Метлинського про українську мову подані у виданю Студинського що найважнїйші, ті, що ще й тепер дечим інтересні.

В „**Буковинї**“ 1897 р. в числах 126—149 і 277—288 друкував ся „культурно-історичний образок“ проф. д-ра Стефана Смаль-Стоцького п. з. Буковиньска Русь. Є се широка істория Буковинської Руси від часів прилученя єї до Австриї, з коротким історичним вступом про молдавську Русь. Ся праця д-ра Стоцького, оперта в великій части на жерелах, доси не визисканих, ще не докінчена, але сего року вона має докінчити ся і вийти окремою відбиткою. Тодї й буде пора поговорити про неї обширнїйше. В тій частинї, що вже видрукована, іде мова про прилученє Буковини до Австриї, стан Буковини підчас сего прилученя, про початки шкільництва і долю народного шкільництва на Буковинї від 1786—1868 року, про науку в школах народних, нову школу народну, перші висші заклади на Буковинї, про початки руського письменства на Буковинї, науку руської мови і пробудженє національного чутя на Буковинї.

В часї прилученя Буковини до Австриї було тут коло 100.000 мешканців, головно селян, а троха дїдичів і духовенства; купців, ремісників і урядників було тодї на Буковинї дуже мало. Економічно і социяльно упривілейованою клясою були дїдичі, т. зв. шляхта і в части духовенство. Дїдичам, монастирям і владикам належала ся т. зв. більша або панська посїлість і їм, або їх посесорам мусїли селяни робити панщину.

Як тепер, так і в 18 ім столїтю замешкували Буковину ріжні народности: Русини, Волохи, Нїмцї, Вірмени, Жиди, Мадяри, Поляки, Великоросияни, Словаки і Цигани. Русинів і тодї було на Буковинї найбільше. Духовенство й інтелїґенция взагалї була дуже темна, шкіл не було майже ніяких і не диво, що загальна темнота залягала цїлий край. На руську мову тодїшна управа австрийська не звертала найменшої уваги, а уряд навіть помагав до румунїзациї Русинів, хоч і почав дбати про народне шкільництво.

Розповівши про загальний стан Буковини під конець 18 столїтя, др. Стоцький займає ся в семи роздїлах (IV--X) шкільництвом на Буковинї від 1786 р. аж по найновійші часи. Року 1786 прилучено Буковину до Галичини і злучена була вона з нею аж до р. 1850. Ся злука мала на буковинську Русь дуже лихий вплив, особливо на народне шкільництво, котрим заряджували Поляки на свою користь; появили ся латинїзацийні і польонїзацийні змаганя. Осьвіта краю поступала дуже помалу, тим більше, що не було й відповідних учителїв. Аж в 40-их роках упорядковано по троха науку самих кандидатів на учителїв — тепер же є на Буковинї звиш 700 учителїв, з того звиш 600 таких, що мають кваліфікацию. Нова народна школа, в котрій наука опирала ся на народній мові, повстала на Буковинї аж 1867 р.,коли — як звісно — в цїлій Австриї заведено і примус шкільний. З того часу і починає ся правдиве осьвідомлене народних мас на Буковинї, хоч не без нових перешкід.

Від шкіл — і учителїв переходить проф. Стоцький до справ церковних на Буковинї, говорить про утворене буковинської дієцезиї, утворене релїґійного фонду, знесене монастирів (все в 18 столїтю), клерикальну школу за часів польських впливів, ґімназию і лїцей, богословський заклад і семинарию духовну. В тих висших закладах як давнійше головну вагу клали на латинську мову, так по тім зважали передовсїм на нїмецьку — і так воно є й по нинїшний день. З тих шкіл вийшла інтелїґенция, звичайно байдужа до добра свого народу.

Перші початки національної сьвідомости находимо на Буковинській Руси, так як і в Галичинї, 1848 р. Першими руськими письменниками, хоч і несьвідомими ваги народної мови, були на Буковинї Гавриїл і Василь Продани, Василь Ферлеєвич і Михайло Коморошан.

В осібнім роздїлї (X) пише др. Стоцький про те, як учили руської мови в середних школах на Буковинї — як тут довгі часи вчили росийської мови, висьмівали або маловажили українсько руську лїтературу — аж у 80 их роках нові учителї привернули належне поважанє поневіряній мові і лїтературі.

В XI роздїлї займає ся др. Стоцький полїтичним житєм Буковини коло 1848 року. Находимо тут передовсїм відомости про 1848 рік на Буковинї, про попівську революцию, гуцульский бунт, відносини Волохів до Русинів, про владику Гакмана і т. и. Обі перші ворохобнї (попівська і гуцульська) мали характер більше суспільно-економічний; відлученє р. 1850 Буковини від Галичини і признанє єї самостійним коронним краєм з власною управою мало знов велике значінє для самоуправи сего краю.

Дальших роздїлів сеї своєї цїнної працї проф. Стоцький ще не видрукував. Праця єго, особливо про часи давнїйші, основана на історичних студиях Бідермана, Цїґлявера, Полєка, Кайндля, Ончула, Ляґлєра, і Заневича; а про часи новійші (так від 1848 року) повна вже нового материялу з житя буковиньких Русинів. Треба признати, що вся та частина, де мова про шкільні відносини на Буковинї, вийшла дуже основна і докладна З неї ми й дізнаємо ся, як тяжко було буковинській Руси дочекати ся власної інтелїґенциї і як дуже ріжнять ся тогдїшні відносини з того боку від відносин з зовсїм недавних років. Сьвідоме національне житє на Буковинї в ширшій громадї зовсїм не давне; єму не більш, як около 15 років.

Ся істория буковинської Руси має бути доведена і з боку суспільного по змозї до найновійших часів а тодї праця проф. Стоцького буде мати чимале значінє не лише для буковинської Руси, але і взагалї для істориї нашого народу в нових часах. Єсть се немов обрахунок народних добутків на Буковинї за сто років, дуже придатний в пору, коли маємо обходити 100-лїтний ювилей відродженя українсько-руського народу. Галицькі Русини мають до подібної своєї історнї богато зібраного материялу і деякі моноґрафії, як Заневича, Франка і и., але суцїльної історнї ще не мають. Єсть, правда, історня галицької Руси Ф. І. Свистуна п. з. „Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи“ в двох частинах, виданих р. 1895 і 1896, але вона писана тенденцийно, зі становиска, неприхильного розвоєви українсько-руського народу, не кажучи вже про недоладний спосіб, яким вона зложена. Українцї росийські повинні би здобути ся також на історию житя України за останнїх сто років. *О. М.*

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Drobne prace i notatki Erazma Majewskiego z dziedziny archeologii przedhistorycznej i etnografii, Варшава, 1897, ст. 128.

Еразм Маєвский, один з найенерґїчнїйших польських археольоґів, що інтересуєть ся й иньшими відділами історії культури, особливо етноґрафією, звісний також як популяризатор, задумав гарну річ зібрати до купи роскинені по ріжних виданях свої дрібні статї й замітки; додавши до сього кілька заміток, що не були печатані, він і видав отсю в горі названу книжку. Більшість заміток специяльно доторкає ся доісторичної археольоґії та етноґрафії Польщі, але серед них є кілька, що носять загальний характер і мають на оцї „велику публику" для того, аби притягти як найбільше людей до працї. Така н. пр. замітка „O pilniejszych potrzebach archeologii przedhistorycznej", де говорить ся між иньшим про давно поспілу потребу звести та усистемити знахідки давнини, зложити вказівки по археольоґії й т. и. В замітцї „Nieco o starożytnościach" коротко обрисовані епохи й відміни до-історичної давнини, подана невеличка проґрама що-до опису знахідок і показані способи як треба поводити ся з усякою давниною. Специяльнїйший характер має замітка „Stacye przedhistoryczne"; тут описуєть ся зверхнїй вигляд таких стаций, що знаходять ся звичайно на піскових шпилях по берегах рік, і те, що в них є. Одна з заміток по археольоґії просто зачіпає і нашу давнину, а то „Toporki ze zlepieńca sarmackiego z nad Bugu". Тут описує ся зовсїм новий тип камінних топірців, що формою наближають ся до звичайного типа залїзних топірців; із трох описаних у замітцї екземплярів два знайдено над Грубешовим і один у селї Зімнї, томашів-

ського повіту; про сї топірцї ми матимемо змогу поговорити докладнїйше, бо д. Маєвський швидко видасть брошуру про них. У замітцї „Z muzeum“ ми знаходимо звістки про збірку до-історичної давнини д. Маєвського; збірка ся велика і систематично впорядкована, річи походять головно з Келєцької і Радомської ґуб., та є й з Люблинської, Волинської і східної Галичини, з повітів ґрубешівського, томашівського, луцького, дубенського, владимірського, сокальського й ин.; тут є кілька соток окремих екземплярів і 26 таблиць. Зо статей по етноґрафії визначимо „Uroczyska czyli nazwy miejsc wiejskie“, де показана вага збираня топоґрафічної номенклятури, і „Muzea etnograficzne“, де з поводу Варшавського етноґрафічного музея говорить ся в загалї про значінє таких музеїв.

Збірка д. Маєвського видана пишно і є в нїй численні рисунки.

М. Б.

В. Латышевъ — Греческія и римскія надписи найденныя въ Южной Россіи въ 1892, 1894 годахъ (Матеріалы по археологіи Россіи), Спб., 1895, ст. 86+таблиця, in fol.

— Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ изъ Южной Россіи (ювилейне виданнє петербурського археольоґічного товариства), Спб., 1896, III+144+XIII таблиць.

Отсї дві працї присьвячені епіґрафіцї чорноморсько-азовського побережа стоять в безпосереднім звязку між собою. Автор, вже давно відомий працями в грецькій епіґрафіцї, поставив метою своєю сполучити до гурту всї звістки що-до грецьких й римських надписів в полуднїй Росиї в загалї, виключивши Кавказ, для котрого вже отся праця зроблена д. Помяловським. Задачу свою д. Латишев виповнив дуже докладно: надписи подано чи в звичайній чи епіґрафічній транскрипциї з коментарами видавця, що при деяких надписях дійшли до обсягу цїлих самостійних екскурсів. Але для історії культурного та суспільного житя чорноморських країв надписи дають мало: вони належать переважно до того часу, коли централїзация державна забрала все полїтичне, культурне житє й знищила дальший поступовий культурний розвій провінциї. Увесь епіґрафічний материял можна подїлити на отсї ґрупи — декрети, надписи на будинках в память скінчення будови й надписи на гробовцях. До першої катеґорії треба зачислити ч. 1 (Херсонський і другий Херсонський також — 1059 р.) — в додатку до першої книжки — цікавий деякими побічними натяками про державний стан Херсонесу, коли він втратив власний самостійний уряд і став лишень θέμα Χερσῶνος. До другої катеґорії належать найбільші обсягом ч. 7, 8, 45, 99 Збірника. Між надписями третої ґрупи визначаємо найбільш цїкаві ч. 69 і 70 (в Збірнику). Пере-

важна більшість надписей писана зіпсованою грецькою мовою і трапляють ся помилки що-до ортоґрафиї й граматики; занотуємо деякі. Часто зустрічаємо Е замісць АІ κὲ — καὶ, κεσαρ — καῖσαρ, γεννεος, Н замісць І й навпаки ἔτι — ἔτη, μηνή — μηνί, о замісць ω й навпаки ζοή, καλος, ώ — ό; φος. З скорочень зазначаємо цілу серию для μηνὶ чи μηνὸς.

О. Г—ий.

А. А. Кочубинскій — Территорія доисторической Литвы (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1897, I, с. 60—94).

Там де історичні відомости уривають ся, де роспочинають ся „перед-історичні" часи, історик звертає ть ся за відповідею до лїнґвістики, антропольоґії й археольоґії. Одначе тут дуже часто чекає його гірке розчарованнє. Такого розчаровання, мабуть, дізнає не оден, звернувшись для прояснення справи про перед-історичні відносини Словян і Литви до розвідки д. Кочубинського, слависта з фаху, що довгий час займаєть ся литовською лїнґвістичною палеонтольоґією. Передо всїм, завдяки способу писання автора, серед ріжних діґресий, теплих слів і „гарних" образків властиві лїнґвістичні досліди автора, що головно надають інтерес його статї, обмежають ся па незначнім просторі (с. 78—92). Себ ще пів біди, як би се викупали результати тих дослїдів. На жаль і того нема. Як автор справедливо згадав, вже Надєждін, піввіка тому, вказав на не-словянські, на його погляд, елєменти в хороґрафії земель на північ від Припети. Проф. Филевич в своїй недавній книзї (Исторія древней Руси, 1896), згаданий і д. Кочубинським, пробував з'аналїзовати хороґрафічні імена териториї між Вислою, Березиною й Припетю й виріжнити литовські елєменти (с. 123 і далї), але рішучих виводів він зробити не відваживсь, не бувши фільольоґом. Можна було сподіватись сього від Кочубинського. Він, дїйсно, робить рішучі виводи: взявши кілька назв озер і річок він в одних признав етимольоґію „темною", для иньших вказав можливі литовські пнї, і на основі сього нїби аналїза признав границями доісторичної Литви „на полудень — північний басейн Припети, на сході — басейн Березини, на захід верхівє Нарева, або й західнього Буга" (с. 92), а найшовши об'яснення імени Дреговичів з литовського drégnas (вохкий), признав в Дреговичах підбитий Словянами і асимильований литовський нарід (с. 93). Розуміє ть ся від таких виводів не велика користь для науки. Напр., переглянувши імена притоків, автор зазначає: „з 18 притоків Березини імена 12 більш або меньш можливо об'яснити з литовського („поддаются болѣе или менѣе литовскому анализу), і декотрі з сих імен дуже розповсюднені на териториї сучасної литовської мови (Іша, Ольса); саміж зближення декотрих імен притоків Березини з еле-

ментами мов латиської й литовської вказують на буквальне повтореннє литовського слова. Такі імена: Свида, Ольса, Кнева, Іса, Бобр".

При великій близькости литовської мови до Словянської, певно, більшість яких небудь словянських слів можна вивести з литовських пнїв і навпаки, але щож з сього? Важно було-б, з'аналїзовавши можливо більшу кількість хороґрафічних назв вибраної териториї, виказати імена специфічно-литовські, що не можуть бути науковою фільольоґією виведені з словянської мови, а лише з литовської; тодї-б се справдї вказало на істнованнє литовської кольонїзациї, далоб вкладку в історию кольонїзациї. А то в тих же притоках Березини автор бере напр. імя: Гойна, і каже: „етимольоґія неясна", і наводить gonys — водяна ящерка і „gōjos — ein Busch dichter Baumhaufen (слов. гай)"? А менї пригадуєть ся тим часом наше „гойний". Або: Ольса, автор наводить кілька подібних імен з Жмуди, і пнї alksnis — elksnis, вільха, alsús повільний, втомлений, ałsa — утома; а я знову пригадую альос — багно (Словник Носовича?). Для „Уші" автор указує подібні назви на териториї Литви, а я знаю дублєт в північній Київщинї. Щож може дати позитивного „литовська аналїза" автора? Але найлїпше з Дреговичами. Автор признає сю назву „незрозумілою щодо початку", вказує на те, що лїтопись мовчить, „чому вони так дивно нарекошася", й подавши литов. drėgnas, вказує ще й на анальоґію Letuwa — з li—lytus (дощ) і литовський початок Дреговичів готовий. Не будемо заперечувати анї сієї анальоґії, анї звязку з drėgnas, тільки чи автор забув далеко близше дрегва — твань, грузьке місце в болотї (Носович), на котре вказано вже було давно (див. у Барсова Географія вид. 2 с. 202, хоч його дивував патронїмічний наросток ичі); додам, що менї доводилось і в Київщинї чути: дреговина, дреґовинистий. По сих прикладах авторових виводів тратить читач віру і до иньших його дослїдів.

Автор міг би зробити користну прислугу науцї, як би проробив основнїйше й глубше фільольоґічну роботу над хороґрафією місцевости, що його заінтересовала, у вказанім нами напрямі. Коли нарештї наша істория дїждеть ся таких праць замість довільних фільольоґічних елюкубраций?

М. Грушевський.

А. А. Шахматовъ — Исходная точка лѣтосчисленія „Повѣсти временныхъ лѣтъ" (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія, 1897, III, с. 217—222).

— Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ibid. 1897, IV, 462—482),

Сї дві статї російського лїнґвіста, не вважаючи на малий розмір, мають визначний науковий інтерес, зачіпаючи основні питання, звязані

з найдавнїйшою нашою лїтописею. Властива вага полягає на другій статї: перша розробляє лише один з епізодів, одно з питань, обнятих другою. Справа йде про хронольоґічну схему Повісти временних лїт. Невважаючи на давно звернену увагу учених на неї, на зроблені справедливі спостереження і деякі детальні студиї, ся схема ще не вияснена, незнайдено ключа до більшости дат. Д. Шахмарову, на мій погляд, удало ся знайти сей ключ до кількох дат, звязаних з подіями византийської історниї. Жерела сих дат д. Ш. знайшов в продовженій хронїцї Амортола і в хронольоґії Никифора; обидва утвори були признані жерелами лїтописи вже давнїйше, але з їх дат не виведено лїтописних.

Ключом для цїлого ряда дат служить для д. Ш. 6362 р. — рік першого виступу Руси на історичну арену в версиї Повісти при Першій новгородській лїтописи (Початковий звід — по термінольоґії автора): д. Ш. об'ясняє, що сей рік викомбінуваний хибно укладчиком, бо він 12 роздїл у Амартола прийняв за 12 рік царювання Михайла, коли прийшла Русь на Константинополь, а знову новий редактор хибно прийняв сей 6362 р. за перший рік Михайла. Комбінация, як бачимо, дуже штучна, але сей ключ дає автору можливість розвязати цїлий ряд дат Повісти:

6366 — похід Михайла на Болгар,

6374 — похід Аскольда і Дира: новий редактор зробив ту саму помилку, що й перший укладчик; таку однакову помилку, признаюсь, досить трудно прийняти.

6384 кінець пасхального круга на 22 роцї царювання Михайла,

6388 смерть Михайла,

6407 початок царювання Льва,

6410 війна Византиї з Болгарами.

Сї всї дати виводять ся автором з самого лише Амартола. Розвязаннє стількох дат, дїйсно, надає імовірність і самому ключу.

Крім того автор виводить дві дати з повісти про Кирила й Методия — цїлком правдоподібно. Рівнож не підлягає сумніву вивід кількох дат з самого Амартола, на основі індиктів (6421, 6422, 6423, 6428, 6437, 6442, 6450, 6451).

Другу катеґорию дат виводить автор з хронольоґії Никифора (Χρονογραφικὸν σύντομον). На його думку з Никифора користав автор другої редакциї Повісти (ми-б його назвали третім хронольоґізатором), тим часом як автор першої (другий хронольоґізатор) користав з Амартола, котрого не знав автор другої. На чолї стоїть дата вступу на царство Михайла 6360, хибна дата, що дала стільки працї й не могла бути вияснена досї. Автор, на підставі новійшого видання Никифора de Boor'а, міг виказати, що цїла хронольоґічна табличка, замішена в Повісти версий

Іпатської, Лаврентієвської etc., взята з Никифора (в Никифорі вже давнійше було відгадано жерело її), і з неї-ж викомбінована дата 6360 року (се й становить зміст специяльної розвідки автора, першої з названих). Сей же укладчик, на думку д. Шахматова зробив на основі Никифора і на основі хронольоґічної таблички самої Повісти цілий ряд поправок в хронольоґії її; д. Ш. вичисляє їх на с. 478—9. Одначе сї поправки здають ся менї не дуже певними. Укладчик, що на думку д. Ш. приведений був недорічностями хронольоґії Повісти до нової хронольоґічної роботи, ледви чи став би правити сю хронольогію на підставі її самої, а поправки на основі Никифора не досить характерні.

Для хронольоґії руських подій автор не багато дав нового і признає початок багатьох дат для себе неясним.

Автор поставив своєю задачою перейти хронольоґію до смерти Ігоря, бо відси почавши хронольоґічна схема однака в усїх версиях Повісти. Ріжниці в хронольоґічній схемі мають служити доказом його гіпотези про редакциї „Повісти“: початкова версия її заховалась при Новгородській першій; ґрупа Лаврентиєвської і под. містять першу переробку („перша редакция“), зладжену 1116 р., але в сих кодексах змодіфіковану потім під впливом другої переробки („другої редакциї“); сю другу редакцию, зладжену в 1117—8 роках, маємо в ґрупі Іпатиєвської і под., але змодіфіковану під впливом першої, і в більш чистій формі в північних зводах як 1 Софієвська, Воскресенська etc.

Одначе ріжниці хронольоґічної схеми, як вони тепер вказані автором, ще не вистають для попертя сієї гипотези; автор бодай не вияснив тих виводів, які він робить з них що до відносин редакций. Сама гіпотеза одначе дуже цікава. Дуже важна гадка автора про значіннє версиї Повісти при Новгородській першій лїтописи; видана доперва недавно (1888), вона не звернула на себе уваги при студиях над Повістею, а варта того. Найстарший кодекс її маємо з XV в., але сама вона старша. З такої версиї користав Длуґош для перших часів історії Руси. Д. Шахматов спорядженнє сього типа Новгородської першої лїтописи кладе на XIII в., але жерело сієї версиї уважає „початковим зводом“, жерелом Повісти. Ся гадка про початковість сієї версиї, на нашу думку, має в собі багато правди і може бути дуже користною для реконструкциї початкової повісти.

Інтересна також увага, що друга переробка „Повісти“ зладжена 1117—8 р.; автор наводить оден доказ, але не хоче „наводити ряд иньших фактів“, щоб не ухилятись від своєї задачі (с. 481).

Судячи по опублїкованим ним тепер результатам його дослїдів над лїтописею, можемо пожадати скоршого публїкования дальших його сту-

дий, бо можемо сподіватись від них багато нового і користного для виясненя питань, звязаних з найдавнїйшою нашою лїтописею.

М. Грушевський.

Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, сообщеніе Н. В. Волкова (Памятники древней письменности, CXXIII), Спб., 1897, стор. 96.

Ся праця має служити доповненнєм до звістного показчика Срезневского: Древніе памятники русскаго письма и языка X—XIV в.; його мав на увазї в своїм показчику д. Волков, зазначаючи звідкою все, чого нема у Срезневского; в показчик свій він завів лише рукописні кодекси („книги"), виключивши грамоти і надписи. В результатї число рукописей, зареґістрованих д. Волковим у двоє перевисшає число зареґістрованих Срезневским (691 і 309): причиною було не тільки те, що д. В. втягнув багато рукописів незвістних Срезневскому, але також і те, як зазначає д. В. в передмові (с. 3), що Срезневский головно уважав на датовані рукописи і багато недатованих поминав.

Праця д. В. поділяєть ся на дві частини: на початку маємо розвідку (с. 1—50), по нїй наступає властивий показчик. В розвідцї, по вступних увагах, д. В. застановляєть ся над причинами нищення книг і пробує бодай в приближенню прийти до означення, як численні були книги в давнїй Руси; все се дуже, розумієть ся, проблематично, але є тут і інтересні гадки — напр. обчислити по числу церков кількість книжок (розумієть ся, при тім і числа церков не знаємо, і мусимо припустити, що бували церкви без усяких книжок, де сьвященник правив з памяти). Далї д. В. розділює рукописи по вікам, і кладе на XI в.—22 ркп., XII—86, XIII—142, на XIV—441, але сам признає, що сей поділ може бути лише приблизним, бо тільки 95 на 691 рукоп. можуть бути докладно, до року датовані. Інтереснїйший розділ про „росклад рукописей що-до місця їх написання" (с. 25—46), де автор застановляєть ся над головними центрами давньої руської книжности — Київі, Новгородї — Пскові, Галичу — Володимері — Холмі, й над другорядними, та на розпростоannoренню з них книжок і переходї в иньші краї; є тут кілька недокладностей (напр. на с. 29 — про авторство Нестора і Якова Чорноризця, на с. 35 між галицькими памятками не знаходимо холмського євангелія 1282 р. Румянцовського музею, описаного ще 1893 р. (див. про нього Записки т. XIV, бібл. с. 39); ми сподївались би тут бачити згадку і про євангеліє Публїчної бібліотеки з колєкциї Верковича (писане, як виводять, Русином з Галичини десь в балканських землях — див. Записки т. VIII, бібл. с. 62); зазначу, що в катеґорию галицьких памяток за-

числено тут житє св. Сави, що признано київським ще в розвідцї проф. Мочульського, публїкований 1894 р., не кажучи про студию дра Колесси, Закінчує сей відділ систематичний розклад рукописей і виказ бібліотек, де переховують ся рукописи.

В показчику автор прийняв систематичний поділ, поділивши рукописи на 6 відділів з кількадесятьма підвідділами і розмістивши рукописи хронольоґічно лише в границях кождого підвідділа; з огляду, що ми маємо, як я згадав, вже в першій частинї виказ рукописей по столїтям (с. 22), до певного степеня можна помиритись з сим — взагалї досить невигідним методом покажчика. Певні пропуски були неминучі; я виказав вище кілька, що по дорозї минї насунулись на гадку; кілька доповнень і спростовань автор встиг зробити ще при кінцї книжки (с. 95). Важнїйша недостача — се цїлковий брак мотивовання для зачислення рукописи до певного часу: автор не поясняє, на підставі чого він датує рукопись, чи з чужого описання, чи з автопсиї, не входить в жадні спірні питання, обмежаючись аподектичною датою, означеннєм числа аркушів і місця, де переховуєть ся рукопись. З сього погляду покажчик д. В. стоїть далеко низше від показчика Срезневского. Сам д. В. вказує в передмові на непевність описей декотрих бібліотек, каже що він сам студиював, але не все міг казати з автопсиї, тай автопсия д. В. без умотивовання не може переконувати читача; в результатї читач не може ориєнтоватись в покажчику і оцїнити розмірної певности тієї чи иньшої вказівки. Нпр. на с. 61 автор аподектично говорить про псалтир XI в. в бібліотецї Бичкова, дає число карток, а в кінцї (с. 96) відкликує, що того нема в бібліотецї Бичкова: се не робило-б немилого враження, як би в своїм місцї автор занотовав, звідки він про той псалтир довідавсь, а тепер воно фактично не дуже то певно приготовлює читача до користання з працї д. В. Або кажучи про Іпатську лїтопись (с. 95) автор обмежаєть ся вказівкою — „кінця XIV або поч. XV в.“; автор мабуть знає, що папер, на якім писано сей кодекс, признано було за французький коло 1420 р.; як він сього означення не приймає, то повинен був сказати — чому. Отсї недостачі зменьшують вагу покажчика д. В., що певно багато задав собі з ним працї й міг би її далеко лїпше вихісновати. Покажчик сей буде і тепер, розумієть ся, дуже користним через свою приступність і розмірну повноту, але міг би бути далеко користнїйшим.

М. Грушевський.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы. Выпускъ второй: Славяно-русскій Прологъ. Часть первая. Сентябрь-декабрь. Изд. журнала „Странникъ“ подъ редакціей проф. А. И. Понамарева, Спб., 1896, ст. I—LXVI+I—222.

За першою книжкою „Памятниковъ“, що вийшла в 1894 роцї, видала редакция „Странника“ після двох років другу книжку, а власне частину „Прольоґа“ оброблену проф. Пономарьовим. Перша книжка була обговорена в бібліоґрафічнім відділї „Записок“ (VI, бібліоґр. 2—5) і на жаль нам приходить ся сказати, що другий том ще в більшій мірі грішить тими самими хибами, як і перший. Редакция все ще не знає, що властиво вона робить: чи строго наукове виданє, оброблене відповідно до вимогів науки, чи популярну хрестоматию. В отсьому томі ся двоіста мета доходить до дивного. В передмові редакция шумно заявляє, що „ми видаємо „Прольоґ“ скорочений, з тим його основним змістом, за для якого він мав і має доси величезне значінє як книга „прямо таки церковно-народная“, а разом з тим як замітний твір нашого давнього письменства. От тим то читачі матимуть у нашому виданю коли й не повний „Прольоґ“, такий, як він остаточно сформував ся під кінець XVII віку, то „рѣшительно“ все важне і есенциональне для повного познайомленя з ним... Текст ми видаємо з друкованого „Прольоґа“ 1675—1677 рр., та раз-у-раз маємо під руками для порівнаня і поправок не тільки иньші ранїйші і пізнїйші виданя, але й рукописи ріжних віків, починаючи від перґаменових XII—XIII в., а кінчаючи найпізнїйшими і навіть корректурними картками московських друкованих „Прольоґів“ XVII в.“ Як бачимо, обіцяно богато і такого, що справдї може розбудити великі надії у читача. А щож дає редакция?

Лишимо на боцї такі неясні терміни, як „церковно-народнїй“, що властиво не дають ніякого ясного понятя, а противно, вводять певну замішанину, а подивимо ся тільки, як виповнює редакция свої шумні обіцянки. Як звісно, „Прольоґ“ а властиво „Синаксар“ — книга первісно византийська і складає ся з коротких житий сьвятих, уложених в календарнім порядку. На кождий день приходить ся 4—5 житий, а після них покладено якесь коротке моральне упімненє або якусь притчу, повістку то що, також морального змісту. Таким робом на один місяць приходить ся 120—150 житий і около 30 „слів“ або оповідань, винятих переважно з иньших компілятивних творів таких як „Златоструй“, „Ізмараґд“ і т. и. Цілорічний „Прольоґ“ має, значить, що найменьше півтори тисячі житий і коло 360 паренетичних уступів. Даючи в першім томі свого виданя зміст „Прольоґа“ за чотири місяцї, проф. Пономарьов мав до вибору з яких 500 житий і звиш 120 иньших статей, а з того подав 32 жития, 57 „поучений“ і 22 притч і оповідань. Правда, аби троха виправдати титул книги, що обіцює памятки „староруської лїтератури“, проф. Пoном. повибирав із „Прольоґа“ переважно жития руських сьвятих, а з иньших дав тільки 5 (сьв. Людміли чеської, Параскеви сербської, Івана Рильського болгарського, Івана Златоуста і Миколая Мир-

ликійського, з додатком двох чудес сего сьвятого). Та говорити супроти сего, що дається ся читачеви „рѣшительно все важное и существенное для полнаго ознакомленія“ з „Прольоґом“ є що найменьше — нескромність. Ми скажемо більше: подані проф. Пономарьовим проложні статї про руських сьвятих, слабі і недотепні скороченя з ширших „житий“ і без того риторичних та шабльонових, не дають нїякісїнького понятя про „Прольоґ“ власне в тій його формі, в якій він здобув собі чималу популярність у старій Руси, бо власне найбільша часть передрукованих ним статей належить виключно до московських часів і була незвісна в українсько-руських рукописних „Прольоґах“. (Цікава річ, що на Українї-Руси сеї книги анї разу не друковано, а від кінця XVII віку її замінили Четї Минеї Димитрия Ростовського). Окрім житий мають у „Прольоґах“ найбільшу цїну притчі і оповіданя; вони нераз навіть цікавійші від житий, особливо для історика повістевої та леґендової літератури. Отже характерне для проф. Пономарьова й те, що до такого мінїмального числа житий він додав так само мінїмальне число сих коштовних памяток староруської (звісно, в головному неоріґінальної) літератури, всього 22. За те „поучительныхъ словъ“, зразків візантийської риторики він подав аж 57, хоча тут власне міг би був найбільше обмежити свою щедрість. Така сама аж дивна нерозмірність вийшла у проф. Пономарьова між обіцянкою — дати критично справлений текст, а тим, що він дав справдї. Сам видавець зараз після тої своєї обіцянки додає: „По особымъ, независѣвшимъ отъ насъ обстоятельствамъ этотъ первый выпускъ Пролога пришлось дѣлать спѣшно, а потому ввести сличеніе избраннаго нами печатнаго текста его съ другими позднѣйшими печатными, какъ предполагалось нами, мы не могли здѣсь представить (sic!), но мы сдѣлаемъ это въ одномъ изъ слѣдующихъ выпусковъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ представимъ и нѣкоторыя исправленія этого текста по рукописямъ и по разнымъ печатнымъ изданіямъ“. Справдї, читаєш се і дивуєш ся, що говорить сими словами. Адже проф. Пономарьов мав два роки часу, то чого йому було спішити ся? А коли раз назначив собі мету і признав її важність для науки, то чому не взяв собі ще з рік часу і не зробив порядно того, що обіцяв? І як він зможе додати занедбаний при виданю першого тома науковий апарат десь до иньшого тома? Се все дуже підриває поважне, наукове трактоване сеї справи проф. Пономарьовим.

Не меньше неприємне вражінє робить і вступна статя проф. Пономарьова, що має служити вступом до вибраних ним текстів. Ся статя обіймає цїлих 60 сторін, та з виємком перших 8 сторін, де подано відомости про зложенє грецького „Прольоґа“, про ріжні його редакциї, про

його вживанє в манастирях, про переклади на старословянську мову, про доповненя, які пороблено до первісного тексту на Руси (тілько тут повставлювано не тілько жития руських і иньших словянських сьвятих, але також паренетичні уступи і оповіданя) і про найстарші руські рукописи і виданя сеї книги, решта розвідки проф. Пономарьова не має по нашій думцї ніякої наукової вартости. Ті вступні відомости, про які тут згадано, проф. Пон. узяв головно з книжки преосьвящ. Сергія „Греко-славянскій мѣсяцословъ“ і хоча признає, що Сергієва здогадка що-до часу зложеня „Прольоґа“ вимагає докладнійшого наукового мотивованя, то сам нічогісінько не подає від себе для сеї мети, але пускаєть ся плавати по широкому морю фразеольоґії, відшукуючи в „Прольоґу“ одностайну, систематично проведену думку і тенденцию. Аби зрозуміти наукову вартість такого завданя, прошу подумати собі, щоб то було, як би хтось почав вишукувати таку одностайну тенденцию от хоч би в біоґрафічнім лексиконї Вурцбаха, хоч тут ще борше можна би дійти до чогось певного, бо всї статї того лексікона написані одним чоловіком, коли про Прольоґ ми зовсїм не можемо сего сказати. Проф. Пономарьов зрештою не довго й шукає сеї тенденциї і скоро тілько взяв ся шукати її, так зараз і знайшов. По його думцї „эта цѣль — не просто воспитать народъ, но перевоспитать, внести, внѣдрить въ него начала именно христіанскаго нравственнаго міропредставленія и строя жизни“ (стор. XV). Проф. Поном., як бачимо, силкуєть ся докладно висказати свою думку підбирає дієслови і прикметники, підчеркує слова, а все се тілько на те, щоби замаскувати цїлковитий брак якої будь виразної думки в тих словах. Бо сказавши по правдї, ті слова пустїсїнький загальник; їх так само добре можна приложити до всеї християнської лїтератури починаючи від євангелий а кінчаючи апокріфами. А ще цїкавійше, що в дальшім балаканю про зміст „Прольоґа“ проф. Поном. зовсїм забуває про те своє відкритє і виказує поодинокі християнські чесноти, до яких заохочує „Прольоґ“ на входячи в те, чи і о кілько тут „Прольоґ“ мусїв „перевоспитувати“ народ, що брав проповідь тих самих чеснот також і з иньших жерел. Та відкритє сеї нїби то тенденциї „Прольоґа“ пошкодило цїлому плянови виданя проф. Пономарьова, бо вивело на перший плян власне найменьше цїкаву часть — упімненя і виривки з проповідей отців церковних. Тут справдї найбільше видно тенденцию, та за те треба тямити, що власне грецькі Сінаксарі не мають зовсїм тих уступів, — значить, ся тенденция була зовсїм чужа первісному Прольоґови. За те жития, головна складова часть Прольоґа, важні для проф. Поном. тілько як ілюстрациї до виставлених ним самим тенденцийних тез; їх лїтературний і теольоґічний характер він лишає зовсїм без уваги. Так само він анї одним словом не згадав про богатий апокріфічний материял, що

з Миней та Збірників знайшов дорогу і в „Прольоґи“. Одним словом, можемо сказати загально, що нашого знаня про початок, склад і лїтературне значінє Прольоґа на Руси статя проф. Пономарьова не посунула анї на крок далї по за те, що ми вже знаємо з праць Сергія, Ключевского, Голубінского, Попова і иньших.

Найцїннїйша часть книжки проф. Пономарьова, се примітки додані при кінцї (стор. 156—217). Примітки він дїлить також на три ґрупи: в першій додає деякі нові тексти до поданих уперед житий, а також дає відомости про відповідних сьвятих; у другій друкує ще пару текстів улюблених своїх „поученій“, а в третій дає історико-лїтературну розвідку про оповіданє „О судахъ божіихъ неиспытываемыхъ“, популярне в середнїх віках і перероблене в остатнїх часах ґр. Л. Толстим в його повісти „Чим люде живі?“ Розвідка проф. Пономарьова, се скорочене повторенє його специяльної статї про се оповіданє, друкованої в „Страннику“ 1894 р. Вона кінчить ся різкою полємікою з ґр. Л. Толстим, котрому автор закидає по просту „ворожнечу до всего церковного“. Про се оповіданє зрештою написано чимало детальних розвідок і власної роботи проф. Пonом. тут не богато. Сам він цитує тілько статю Ґастона Парі (Gaston Paris, La poésie du Moyen Age, 1887) і недокладно, бо не називаючи збирача, Люзелеву збірку долїшньо-бретонських леґенд. Ми відішлемо цїкавих до виданого д. Кримським і мною укр. перекладу розвідки В. А. Клоустона „Народні казки та вигадки“, Львів 1896, де про сю леґенду говорить ся геть докладнїйше ніж у проф. Пonом. на стор. 31—40 і 158—159.

Із текстів руських проложних житий позволю собі на закінченє привести одну дрібничку, досить характерну. В житию св. Артемія Веркольского (стор. 41) оповідаєть ся, що коли того сьвятого, що мав усего 12 лїт і разом з батьком орав на полї, підчас бурі забив грім, „положено бысть святое тѣло его въ лѣсѣ на пустѣ мѣстѣ, верху земли, не погребено, но древіемъ озданно, далече нѣгдѣ отъ церкве“. Цїкаве сьвідоцтво про те, що вбитих громом не тілько не хоронили на посьвяченім кладовищі, але й загалом не закопувано в землї, а лишано їх на верх землї, обгородивши хіба частоколом та прикидавши гиляками, щоби їх не жерли дикі зьвірі. Сей звичай, здаєть ся, істнував і у нас, а бодай вказують на те часті оповіданя селян про людей, що померли „не своєю смертю“ і були похоронені на границї, а також звичай кидати на такі місця гиляки. Особливо в наших горах часто можна ще бачити при лїсових стежках, по віддалених від осад місцях, такі купи гиляк, і доси кождий, хто йде стежкою, вважає обовязковим і собі кинути гиляку на таке місце. В Нагуєвичах за моїх дитинячих лїт були такі два місця, де лежали

купи гиляк: одно називало ся „Дїдове“, а друге „Бабине“: на однім мав бути закопаний якийсь жебручий дїд, що ночуючи в селї в ночи з'їв цїлий горнець моченого бобу і другого дня рано вийшовши за село на тім місцї вмер, а на другім баба, що вмерла на дорозї плачучи за сином, що його взяли до війська. *Ів. Фр.*

А. М. Лобода — Русскій богатырскій эпосъ, Київ, 1896 (відбитка з Университетскихъ Извѣстій 1896, I, IV, X, XI).

Праця д. Лободи складає ся властиво з трех осібних статей, а то: 1) Русскій богатырскій эпосъ въ отношеніи историко-литературномъ; 2) Русскій богатырскій эпосъ въ отношеніи этнографическомъ, і 3) Русскій богатырскій эпосъ въ послѣдовательномъ выясненіи его характера и происхожденія. В першій статї автор говорить головно про виданя т. зв. „билин“, в другій про місця, де їх записано (найбільше в Олонецькій ґубернії — але є слїди, що їх знали і Білоруси; Київ є їх первісною вітчиною), в третій про погляди учених на їх початок і характер.

Автор крок за кроком реєструє факти в хронольоґічнім порядку з відповідними виписками з дотичних праць. В тих виписках і головна вартість працї, бо по за тим анї метод автора анї його — дуже нечисленні — самостійні уваги не мають великої вартости після звісної „Исторіи русской этнографіи“ А. Пипіна. Що правда, і сам автор надає не велику вартість своїй працї, кажучи, що і сам дивить ся на свою роботу, йно як на початкову пробу подібного роду праць. Не диво про те, що в цїлій роботї годї дошукатись основного позитивного погляду самого автора на справу билин. Автор переходить всїх важнїйших учених, що займали ся справою билин, усім закидає щось своїми або таки Пипіновими словами, але яке його становище, про те годї дізнати ся. Як звісно, останними часами панує на тім полї, до котрого належить трета статя автора, метода лїтературного проникання („литературныхъ заимствованій“), котрої головним заступником в Росиї є А. Н. Веселовский. Автор і з неї незадоволений, бож кождому людському дїлу можна щось закинути. Він так кінчить свою працю: „Порівнаний метод зробив нам велику прислугу тим, що зібрав обширний материял, ріжновидний по своєму змісту; та заразом треба завважати, що часто порівнаня роблять ся задля порівнань і в питанях про лїтературне переймане не вважає ся на внутрішні підстави, потрібні для того; одностороння увага до чисто зверхних схожостий довела до того, що майже нема питаня, в котрім би кілька чоловіків сказало однако. Гонячи за дрібницями, пізнане котрих лиш доти потрібне і корисне, доки не переходить в крайність, ми тратимо

провідну нитку і губимо ся в лябіринтї детайлїв, стративши гадку про те, в яких відносинах стоють ті детайлї до цїлости". Прегарно — та щож з того, коли автор анї на однім прикладї не показав, як то розуміє він своє жаданє. *І. Копач.*

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть вторая: Церковь и школа (вѣра, творчество, образованіе), Спб., 1897, ст. VIII+365.

Незвичайно скоро, кілька місяцїв після виходу першого тома „Очерків" проф. Мілюкова маємо перед собою й другий; ся скорість може бути зрозуміла лише через те, що маємо перед собою оброблені для друку унїверситетські виклади автора. Перший том містив в собі історию суспільно-полїтичних форм великоросийського народу, другий — духового змісту його житя: „як сформувалось духове житє русского (себто великоросийського) народу", тим часом як істория громади й її житя буде змістом третього — останнього тому.

Автор починає коротким загальним вступом, де виступає разом і проти моністичних теорий і против історичного дуалїзма (принципіяльні погляди автора могли-б тут бути висловлені яснїйше й приступнїйше для широкої публїки — для них призначені „Очерки"), далї наступає (с. 8—158) істория християнства і церкви: після коротких увагах про давню Русь (с. 8—15), автор переходить до Московської держави і тут особливо застановляєть ся над „росколом" і сектами XVII—XIX в. (новгородські і московські секти XV—XVI в. поминено майже цїлком, і се досить дивно виглядає); офіцияльній церкві перед росколом і після нього дано далеко меньше місця; процес опановання сїєї церкви державою в XVIII—XIX позбуто кількома короткими увагами. В другім (в загальнім рахунку — шостім) роздїлї — „Церква і творчість" автор переходить коротко історию книжности і лїтератури, архитектури, малярства і музики, теж виключно майже почавши з московських часів (с. 157—226). Дальший роздїл — „Школа і осьвіта" — містить короткий огляд шкільництва і суми знатя в перед-петровські часи (с. 227—268), і ширше застановляєть ся над орґанїзациєю шкільництва (низшого, середнього й вищого) в XVIII і XIX. На закінченню автор ставить питаннє — що вплинуло на розлом між інтелїґенциєю й народньою масою в Росиї, по думцї автора — найголовнїйше і принципияльнїйше питаннє, на яке дає відповідь сей том „Очерків".

Результати спостережень автора над духовим житєм великоросийського народа можна звести більш меньш до отсих точок: християнство в давнїй Руси було дуже слабе, навіть найлекша до перейнятя — фор-

мальна сторона його переймала ся дуже слабо, і поганський сьвітогляд в масах дожив до наших часів; аж десь при кінці XV в. християнська релїґія, властиво — її формальна сторона, починає опановувати громаду, і разом з сим сї релїґійні форми починають прибирати певні национальні відміни; але в XVII в. сї национальні модифікациї, як віддалення від початкової византийської традициї, признані хибними, прокляті єрархиєю, одначе все більш сьвідоме в народнїй масї зістаєть ся при национальних формах, і з сим вяжеть ся небувале розбудженнє інтересу до сих питань релїґійної форми; при офіцияльній церкві зістаєть ся, крім найбільш осьвіченої, але цїлком незначної меньшости, індеферентна до релїґійних справ маса; офіцияльна церква закаменїває в своїм консерватизмі; більшість тих, що інтересовали ся релїґійними питаннями, вийшла за її границї в формі численних сект; ся релїґійна робота переходила в низших верствах народа, з дуже слабою участию інтелїґенциї, бо остання визначаєть ся цїлковитим релїґійним індеферентизмом — наслїдком вище вказаних причин.

Початки творчости автор бере від впливу на неї релїґії; він виходить тут, очевидно, з аналоґії західньої культури; але що сам він з притиском підносить (і ся гадка варта уваги істориків не лиш великоросийської, а й нашої культури) пізнїй вплив християнства на народню творчість, кладучи на XVI в. перехід християнської книжности, християнської леґенди й апокріфа, — то й не ясно, чому вся попередня народня творчість зістала ся за дверима. Початки великоросийської творчости в лїтературі, архитектурі, малярстві, музицї автор кладе головно на XVI і XVII в., але й тут єрархия прийняла ворожо сї национальні зав'язки (напр. своєнародні архитектурні форми виразно заборонено в XVII в.), вони почасти уходять в низші верстви, почасти заникають, тим часом як інтелїґенция з початком XVIII в. переймає західні форми, і своєнародна великоросийська творчість, народившись на ново в XIX віцї не могла опертись нї на яку історичну традицию, окрім архітектури, і „почавши свій розвій знову від початку, зачудувала стороннїх глядачів варварською силою й сьвіжістю своїх вражінь“.

В шкільництві духовенство не орґанїзовало школи; навпаки проби орґанїзациї XVII в. по ініцияті київських учених стріли теж опозицию єрархиї; в XVIII в. починає орґанїзовати школу уряд, наслїдком того школа в Росиї стала „подвійно правительственною — і що до свого початку і що до свого призначення“, правительство цїлковито опановало школи, умисно знищило приватну школу і не переставало реґляментовати шкільну осьвіту відповідно своїм полїтичним змаганням.

Такі головні виводи автора. Новий том не стоїть по заду першого що до інтересу свого змісту і цікавости ідей, переведених через цїлу

працю, хоч може має меньше суцільности: декотрі епізоди подані нерозмірно і нагромаджений материял покриває собою провідні ідеї; по части се залежить може від меньш тїсного звязку між сторонами житя, обнятого сією працею автора.

Головну ваду працї ми вказали при рецензиї першого тома: титул не відповідає змісту, се історня лише великоросийської — навіть ще тїснїйше — московської культури, автор в сїм томі взяв з давнього периода лише те, що доконче потрібно було йому для зрозуміня московських часів і цїлком виключив історию української церкви і культури XIII—XVIII в.; одначе ся границя не проведена гаразд і ми напр. в відділї сект стрічаємо ся з такими специяльно українськими — як штунда, не кажучи вже, що й Сковорода досить самітно виглядає, вирваний з історні нашої культури XVIII в. і введений в історию великоросийського (по пляну книги) сектярства.

З подробиць піднесу лише одну. Говорячи про лїкарство в давнїй Руси, автор каже, що сею штукою головно займали ся чужоземцї. „Вже в XI—XII вв. ми стрічаємо в ролї лїкарів Вірменина, Половчина, Сирийця“ (с. 255). Передо всїм треба змодіфіковати сю гадку так, що чужеземців ми стрічаємо в ролї особливо славних, княжих лїкарів, бо лїкарі (розуміється ся, не якісь шкільні, а як наші теперішні сїльські) були досить розповсюднені, судячи по згадцї в Руській Правдї, як я на се вказував в своїй історнї Київщини (с. 419); але головно, що з числа тих чужеземських лїкарів треба раз на все виключити того „Половчина“: сей нещасливий Половчин, що jure caduco переходить з книжки в книжку де заходить мова про стару медицину (недавно ще я стрів його в новім енциклопедичнім Словнику вид. Брокгауза і Ефрона, є не хто як апокріфічний Половець Смера, лїкар Св. Володимира, автор социніянського трактату, адресованого Володимиру.

З загальнїйшого зверну увагу ще на ті виводи, які зробив автор з своїх „Очерків“ що до розлому між великоросийською інтелїґенциєю й народом; він виводить сей розлом з релїґійної сфери і каже що той „звідси перейшов в иньші сфери“; в тім автор добачає знову анальоґію між Росиєю й західними культурними народами; менї се об'ясненнє здаєть ся односторонним: московська інтелїґенция зісталась при релїґійнім індіферентизмі, тим часом як нарід зайняв ся формальними питаннями, звязаним з „старою вірою“, але се була меньшість народа, більшість зісталась при тій же офіцияльній церкві і релїґійнім індеферентизмі, що й інтелїґенция; але се не відвернуло розлому, він показавсь цїлком в иньших сферах, напр. в полїтичних змаганнях, і тут його тяжко вивести з релїґійної сфери. Чи не простїйше було-б його виводити й далї з того,

що інтеліґенция протягом XVIII—XIX в. емансиповалась поволї від культурного й полїтичного сьвітогляду Московської держави, переймаючи, чи модіфікуючи його під західним впливом, тим часом як маса зіставалась, по інерциї, в крузї московських поглядів і призвичаєнь?

М. Грушевський.

A. Brückner — Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler (Archiv für slavische Philologie, XIX Bd. 189—201).

— Spory o unię w dawnej literaturze (Kwartalnik historyczny, t. X, 578—644).

Отсї дві працї берлїнського професора Брікнера — може найцїннїйше з усего, що було написано з нагоди 300-тих роковин берестейської унїї, в усякім разї найцїннїйше з історично-лїтературного погляду, а також тим, що у-перве знайомить польську та ширшу европейську публїку з українсько-руською полємічною лїтературою кінця XVI і більшої половини XVII віку і з новійшими працями про неї українських і російських учених. Обі статї доповняють себе посполу. В Archiv-і автор подає бібліоґрафічний огляд нових публїкаций про унїю, які вийшли в Росиї і в Галичинї, отже роздивляє докладно зміст трьох томів „Памятниковъ полемической литературы въ Западной Руси“, виданих Археоґрафічною комісиєю в Петербурзї, далї зміст двох томів „Памятниковъ литературной полемики православныхъ Южноруссцевъ съ Латиноуніятами“, виданих проф. Голубевим у Київі (Архивъ Юговападной Россіи ч. I, т. VII і X), згадує побіжно про деякі публїкациї з сего обсягу, видані в московських „Чтеніяхъ“, а потім подає оцїнки новійших праць про унїю і її дїячів та противників, отже Скабалановича про Апокризіс, Завитневича про Палїнодію, Голубева про Могилу, Франка про Вишенського, Студинського про Пересторогу і Адельфотес, Марковського про Радивиловського, Архангельского „Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI — перв. пол. XVII в.“, Недїльского про Кишку і згадує при кінцї про працю кс. Ліковского „Unia Brzeska“ та про видані дром Мильковичем „Monumenta“ Ставропігії львівської.

Далеко глубше в саму річ входить праця проф. Брікнера поміщена в Kwartalniku. Се вельми жива, суцїльна картина лїтературної боротьби за унїю на українсько-білоруськім ґрунтї від 1570 р. аж геть до XVIII в. Лишаючи на боцї доґматичні спори, проф. Брікнер з великим талантом, та при тім тверезо і критично обмальовує лїтературні фізіономії Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Степана Зизанія, Фїлалета-Бронського, котрого „Апокризісови“ присьвячує обширний розбір (стор.

591—596). Далї йде характеристика, хоч не повна, лїтературної дїяльности Потїя, де автор використав і недавно опублїковані листи Потїєві до Льва Сапіги, розбір „Пересторогиʺ, (автор віддає велику похвалу дрови Студинському не тілько за богацтво материялу, зібраного в його моноґрафії, але також за „staranie wykazania prawdy bezwzględnej)ʺ характеристика Вишенського; наступає розділ присьвячений першій (православній) добі лїтературної дїяльности Мелетия Смотрицького і Палїнодиї Копистеньського. Говорячи про Смотрицького, автор не знає працї Засадкевича, що вправдї в титулї заповідає розмову про См. як фільольоґа, але важнійша власне з історично-лїтературного, ніж з фільольоґічного боку. В дальшім окремім роздїлї автор обговорює в звязку полєміку 1620—1622 р. про особу і дїяльність патриярха Теофана; з боку православних сю полєміку провадив виключно Смотрицький, ще православний, хоч уже захитаний. Смотрицький є героєм і дальшої полєміки, зображеної в розд. VI працї проф. Брікнера, та тут уже Смотрицький — уніят, „із Савла Павелʺ. Та відступленє Смотрицького до унії не принесло унії, як констатує проф. Брікнер, ніякої користи, а православіє тим часом здобуло собі могучу піддору в особі Петра Могили, котрому присьвячений VII розд. статї. В VIII розд. обговорено полєміку, якої центром був Касян Сакович і Могилин Лїтос, а в остатнім діспути Цїховского з Ґізелем і Пекарского з Ґалятовським. Автор кінчить загальним поглядом на сю лїтературу і на унїю. „Полєміка, з разу жива, при кінцї волокла ся важко і зовсім пригасала. Позитивних здобутків не принесла; безплодна, як усї теольоґічні діспути, нікого не навернула анї не погодила. Між двома ворожими таборами унія защіплювала ся з трудом, штучно і не без примусу. З часом розросла ся сильно (vide заходи Шумлянського!), хоча ніколи не справдила обопільних надій, бо анї не впала зовсім, як пророкували православні, анї не побідила цїлком, як надіяв ся Рим; роздвоїла руський народ, а не скріпила польської державної будови; ослабила грецький обряд, та не протерла Римови дальшої дороги на східʺ. Се є критичний суд дійсного вченого, не теольоґа, яким у своїм ювилейнім викладї в львівськім Towarzystwie historycznem пробував бути др. А. Прохаска. Головну вагу унії бачить проф. Брікнер, так само як і руські вчені, в духовім розбудженю Руси, в проломаню китайської стіни, яка доси дїлила Русь від заходу, в заведеню до лїтературних, теольоґічних спорів живої, близької до народньої мови, в проломаню дотеперішнїх византийських шабльонів, в напливі сучасного, особистого елєменту в лїтературу.

Проф. Брікнер пише просто, щиро, без патосу і без маски. Він не криє ся зі своїми польськими і католицькими симпатиями. Остро критикуючи працї православних, він лишає якось в тїни, без критичних

уваг, праці католиків. Закидаючи православним полємістам часто неправду, фальшованє документів, він бере на віру як несумнївні факти анальоґічні твердженя католиків (про паленє книг і т. и.). Та все се не відбирає його працям високої вартости. Особливо пильно він вибирає з тих давнїх полємік усякі приповідки, обрядові та характерні реченя, вказівки про віруваня, обряди і звичаї народні, про суспільне та духове житє, а в примітках подає цінні лїтературні вказівки. *Ів. Фр.*

Почаевская Успенская Лавра. Историческое описаніе. Трудъ проф. Нѣжинскаго историко-филологическаго института А. Ѳ. Хойнацкаго, исправленный и дополненный Г. Я. Крыжановскимъ, Почаїв, 1897 р., ст. 524.

Заходи коло наукового вислїжування істориї почаївської лаври почали ся дуже давно: ще 1772 р. з апробациї униятського епископа Сильвестра Лубинецького-Рудницького надруковано в манастирській почаївській друкарнї історию лаври під назвою „Гора Почаевская“ — славянською мовою. Починаючи з другої половини сего віку, про почаївську лавру та її устроїтеля преп. Йова Желїза писало ся дуже багато, але з того всего де-яку вартість мають хіба праці архимандрита Амвросия (Лотоцького), проф. Петрова, д. О. Левицького, та почасти статї проф. Хойнацького. У книжцї, назву якої ми в горі виписали, небіщик Хойнацький, незадовго до смерти, звів до купи все, що писало ся про лавру; з приводу 300-лїтнього ювилею лаври, що сьвятковав ся 8 вересня 1897 р., сю книжку видано з додатками і увагами д. Крижановського, проф. Волинської семинариї.

Не вважаючи на велику кількість лїтератури про почаївську лавру, история її докладно не вислїджена і до сего часу. На жаль, нова праця, яку ми обговорюємо, теж не дає нїчого нового. Суто-православна тенденция та ювилейний привід до видання відбили ся дуже з поганого боку на її науковій вартости. Особливо треба се сказати про домисли її авторів що-до перших часів істнования лаври. Обидва згадані автори, мало рахуючись з останнїми історичними дослїдами, заснованнє лаври відносить до XIII в. — під час Батиєвого нападу; але думка ся вийшла більше з благочестивого наміру прихильників лаври, нїж з документальних дат. Найбільше причин класти заснованнє лаври до XVI в., як виходить з фундушового упису Ганни Гойської 1597 р., думка ся досить вияснена в історичній лїтературі (див. „Кіевская Старина“, р. 1895).

В кінцї книжки додано кілька архивних документів: одні ще не були в друку, иньші — передруковані (в російському перекладі) з „Памятників „Київської археоґрафічної комісиї“. *О. Л.*

Ѳ. М. Уманецъ — Гетманъ Мазепа, историческая монографія, Спб., 1897, с. 1+455+III.

Істория козачини, сієї найбільш інтересної й близької нам частини українсько-руської історії, розмірно, має дуже небогату історичну літературу, аж дивно! І Мазепа, одна з найвидатнійших фіґур в сім періодї, має — крім сторін, присьвячених йому в загальнійших курсах, одну тільки працю неб. Костомарова, — праця простора і многоважна, особливо вперше пущеним в ній новим документальним материялом, але вона далеко не задовольняла і не задовольняє потреби відповідного зрозуміння і осьвітлення того періоду. Автор потонув в фактичнім оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодїшних відносин, полїтичних і социяльних змагань і напрямів, а що до особи самого Мазепи автор став на традицийно-росийськім ґрунтї і признавши, що Мазепа не заступав ніякої полїтичної ідеї, що се був цїлковитий еґоїст і „воплощенная ложь“, сією цїлком неґативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдїшнього Мазепи.

Тепер д. Уманець, Українець з роду і росийський публицист по перу, що одначе не вперше звертаєть ся до історичних тем (його праця „Вырожденіе Польщи“, 1872) виступив з грубою книжкою, написаною в обороні славного гетьмана. В передмові він поясняє, що „багато в дечім розминувшись з своїми попередниками, мусїв ще раз переглянути стару, забуту справу“, і наслїдком був сей „очеркъ жизни знаменитаго гетьмана“. Автор опер ся головно на працї Костомарова, досить добре познайомив ся з лїтературою, але в джерелові працї переважно не йде далї збірки документів Бантиша-Каменского і українських хронїк; в архивні студиї автор не вдав ся, обмеживсь кількома актами в частних колекциях своїх сусїдів (де-що з того надрукував він в кінцї книжки). Сей брак самостійних джерелових студий для часів Мазепи дає себе прикро почувати, бо дуже мало маємо публїкованого материялу. Досить сказати, що властиво історня найважнїйшої справи — перехода Мазепи до Шведів операєть ся досї майже цїлковито на звістній апольоґії Орлика. Але оперуючи небогатим запасом, користаючи ним з других рук (навіть часом і що до друкованих джерел), автор не показує особливого критицизму анї якогось ясного, продуманого погляду на річи. На деякі джерела в відповідних місцях ми не найшли цитати (як напр. на дневник Ґордона), бачимо надмірну віру в Величка, не тільки для часів Мазепи, але й давнїйших, і навіть поклики без застережень на „Кониського“, себто Історию Русів. Автор занадто багато говорить, неконче миле вражіннє робить його вічна

causerie — в тонї фейлєтона провінцияльної ґазети, і разом з тим — підвисшений тон, вічні покликування на висші принціпи історичної науки, без котрих дуже добре міг би обійтись. Взагалї треба немалого запасу відваги, щоб доїхати сю книжку до кінця, перелїзти через усякі екскурси і скоки на бік і виловити в сїм морі фраз справедливі гадки — до того ще висловлені часом так неясно, що треба ще й відгадати їх.

Книга ся, як я сказав, се — апольоґія особи Мазепи. Автор починає з ґенеальоґії Мазепи і його житя до гетьманства (гл. I—III, с. 1—76); тут автор зібрав деякі відомости, котрих нема у Костомарова — з новійшої й давнїйшої лїтератури (особливо з старих „Нот" в Bibliote-цї Warszaw-ській 1854 р. і статї Рулїковского в Słownik-у Geograficzn-ім); свої хропольоґічні викладки подекуди він заводить занадто далеко, на дуже проблематичний ґрунт (напр. його виводи, що Мазепа 1648 р. вчив ся в Київі — с. 13 і ин.); одначе напр. комбінациї автора, що Мазепа родивсь десь при кінцї 20-х рр. досить правдоподібні. Зовсїм правдоподібно теж автор мотивує перехід Мазепи до Дорошенка його українськими автономічними переконаннями, рівнож справедливо не бачить нїчого злого, в тодїшнїх обставинах, в (невільнім) переходї Мазепи до Самойловича. В справі вибора Мазепи на гетьманство можемо лише сказати: non liquet, і автор має повне право боронити Мазепу, бо властиво нема фактів проти нього. Розуміє ть ся, оборона була-б далеко успішнїйшою, як би була поведена методом більш науковим і з меньшою щедротою на слова.

Простора глава IV (с. 77—242) присьвячена ґенезї переходу Мазепи від Москви на сторону Шведів. Невважаючи на таку великість (а по части і через сю многословність) читач ледви чи яснїйше представляти ме собі сю справу по сїй главі, нїж перед нею. Автор думає (і справедливо), що невіра Мазепи в можливість переведення в житє незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірности Москві, але заразом він припускає, що Мазепа був під впливом особливих симпатий до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм (с. 106, 125), аж до повороту в характері Петра (від його стрілецьких екзекуций): тодї сей поворот відвернув Мазепу, як і московську суспільність, від Петра; положивши звістну Мазепину „Думу" на 1698—9 р. (на основі слів Кочубея) і уважаючи на певно автором її Мазепу (хоч властиво на дуже слабих основах — с. 165), автор в нїй бачить доказ, що Мазепа „в принціпі" зрадив вже від тодї. Все се, розуміє ть ся, довільне, голословне — і та давнїйша щирість і теперішня зрада „в принціпі". На якийсь, хоч хисткий ґрунт автор стає там, де ставали й перед ним — на тих обставинах, на які вказав Орлик: вони, дійсно, виглядають дуже правдоподібно, але всї міркования автора вла-

сливо нічого майже нового не додають в сій справі. До того все те говореннє дуже не ясне; поводженнє Мазепи перед його переходом до Шведів автор характеризує так: „се ідеал оборотности. Се зрада артистично оброблена, італіянське мальованнє, що чарує око простотою й сьвіжістю фарб" (с. 242). Характеристика — дуже мало умотивована у автора, і дуже хибна заразом. Сей ідеал оборотности сотворив таку ситуацию на Україні своїми заходами — нічим себе не зрадити, що справа була вперед забита, і Мазепа замісь України перевів до Карла тільки себе самого з горстию старшини й козаків, що були при ньому — доки не повтікали. Мотиви переходу Мазепи до Шведів зістають ся не виясненими; автор хиба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи.

Гл. V присьвячена внутрішній діяльности Мазепи й специяльно — його політиці в селянській справі. Тут автор говорить „про все" — про еволюцию шляхецтва на Україні, почавши від другої пол. XVII в., а kurzer Sinn der langen Rede є той, що Мазепа, як і иньші гетьмани, ішов тільки за загальною течією, за процесом кріпощення, а на українську старшину мусів оператись, як на більш розвинену політично суспільну верству. Все се можна було довести далеко ліпше і коротше, а внутрішня діяльність Мазепи навіть на основі готового материялу могла-б бути представлена без порівнання повнійше і докладнійше. Злегка, по дорозї зачеплено і кинено без дальшої уваги (с. 185) момент, що в дійсности міг мати важне значіннє в приготованню перехода: рішуча ріжниця в політиці Петра й Мазепи, що до правобічної України, котру Петро віддавав Полякам, а Мазепа доконче хотїв собі задержати. Не місце тут широко розводитись над сим, пригадаю, що на сїм пунктї стрілись з московською політикою й розбились вже два попередні гетьмани — Многогрішний і Самойлович, а Мазепа, що досї тільки притакував Петрови, в сїй справі вперше рішучо йде проти політики Петра й навіть виразних його наказів.

Глава VI (с. 315—358) присьвячена роману Мазепи з Кочубеївною; автор хоче довести, що поводженнє Мазепи в сїй справі було цілком коректне, і що відносини сї зістались цілком плятонїчні; психольоґічна характеристика і доводи автора здають ся нам досить правдоподібними, і сю главу, зіставивши на боцї писательську манєру автора, можна зачислити до ліпших частин книжки. Правда, що се епізод для історика цілком другорядний. Меньш щасливим здаєть ся менї переведеннє відносин Мазепи до Дольської на романтичний ґрунт, хоч се автор робить і з певними застереженнями (с. 358) і психольоґічно звязує з романом Мазепи з Кочубеївною.

VII глава (с. 359—412) присьвячена самому переходу Мазепи до Шведів. Автор цілком справедливо відкидає звістки про князївства, які Мазепа мав дістати взамін за Україну, що ніби то відступав Польщі, і заперечує, мов би Мазепа кликав Шведів на Україну і уложив наперед якісь умови з Польщою або Шведами; тільки об'ясненнє, подане автором, здаєть ся нам хибним: автор думає, що Мазепа не укладав трактатів, щоб нічим не вязати себе, бо йшов до цілковитої незалежности України; менї здаєть ся, що Мазепа не робив того, бо до останньої хвилї мостив містки на обидва боки, немав нїяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованнє ситуациї), і як би не висилка до нього Меньшікова, хто знає чи й відважився би іти до Шведів. Мотив українських автономічних змагань разом з небезпечностию для самої своєї булави автор вказав в Мазепі справедливо, та тільки не дав відповідного об'яснення поводженню Мазепи на Україні перед самим переходом, а воно цілком виключає якісь напевно взяті заміри, якийсь ясний плян.

Останнїй, короткий (с. 412—422) розділ присьвячений портретам Мазепи. В додатку подано 14 документів.

В результатї — праця д. Уманця безперечно вносить в справу Мазепи і тодїшньої України кілька справедливих гадок і спостережень, але вони вложені в таку нещасливу форму, погребані під такою масою баласту, що стає шкода і їх, і працї автора. *М. Грушевський.*

Н. Д. Чечулинъ — Внѣшняя политика Россіи въ началѣ царствованія Екатерины II, 1762—1774 (Записки историко-филологическаго факультета имп. С.Петерб. университета, ч. XL), С.Петербург, 1896, ст. 478.

Ся простора праця своїм змістом мало дотикає України-Руси, а все таки заслугує уваги задля деяких нових поглядів і вислїдів автора. Ось що автор говорить у вступнім слові: „Богато моїх виводів противні поглядам давнїйших істориків сеї епохи; межи иньшим і така важна подія, як перший розділ Польщі вийшов у мене в иньшій формі, як се подають історики останнїх 30 - 40 років“. Що-до характеристики зверхньої полїтики Катерини, то автор уважає її наскрізь национальною, зверненою лише в користь російського народу, він вірить сьвято в слова цариці при вступі до правлїня: „ми хочемо бути достойними любови нашого народу, для котрого добра признаємо себе бути на престолї“. Цїла книжка подїлена на шість глав: 1) Полїтика Росиї в першій половині XVIII ст., уваги про полїтику Катерини; 3) Перші кроки правительства К—и; 3) відносини до Анґлїї, Швециї, Данії, Франциї, Турциї; 4) полїтика в Польщі перед

розділом; 5) перша турецька війна; 6) перший розділ Польщі. Автор, розкриваючи перед нами образ політичних зносин Петербурга, цілком не старає ся покривати усїх тих неморальних способів, що уживала Росия на свою користь особливо в Швециї та Польщі. А все таки виносимо таке вражінє по прочитаню, немов то автор сї способи уважає занадто малими супротив високої, національної ідеї Катерини, себто могутности держави і добра российського народу. Усї оригінальні висновки автора належать по найбільшій части до історії першого розбору Польщі. Він доходить у тій справі до виводу, що проєкт розбору Польщі вийшов не від Прусиї, а від Росиї. Ми коротенько подамо головні основи, на яких збудована ся нова теза, прийнята критикою доволї неприхильно. Ось вони: 1) ще 1763 р., зараз на вість про смерть Августа III, читав на засїданю міністерства ґр. Чернишов свій тайний проєкт, аби з огляду на відносини у Польщі забрати сі краї, що до них Росия має, хоч би яку небудь, претенсию; 2) того-ж року говорив ґр. Панїн пруському послови ґр. Сольмсу, намовляючи його до союза, що „пруському королеви не прийдеть ся жалувати з'обовязань для Росиї", і в тих словах Фридрих доглянув зараз плян розбору; 3) і пізнїйше Панїн і цариця неясними словами підсували пруському правительству надії якихось великих користей близько коло себе для рівноваги российських здобутків від Турциї. Пізнїйші ваганя Росиї були не щирі для здержаня нахабности пруського короля і для заслони себе. До сих трох пунктів можна звести всї докази автора, що проєкт вийшов з Петербурга. Тут не місце близше обговорювати сю справу, скажемо лише те, що всї докази автора не доводять властиве нїчого иньшого, як тільки, що Росия мала велику охоту поживитись коштом Польщі, — проєкту-ж розбору тут не видно, і він мабудь і дальше буде надаватись Фридрихови чи там Лїнарови. *С. Т.*

П. А. Ананьевъ — Къ предстоящему столѣтію города Василькова Кіевской губерніи, К., 1897, ст. 37 (відбитка з „Кіевлянина" ч. 69, 72 і 74).

Брошурка ся написана з причини недалекого столїтя з часу, коли Васильків став повітовим містом 1797 р. Предметом єї є довга, замотана і до нинї ще не скінчена історія надїленя землею васильківських селян і міщан, що перше разом з самим Васильковом належали до Печерського манастиря. Були вправдї в тій справі докладні розпорядженя дотичних властей, але розпорядженя зіставались невиконані і права власности лишали ся і на дальше непевні. В остатних роках справа пішла на судову дорогу і тепер є надія на покінченє її, але і для

суду не легка тут річ, коли треба рішати справу по сто літах, а при тім автор уважає суд компетентним тільки для рішення спору, а зовсїм не признає єго управненим рішати справи суспільного устрою. *Г-а.*

Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. (Съ примѣчаніями М. К. Чалого). Сообщ. М. Чалый. Кіевская Старина 1897 II ст. 151—175, III ст. 452—475.

Д. Чалий, звістний біоґраф Тараса Шевченка, подав в „Київській Старинї" деякі листи писані ріжними особами до Шевченка. Є тут між иньшими більше число листів кн. Варвари Репнїної, дальше кілька листів Кухаренка, а також девять листів Бронїслава Залеского; крім того є, також по одному, або по два листи від иньших ще осіб, як від Лазаревського, Штернберґа, Бодянського.

Сей материял — то дуже важний здобуток, особливо для історика лїтератури. Але-ж листи ті не представляють вже чогось аж надто нового, ще не чуваного, не оголошеного, бо, як відомо, ті листи вже в части з'ужив сам Чалий в своїй біоґрафії Т. Шевченка. Та я сказав, що тілько в части, бо і справдї більша частина тих листів була ще дотепер не знана. Через се я покажу тут, що в тих листах є ще нового, не оброблено.

Розуміє ся само собою, що обговорюючи ті листи, я буду їх ґрупувати хронольоґічно.

Одже насамперед годить ся звернути увагу на листи кн. В. Репнїної, з років 1844—1845, як раз до того так цїкавого для нас, а так характеристичного для Шевченка віку.

Але-ж при сїй нагодї мушу заявити, що в тих листах щось дуже нового не знайдемо, бо фраґменти кождого майже листу княжни були вже оголошені в книжцї Чалого: „Жизнь и произведенія Т. Шевченка". Та поминувши се, довідуємось дещо про відносини поета до фамілїї Репнїних і до иньших знайомих, самої княжни до поета; набираємо відомостий що до єго поеми „Тризна", більше роз'яснює ся нам справа виданя „Живописної України". І так в другім листї, з котрого Чалий дуже мало, бо тілько кілька стрічок оголосив в своїй висше наведеній працї, є дуже богато для нас інтересного. Бачимо з него, що привязанє кн. Реннїної до Тараса було таке сильне, що вона все би була дала, аби тільки свому другови допомочи. Тодї як раз Шевченко був занятий викупном рідні своєї з крепацтва. У тїй справі писала княжна до Тараса. Як

сильно тут вражають нас сї слова, написані з такою душевною простотою: „О если я когда желала богатства, то теперь, мой добрый поэтъ, то теперь, когда я еще разъ прочла унылое письмо ваше Съ какою чистою радостью я воспользовалась бы правомъ сестры предложить вамъ мое, чтобы окончить это ужасное дѣло, васъ занимающее нынѣ. Но нѣтъ моего, нѣтъ ничего драгоцѣннаго, и я все продала бы, все было бы ваше". Не досить того. Ми бо дальше бачимо з листів, як вона боїть ся за долю нашого Кобзаря, як вона старає ся навернути єго в добру дорогу, як старає ся єго відчужити від Закревского, провідника „мочемордія". Крім того бачимо, як княжна займала ся розпродажею „Тризни", як бажала виєднати поетови підписку на „Живописну Україну", як лежала їй на серцю слава поета.

Не менше інтересні ті листи і для пізнання душевного стану поета. Видно, що він навіть в такім хвилевім упадку, як належанє до товариства „мочемордія", не забував про нещасне і безнадійне становище рідні. Тим останнїм, тою страшною журбою, можна такий упадок витолкувати, порозуміти. А вираз тій журбі давав поет в письмах до своїх знайомих. Як сильно страждав поет; мож пізнати з сего, що княжна пише до Тараса: „Отъ грустнаго вашего письма навернулись слезы на глазахъ".

Стілько нового а заразом важного дають нам листи кн. Реп-ої. Приглянь мо ся, як богатий біоґрафічний материял містять листи Кухаренка. Ті зовсїм були нам до тепер незнані. Що до часу, то оден з тих листів писаний 1844 р., решта з 1856—1860. З них довідуємось, що поезиї Ш. були такі популярні, так їх тон вбивав ся сильно і таке робив враженнє, що коли Щепкин прочитав Кухаренкови Тарасову „Пустку", то Кухаренко відгадав, що Тарас єї написав. „Хіба диво пізнать мову Тарасову", каже Кухаренко.

Досить вимучений Тарас в неволї, а потім не меньше і по одержаню амнестиї, видно задумував покидати поезию, писанє дум та віршів, коли в однім з листів з 1857 р. пише К-енко до поета: „Не кидай ся діла, сиріч, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, знайшов іскорку, що не погасла, тай почав роздувати огонь, одже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки тай стрій кобзу сьміло, а далї грай, як грав єси!" А такі слова для мученого скитальця-поета були потїхою, і хто знає, чи не задержали єго на дальше при поезиї.

Шевченко дальше, як видимо з листів, клопотав ся з видаванєм альманаха „Хати", робив спільно з иньшими пляни що до видаваня „Основи"; сю роботу перервала вже смерть.

Не менше інтересні для нас і листи Залєского, до котрих я тепер по черзї приступаю. Ті листи припадають на останні літа засланя і перші хвилї визволеня з него. Як раз в ті роки повстали дві поеми Шевченкові: „Княжна“ і „Варнак“, котрі на сучасних зробили значне вражінє. В однім з листів Залєского є нїби рід критики тих поем. Він-бо пише до Шевченка: „Обѣ вещи очень хороши; хороши простотою и глубокимъ чувствомъ — вѣрностью“. Але в кождім разї він ставляє „Варнака“ висше. Виданєм тих поем займали ся сам Залєский і другий поет польский Єова (Желїґовский). Не менше цїкаве є і се явище, як Залєский одушевляв ся всїлякими малюнками Шевченка, просив єго майже в кождім листї присилати малюнки. При тім він їх розпродував, а як зібрала ся більша скількість гроший, то відсилав їх поетови. Найінтереснїйші є ті части в листах Залєского, де говорить ся про заходи для увільненя Шевченка з неволї. Сам Залєский робив кілько міг, поручав Шевченка Єраковскому, удавав ся до приятелїв у Петербурзї, писав до Аркадія Венґжиновского, за котрого заходом і кн. Репнїна мала-би щось зробити для увільненя Шевченка.

Вкінци належало би ся ще згадати про лист Лазаревского. Належить він до того часу, як Шевченко по одержаню амнестиї сидїв іще в Нижнім Новгородї. Лазаревский заявляє, що хотїв би бачити ся з поетом як найскорше, привітати єго як щирого друга. Про инші поменші листи нема що згадувати, бо вони не дають жадного біоґрафічного материялу. *М. Глщ.*

Е. Н. Григорова — Т. Г. Шевченко, біографія для юношества, Москва, 1896, ст. 34, 4 рис.

Не можемо не скласти подяки п. Григоровій за видання біоґрафії славного нашого поета Тараса Григоровича, призначеної, як видно з заголовку праці, задля молодїжи. Автор постановив собі метою познайомити молодїж з великими людьми слова й дїла, що мали всесьвітнє значіннє; таким чином, слїдом за виданнями: „Христофоръ Колумбъ“, „Магометъ“, „Вилліамъ Шекспиръ“, — вийшла і названа нами книжка.

Що до останньої — то перш усього треба звернути увагу на незгоду між частинами її: коли признати, що друга половина написана задля дорослої молодїжи (так як воно і з заголовка виходить), то перша, мусимо сказати, годить ся цїлком хиба для маленьких дїтей, а при тім вона найбільш і шкандибає; тут ми стрінемо вирази, яких нїколи не можна почути від селянина-Українця тих місцевин, де родивсь Тарас

Григорович, приймаючи на увагу те, що розмови ведуть ся у 20-тих роках сього століття; тут ми знаходимо, що „Ярина“ зветь ся — „Ириша“, а батько — „тятька“; на першій же сторінцї стоїть слово „Катра“, а в низу під *) пояснєть ся: „по малороссійски уменьшительное отъ Катерина“; сила виразів чисто російських, як: „а ты оттель, малецъ? Чай, страсть, какъ проголодался“ і инш. Далї видно, що автор звичаї московські уважає обовязковими і для Українців; так наприклад, через щось у нас повинні їсти з „чашки“, а не з миски, дїти грають ся у „бабки“. Одно слово українському побуту й мові навмисно надані селянські — великоросийські.

Що до змісту книжки, то де тільки іде оповіданнє, між иншим цїлком узяте з книжки „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка“, Чалого (Київ, 1882), усе досить чисто, рівно, де-ж тільки починає ся розмова на „народній“ мові — Тараса з сестрами, батьками — знов теж саме дивне москованнє.

Уся книжечка містить в собі 13 невеличких глав: I—IV — дитячі лїта Шевченка до виїзду його у Вільно до Енґельгардта; V — Тарас у Вільнї; VI і VII в Петербурзї, одержує волю; VIII — в Українї і знайомство з Репнїними; IX — арешт і москальщина; X — у Нижнїм-Новгородї, вертаючись з заслання; XI — у Москві, де знайомить ся з тодїшнїми кращими письменниками; XII — на вітчинї і остання подорож до Петербургу; XIII — смерть, похорони і дуже коротенька, на одну сторінку, характеристика Шевченка, як поета.

П. Григорова страшенно боїть ся вживати українських цитат; як коли і наводить кілька стрічок, то вони беруть ся або з російських творів Шевченка, як напр. „Тризна“, або у власнім перекладї на російську мову з української мови, але в останнїй вона навряд чи досить сьвідома; дамо зараз тому невеличкий приклад; в наведеному уривку з „Перебендї“:

Кругом його степ як море
Широке синїє,
За могилами могили,
А там — тільки мріє...

у її власнім перекладї:

Кругомъ его синѣетъ степь,
Подобно пространному морю,
За могилами могилы,
А тамъ только —

слово „мріє“ не знаходить відповідного собі значіння в поетичній скарбниці п. Григорової, а лише замінює ся многозначною павзою. В иньших місцях незрозумілі слова просто обминають ся, напр. оповідаючи про знайомість Ів. Макс. Сошенка з Шевченком, п. Григорова перелїчує, слідом за д. Чалим, подробиці одежі і взагалї вигляд, який мав тодї Тарас Григорович; між иншим у д. Чалого стоїть слово „росхрістаний“, котре, мабуть, навело п. Григорову на ріжні думки що до значіння сего слова і наслїдком останнїх було те, що його викинуто й почато далї перелїчувать... На протязї усїеї працї п. Григорової тільки й надибали ми по українськи 2 стр.: „як умру, то поховайте мене на Вкраїні“. Але й ті, навіть російські вірші, що вона подає нам, не мають на метї характеризувати хоч трохи ступінь поетичного таланту поета; майже всї вони приводять ся задля обмалювання особи кн. Репніної, — і читач, не знайомий з творами Шевченка, не виробить собі ніякого суду про силу його поезиї.

Що певне вдовольнить читача в працї п. Григорової — се 4 досить гарних малюнків з картин Трутовського. Перший малюнок — шестилїтнїй Тарас і його старша сестра Катря під деревом у садку; 2-ий-Енґельгардт застає Тараса за малюваннєм і віддає приказ скарати його; 3) Шевченко в салдатському убраннї в засланнї в Новопетровському; 4) стріча Тараса з Яриною — сестрою у ріднім селї.

Не вважаючи на усї хиби обговореної нами працї, вона принесе де-яку користь, знайомлючи російську молодїж з образом (хоча й блїдим) нашого великого поета, тим більш що книжка видана дуже добре і має досить високу цїну (1 р. 50 коп.), — важні умови для того, щоб її купувала російська інтелїґенция своїм дїтям. *В. Д.*

Dr. Raimund Friedrich Kaindl — Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarparten (Sonder-Abdruck aus Band LXIX, Nr. 24 des Globus. Illustrirte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde).

— Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich. (Separatabdruck aus Band XXVI [der neuen Folge Band XVI] der Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien).

— Haus und Hof bei den Rusnaken. Mit einer Einleitung über den Namen der Rusnaken (Sonder-Abdruck aus Band L XXI, Nr. 9, des Globus).

Імя дра Раймунда Ф. Кайндля записане вже добре у Русинів оголошенєм численних праць[1]), що дотикають ся до житя Русинів, а в першій лінії до житя Гуцулів. Підмаганий особливо віденським антропольоґічним товариством, звидів др. Р. Кайдль много руських сїл, а зібрані в них відомости спожиткував як найлїпше, оголошуючи їх друком, а тим самим роблячи їх приступними ширшому науковому сьвітови. Всї працї дра Р. Кайндля визначають ся одною, незвичайно важною річию в етноґрафічній науцї, а то великою сумлїнностю. На його працї може кождий покликувати ся сьміло, будучи певним, що не найде в них нїчого тенденцийного, анї фалшивого, що на жаль у других учених не українсько-руської народности аж занадто часто лучало ся в їх наукових дослїдах над українсько-руським народом. Др. Кайндль звертає надто при своїх дослїдах увагу навіть на дрібні річи, котрі не оден поминув би мовчанкою, уважаючи їх зайвими. Через теж однако лиш зискують працї дра Кайндля і то як що до повности материялів, так і що до докладности. Для нас мають всї тї працї подвійне значінє: 1) вони збогачують нашу етноґрафічну лїтературу; 2) вони запізнають ширший учений сьвіт з житєм Русинів, а тим самим звертають на нас більшу увагу чужинцїв, чим то до тепер було.

Останнїми часами збогатив нас др. Кайндль знов трома новими працями, титули котрих ми вище подали.

Зміст першої працї, невеличкої, бо обіймає чотири сторони кварта, такий: Жителї східних Карпат, Гуцули, в наслїдок самих природних обставин є засуджені на годівлю худоби в ширших розмірах. Худоба становить найголовнїйший і найцїннїйший скарб Гуцула. Тому котрий Гуцул не має худоби, є цїлком бідний. Щобиж хоч як так вижити, мусить Гуцул докладати всяких способів, щоби її як найбільше собі придбати. Як Гуцул високо цїнить худобу, видно хоть би з того, що бажаючи комусь показати честь, обдаровує його штукою худоби. Худобу записує він надто дїтям в придане, родинї та близьким в тестаментї. Нею виплачує всякі дачки, а при похоронах платить нею не лиш попови та дякови, але навіть тому, що їдучи за похороном, виграває сумно на тримбітї.

Як Гуцул любить худобу, видно з того, що на означенє їди її уживає тих самих виразів, що й для себе: треба дати волам обід або вечеру! каже він. Коли прийдуть більші сьвята і Гуцул наготовить лїпших страв для себе, то не може обійти ся без того, щоби ними не подїлив ся і з своєю худобою. В многих випадках Гуцул ворожить з худоби. Коли, примір, закладає підвалини під будинок, а звіря заричить, то се дуже добрий знак на будучність (таких примірів подає др. Кайндль

[1]) Див. огляд їх в Записках т. XI.

більше). Щоби худобу охоронити перед злими людьми, уживає Гуцул ріжних способів; пр. від уроків завязує її на шию або на хвіст червону волічку; щоби не мати якої страти, не дає нічого з дому, коли корова має теля і т. д. Особливо стереже її пильно перед чарівниками, що відбирають молоко, перед чортами, що люблять возити ся на конях доти, доки не згинуть, та перед дикими звірями. Коли притім всїм звіря не удасть ся устеречи перед лихими очами, чарами — тодї уживає Гуцул таких способів, що служать нїби антидотами на ріжні випадки. Такі способи подає др. Кайндль. Що більше, Гуцул любить заздалегідь забезпечити ся перед тим, що може йому принести шкоду, тому сьвяткує ріжні сьвята, яких не подибуємо в кождім календари; пр. 4 вересня сьвяткує, щоби вовки не поривали овець; 26 вересня, щоби гадє не кусало і т. д.

Вкінцї розказує автор, як Гуцули виганяють череди в полонини і з якими церемонїями, як викликують живий вогонь, як в перших днях побуту на полонинах доють на міру і як ведуть молочне господарство. Осібний епізод присьвячує ще автор гуцульським коням, які хвалить собі дуже, та сїнокосам.

До сеї працї подам ще одну замітку. На ст. 1. каже автор, що Гуцули, роблячи подарунки худобою, позолочують її роги. Висказ сей не ясний і хтось міг би подумати собі, що вони справдї налїплюють на роги Бог зна кілько золота: тимчасом вони облїпюють роги звичайною позліткою, а її за кількадесять крейцарів можна тілько купити, що стало би нею і вола позолотити. Позлітка тота чорнїє по якімсь часї. Неуарґументовано докладнїйше висказ автора про вплив Румунів на Гуцулів; на се треба би подати більше доказів, як кілька відірваних слів, між котрими можна би навіть деякі заквестіонувати пр. ватра, що находить ся також в сербській мові.

Друга праця автора написана зовсїм бездоганно і їй не можна жадного закиду робити. Зміст її такий:

Коли Гуцул намірює будувати хату, вибирає під ню таке місце, що приносило би йому щастє. Дуже добрим місцем під будову уважають: 1) місце, яке вибирає собі худобина на леговиско; 2) місце, на якім подибують ся чорні мурашки, коли противно червоні ворожуть нещастє; 3) місце, на якому Гуцул уснувши видїв красний сон, особливож худобину; 4) місце, на якому поставлена склянка з водою стояла через ніч накрита листочком, а вода в нїй не зменьшила ся, лиш прибільшила ся; 5) місце, яке признали добрим цигани прикликані для ворожби. Через неувагу можна вибрати недобре місце, де чорти сидять і страшать: тодї не лишає ся ґаздї нічого, як перенести ся на иньше місце.

Коли будівничий зарубає перший раз дерево, а дитина заплаче, то знак, що в новім домі будуть мерти дїти. Одному Гуцулови, що побудо-

вав ся невважаючи таку пересторогу, вмерло 11 дїтий. При будові хати треба дивити ся на те, щоби хата не стояла близько межі так, що вода капаючи зо стріхи могла би капати поза межу, бо з каплями і щастє скапає від ґазди, а перенесе ся до його сусїди. На сусїда треба все вибирати доброго чоловіка, бо „добрий чоловік, як добрий хлїб", він прийде в потребі все з помочию, особливож коли є толока, що у Гуцулів ще дуже часто відбуває ся. В часї будови повинні робітники бути все в добрім гуморі, „щоби в бальках лиха не завязати". Будову найлїпше починати в четвер, бо то день найбільше щасливий.

Коли підвалини готові, тодї треба покласти в кождий їх ріг з середини хлїба, соли, кадило і гроші, щоби приносили щастє, а з надвору вугля, щоби хоронило від злих людей. Домашним треба надто сїсти на кождий ріг підвалини і слухати: коли чути голос худобини, то добрий знак; коли чути голос пса, птаха, жаби, то злий знак.

По заложеню підвалин обкаджують їх докола, а для сусїдів дають гостину. Перед переселенєм до нового дому вносять до середини чорну курку; се має бути помочію, щоби в хатї не загнїздив ся вуж і не принїс з собою нещастя. Від приступу злого до хати хоронять хрести на дверях і стїнах — вирізувані, випалювані або вимазані дегтьом.

Коли жона породить, то ложе з неї закопують під хатний поріг або під присгу, щоб дїти ховали ся; ложе з корови закопують на тім місци, де вона стоїть задними ногами, в наслїдок чого буде давати корова багато молока. Щоби хату остеречи від огня, сьвяткують Гуцули день Ілї.

Хати люблять будувати Гуцули з округлих, неотесаних відземків. Спосіб такої будови належить до найдавнїйших, а хата ним збудована зове ся віблою. Рідше подибують ся хати з відземків перерізаних на половину; в такім разї рівна сторона відземку звернена до середини, округла на двір. Збудована так хата зове ся різаною хатою або хатою на протеш. Вкінци третїй спосіб будови — з гранчастого дерева, гладкого з усїх чотирох боків. Хата так збудована зове ся тесаною. Сим способом будують Гуцули лише церкви та більші будинки, як попівство, школу і т. ин. Підвалини мусять бути все тесані; вони стоять звичайно на величезних камінях; муру уживають під них рідко. З надвору стїни анї не тинковані, анї не білені. Лише вколо вікон часто білють, або вимащують глиною. З середини білені стїни лиш тодї, коли хата збудована з округлих відземків; тодї всї скалубини і ямки виліплені глиною, а по нїй побілені, так що стїна стає гладкою. Колиж стїни будовані з перерізаних відземків і в серединї гладкі, то їх не білять нїколи. Стелї не білять в жаднім разї. Вікна в гуцульських хатах звичайно маленькі так, що їх називають „медвежими очами". В сїнях стелї нема; з них входять по драбинї на під. Дахи роблені з драниць, тертиць

а в новійших часах і у заможнійших людий з ґонтів. Коминів до недавна не клали Гуцули; в новійших часах будують їх. Хати звернені майже все до полудня. Вздовж передньої хатньої стіни тягне ся або приспа або ґанок; буває і так, що ґанок вузький і стоїть лишень перед хатними дверми: в такім разї називає ся він чердак. Сїни розділюють хату на дві комнати: більшу і меньшу. В більшій жиє звичайно родина, в меньшій служба, або оженений син. Часом уживають її за комору. Бідаки будують лишень одну кімнату. До хати любить Гуцул часто добудовувати хлів для худоби, котрий прозиває колешнею до маржини. Робить се в тій цїли, аби хата була теплїйша. Часто бувають хлїви також осібно будовані, а стайнї на конї завсїгди. Дуже часто добудовують до хати комору, або клїть; колиж будують її окремо, то все близько хати. В коморі роблять звичайно ґанок, як при хатї. В нїй переховують сьвяточну одїж, начинє, муку, збіже і т. д. Заможнїйші ґазди будують ще при хатї дровітню; називають її древорубом. Є то дах, опертий на чотирох стовпках, що має служити захороною від дощу та снїгу. Часто можна подибати сей дашок при бічній стїнї хати; тодї є він нїби продовженєм головного даху. Свинї мають для себе також окремий хлївець, званий кучею. Для переховуваня сїна будують обороги. Під домами бувають часто пивницї; робють їх також окремо, а що не мурують, то звуть їх просто ямами. Близько домів робють часто сушарнї, але лишень ті, що мають богато овочів. При домах бувають звичайно і студнї.

Замітно, що в старих гуцульських хатах не подибає ся нїгде залїза; дах і стїни не мають в собі нї одного гвоздика; замки пороблені з дерева; лишень в новійших хатах прибивають дах гвоздями, але желїзне обитє дверий або желїзні замки — належать і там до рідкостей. Деревянні, гуцульські замки заслугують специяльної уваги; тому і автор описує їх докладнїйше. Ключі до них знов бувають такі великі, що з тої причини не беруть їх нїколи з собою, коли виходять з дому, але ховають десь на подвірю.

Хатна обстанова у Гуцула виглядає дуже незначно. За те коли хто зискає довірє Гуцула і переконає його, що на пр. не є післанцем податкового уряду, а Гуцул заведе його до комори, тодї надибле там не одну цїнну і цїкаву річ.

До старинних останків можна зачислити у Гуцулів стільчики зроблені так, що галузки дерева втяті рівно служать ногами. Варта уваги також ступка до соли, в котрій Гуцули товчуть камінну сіль. До осьвітленя хат уживають вони ще й тепер скіпок; находять ся однакож побіч них і каганцї. Між хатною обстановою можна подибати часто варстат; він стоїть однакож лиш якийсь час, доки є робота, по чім викидає ся. Належить рівнож згадати про такі чисто гуцульські

річи, як бербеници — довгі та вузькі бочівки, в котрих переховують молоко — та скіряні торби, звані також тобівками, або ташками. Писанки, знані і деінде, вміють Гуцули найкрасше виробляти.

Між повірками, привязаними до домашнього огнища, звертає на себе увагу незнаний деінде, якийсь божок „Дїд“ і привязана до нього урочистість, в часї котрої ходять діти від дому до дому, та кричать: грійте Дїда! За те дістають від ґаздів булочки. На жаль, автор подає в сїм місци так мало відомостей про того „Дїда“, що ми не можемо остаточно виробити собі про нього ясного розуміня.

В працї описані всї знаряди, які лише в хатї і на подвірю Гуцула можна подибати. До описів долучені всюди дуже докладні малюнки, що незвичайно збільшують вартість самих описів. Подані типи гуцульські також дуже вдатні.

Третя праця дра Кайндля попереджена ширшим вступом, в котрім старає ся він виясннти ужитий термін „Руснак“, виказати, що сей термін ужитий добре, що повинен загально ввести ся до лїтератури, доказує, що термін той має навіть за собою історию, бо був уживаний в ріжних документах і творах. Тому то ся справа досить важна, особливо при дальшім розвою нашої етноґрафічної науки, тож я позволю собі висказати і свою гадку на ню, не маючи натурально претенсий до її остаточного порішеня.

Словом „Руснак“ хоче автор означити жителїв рівнини, головно ж Поділя і кладе його на рівні з словами Гуцул, Бойко, Лемко. Для означеня загалу Русинів яко нациї, приймає він латинсько-німецький термін „Rutheni, Ruthenen“.

Що слово „Rutheni“ старе, а не винайдене 1848 р. як то дехто думає, про те сьвідчать документи. Про нього була нераз мова у наших письменників, тож довго не буду над ним розводити ся. Хотів бим лишень зазначити, звідки воно взяло ся? Повстало оджe нї звідки инде, лиш зі слова Русини. Ми знаємо, що переміна букв s і *t* не є неможлива, особливож коли тото *t* не є чисте, що означує ся буквою *h*. Такі переміни в середновічній латинї були на порядку дневнім, як то показує ся не лиш зі слова Rutheni, але й Prutheni (Пруси) і других. Правдоподібно, вона відповідала формі: Русин. Сеї назви уживано на означенє Русинів яко нациї по латинї і по нїмецьки.

Між пятьдесятими та вісїмдесятими роками нашого віку виробила ся однакож і в руській мові назва Рутенець. Під сею назвою розуміло ся такого Русина, що став неприступним для всякого поступу, науки, став персоніфікациєю всякої некультурности. Від тодї почато і на нїмецьку назву Ruthenen дивити ся з погордою. При тім ся назва специяльно прикладалась до австрийської Руси, а не до цїлої. Показала ся проте

потреба нової термінольоґії на означенє загалу українсько-руського народу. Напрям сей найшов свій вираз в видавництвах наук. тов. ім. Шевченка, де почато уживати термінів: Українцї-Русини, українсько-руський (по лат. Ukraino-Russicus) в значіню етноґрафічнім, а термінів: російська-Україна, Галицька (Україна) Русь, Буковинська Русь, Угорська Русь, Американська Русь в значіню полїтичнім. Термінольоґія ся, хоть книжна, буде певно принята в літературі.

Др. Кайндль уживав в своїх працях також виразу „Ruthenen" на означенє цїлого нашого народу. Тимчасом почав він робити студиї між Гуцулами і Подоляками. Назва Подоляк йому не подобала ся; щож намість неї поставити в противність до Гуцулів? Поставив назву „Ruthene". Назва та набрала отже у нього подвійного значіня: 1) Українця-Русина; 2) Подоляка. Та незабаром переконав ся сам др. Кайндль, що така мішанина неможлива, що з неї можуть вийти ріжні неясности і непорозуміня. Тому покинув уживати назви „Ruthene" в вузшім значіню — Подоляка, а натомісць увів новий термін „Руснак", мотивуючи при тім се тим, що перша назва є книжна, друга народна: належить проте другої уживати[1]). Придивімож ся тепер на скілько се оправдано.

Сам др. Кайдль знає, що Гуцули прозивають себе Руснаками. Я додам до сього, що Бойки і Лемки називають себе також Руснаками або Русинами і то не лишень на нашім боцї Карпат, але й на угорськім. Доказ на се побачить др. Кайндль в III т. Етноґрафічного Збірника, де сей термін приходить навіть в народних оповіданях. Що більше: Бачванські Русини (в полудневій Угорщинї), коли їх запитати ся, хто вони, відповідають: Мі Руснáці. Угорсько-руські Подоляки, або як їх сусїди звуть, Долиняни, відповідають на питаня, хто вони, також: Ми Руснаки або Русини. Жителї нашого повіту Городецького або Бучацького називають себе рівнож Руснаками або Русинами. Щож з того виходить? Се, що слово Руснак 1) уживає ся на рівнї і на переміну з словом Русин; 2) не служить до означеня одної ґрупи національної, але цїлої нациї. З того знов слїдує, що др. Кайндль ужив терміну Руснак невластиво, бо він значінєм своїм і уживанєм переходить ту границю, яку зачеркнув йому автор. Отже коли хоче автор тримати ся сього терміну яко народнього — бо він справдї народний — то най його уживає намість „Ruthene" (в значіню Українець-Русин), але ніяк в значіню Долинянина, чи Подоляка.

Належить ще сконстатувати, чи назва „Руснак" є глумлива, як думає автор (через те він довго навіть не хотів її заводити до

[1]) Див. про се ще в Записках т. XI, Н. Хроніка.

лїтератури), чи нї? Скілько я знаю з досьвіду, то мушу сказати, що назва „Руснак“ є зовсїм поважна. Я мав нагоду бути в таких місцевостях, де стикають ся Бойки і Лемки; я чув, коли вони кепкуючи одні з других, прозивали себе: Ти Бойку! або: Ти Лемаку! Але щоби вони казали собі коли: Ти Руснаку (або Русине) того не чув я нїколи. На се, що так стоїть річ, вказують також численні анекдоти, в котрих Бойки висьмівають Гуцулів, Гуцули Подоляків, Подоляки Лемків і т. д., але не приходило ся менї стрічати ще анекдота, в котрім чоловік приналежний до якої будь ґрупи нашої нациї сьміяв би ся з Русина чи Руснака. Иньша річ, коли Поляки, Румуни, чи там хто будь з других наций уважає назву Русин (Русняк) за насьмішливу. Се є лиш відплата за таке саме насьміхуванє зі сторони Русинів, коли ті, щоби допечи своїм сусїдам, кажуть їм — розуміє ся ще з відповідними епітетами: Ти Мадяре печений! або: Ти Ляху проклятий!

Якої назви можна би ужити дрови Кайндлеви найлїпше, намість теперішньої Руснак? Подоляк, Подолянин йому не подобає ся; се саме мабуть буде і з назвою Долинянин, pl. Долиняни. Може в такім разї схоче уживати терміну „Полюх“? Се назва чисто народня, бо в лїтературі навіть не приходить, а означує тих людий, що мають много поля (розуміє ся орного), в противности до Гірняків, що мають много лїса. Вправдї і сей термін не дуже щасливий, бо його можна також розтягнути трошка дальше поза обсяг назначений дром Кайндлем Руснакам, але всеж більше відповідний, як перший.

Перейду тепер до самої працї.

Долиняни, вибираючи місце під хату, не послугують ся при тій чинности так великим числом забобонів як Гуцули. Хату звертають до полудня, через що вона часто не стоїть фронтом до улицї, лиш боком. На вибір сусїда уважають так, як і Гуцули. Сусїд до сусїда має у них деякі привілеї. Коли ґазда продає що, то його сусїд має право продаване купити навіть тодї, коли-б не давав висшої цїни, а рівну з купцем. Пліт, що відділює дві посїлости, належить до обох сусїдів; дерево виросле на межи, рівнож до обох належить; його овочами дїлять ся все, а як зрубають, дїлять ся деревом. Яйцї знесені куркою у сусїда, належуть раз до властителя курки, другий раз до властителя землї.

Як Гуцули, так і Долиняни (Руснаки) при будові хати уживають ріжних способів, аби привернути до себе щастє, а нещастє віддалити. Те саме дїє ся, коли впроваджують ся до нового дому. Щоби забезпечити ся проти огня, сьвяткують (як Гуцули) деякі дни в роцї. Є то дуже давний звичай. Богато способів мають також Долиняни на те, щоби

чарівниць повздержати від коров, зробити корови молочними, засїви охоронити від граду і т. д.

При будові дому працює найбільше сам ґазда, а по нїм робітники, сї можуть бути або платні, або помічні „за толоку". Коли ґазда будує ся на Підгірю, де є много лїса, то править хату так, як Гуцул, з отесаних або неотесаних відземків. Колиж будує ся там, де є брак лїсів, тодї лиш найпотрібнїйші річи робить з дерева, рештуж з каміня, глини та прутя. Стїни хат пр. валкує, стїни хлївів городить і обліплює глиною. Дахи покриває найчастїйше соломою; в багнистих околицях покриває дахи трощою; ґонтяні дахи досить рідкі.

Деревянні вироби з красними оздобами, як столи, скринї, ярма — дістають Долиняни від Гуцулів і то або за готові гроші, або міняючи за кукурузу.

До хатньої прикраси належить у Долинян велике число образів, що висять на трох стїнах, з виїмком четвертої, в котрій стоять двері. Між образами не сьміє бракувати також цїсарської родини. Образи мусять бути обтикані цьвітами і плахітками. На простій постели Долинян нема багато подушок, як деінде; заледво дві-три можна подибати, тай то з курячого піря. Намість величезних печий, що забирали собою нераз четвертину хати, можна тепер часто подибати нові печі, вузенькі, часто з кухонками побіч них, або в їх серединї. На чистість уважають Долиняни дуже. Тож коли трафить ся, що в начинє що впаде, виливають зараз всьо, щоби там не було: молоко, сметапу і т. и. Так само — коли в студню що впаде, пр. кіт або пес, то не пють з неї води, доки студня зовсім не вичистить ся.

Не можна тут не згадати ще про чудесну траву. Вона находить ся так: коли косар косить, а нараз розлетить ся коса на кавалки, тодї збирає він всю траву, де коса розпалена, і кидає на воду. Звичайна трава поплине як все, з водою, чудесна же поплине проти води. По тім можна її пізнати, бо зрештою вона не відріжнює ся нїчим від иньшої трави.

Праця ся, як і попередна, ілюстрована малюнками в великім числї. Описи подавані коротко і ясно, так що для читача жадна річ не може зостати ся незрозумілою. Належить нам тому бажати з одної сторони, щоби подібні працї появляли ся у нас частїйше і з иньших околиць, з другої сторони, щоби др. Кайндль не переставав трудити ся і дальше на раз вибранім поли, та збогачував нас і в будучности так цїнними працями. *В. Гнатюк.*

Юльянъ Яворскій — Громовыя стрѣлки. Очеркъ по исторіи южно-русскаго фольклора, К., 1897, с. 12 (відбитка з Київської Старини, 1897, т. LVIII, стор. 227—238).

Як можна з великим запасом начитаности не уміти її використати, се показав д. Ю. Яворський у отсїй своїй статейцї. Більшу половину її забрали ноти, заповнені біблїоґрафією, та хто би думав, що вся та купа книжок нацитованих автором або уступів показаних ним, дає щось для питання про громові стрілки або віруваня звязані з ними, той дуже би помиляв ся. Д. Яворський має пристрасть до цитованя всякої всячини; нпр. згадавши в текстї (за Тайлором), що „в Норвеґії в минувшім віцї що четверга вечером стрілку мили, помазували маслом і клали на сьвіжій соломі“ (стор. 229), д. Яворський цитує 6 книг на доказ того, що у многих европейських народів сьвятковано четвер. Чому лиш шість? Аджеж міг д. Яв. прицитувати всїх 20 книг наведених у Зібртовім „Seznam'i“ і всї вони однаковісїнько були би тут не належали до річи. На стор. 237 процитовано три книги на доказ, що в середнїх віках люде вірили, буцїм то демони можуть з жінками плодити дїтей. Таких доказів міг би д. Яворський набрати тисячі, та для „історії південноруського фолькльору“ з них усе таки нїчого не видобудеш. Іноді цитують ся довгі ряди книг на доказ такого твердженя, якого вони зовсїм не доказують; нпр. на стор. 233 д. Я. в текстї пише: „Мало-помалу зблїдло і затратило ся грізне імя бога-громовика, а сама суть його під постійним впливом християнства і внесеного ним сьвітогляду роздробила ся на кілька окремих елєментарних істот“. До сего реченя додана примітка, а в нїй процитовано 10 книг і окремих творів на доказ, що віруванє в окремих духів або ангелів, що кермують окремими елєментарними явищами, зайшло на Русь із Візантиї. Та щож, дві з цитованих книг (Ґрафа і Роскоффа) зовсїм про се не говорять, а в покликаних д. Яворським місцях є мова тілько про ріжні роди і функциї чортів, а иньші — се твори перекладені з грецької на старословянську мову, твори, котрим сам д. Я. в иньшім місцї (стор. 236) відмовляє всякого значіня на сформованє руських вірувань про грім і громові стріли. І якже погодити цитоване висше реченє д. Яворського про розщіпленє істоти старого бога-громовика на кілька елєментарних духів з тим, що він говорить зараз у дальшім реченю, що „головним заступником поганського Перуна і спадкоємцем його прикмет зробив ся пророк Ілля“? Тай се реченє знов не дуже згоджує ся з тим, що говорить ся в нотї до сего і до дальшого уступу, де головним християнським громовиком власне у Українцїв являєть ся не Ілля, а св. Михайло (гл. ст. 234 і 235, примітки). На стор. 231 д. Яворський згадує про якісь „ориґінальні“

прикмети народнього (українського) віруваня що до громових стрілок, а на стор. 228—229 виразно говорить, що „вюбраженє про чудесну істоту (!?) громових стрілок належить не самим тілько руським віруваням, але розповсюднене широко у всїх иньших Словян і західно-европейських народів; воно звісне також многим первісним народам Азиї, Африки, Америки і Полінезиї. Характерні прикмети віруваня всюди більше-менше ті самі". На стор. 232 автор доказує, що на витворенє народнїх (укр.) вірувань про громові стрілки не мали ніякого впливу ті книжні традициї, що йшли до нас із за границї і що ті наші народні віруваня вийшли „изъ древнихъ основъ народной миѳологіи", а на стор. 234 уже читаємо, що „вліянію богумильскаго дуализма слѣдуетъ приписать встрѣчающееся мѣстами представленіе о томъ, что управленіе атмосферическими явленіями перенялъ отъ Перуна также діяволъ и его служители, колдуны, вѣдьмы", через що й громові стрілки на Українї називають ся декуди чортовими пальцями[1]) або пазурями. Значить, був якийсь вплив заграничної традициї на наші віруваня про громові стрілки, тілько що метода автора не позволила йому ясно віддїлити питомих елементів від напливових і зрозуміти значінє одних і других та їх взаїмні відносини.

Статейка д. Яворського складаєть ся з шістьох роздїлів. У першім він зводить до купи словянські версиї оповідань про громові стрілки, та замішує сюди й литовські та норвезькі. В другім він приводить слїди вірувань в надприродну силу громових стрілок, які знаходять ся в старім руськім письменстві. Таких слїдів він найшов усего два: один в перекладеній з грецького статї „Правила Аѳанасія мниха іерусалимскаго о наоузѣхъ и о стрелѣ громнѣй", а другий у творі званім „Люцидарій", занесенім до нас із західної Европи. Говорячи про Афанасиєві правила д. Яворський по дорозї робить помилку зачисляючи Палею до збірників в роді старого Алфавита. Палея — про се міг д. Яворський переконати ся хоч би з моєї передмови до Старозавітних апокріфів, є твором зовсїм иньшого характеру, а правила Афанасиєві не мають з нею нїчого спільного. Третїй роздїл, се міркуванє самого автора про те, що народні віруваня про громові стрілки не зайшли до нас нї відки, не повстали під впливом книжної традициї, а належать до тих „культурних мотивів, що повстають усюди самостійно і безпосередно з спільної скарб-

---

[1]) В Скваряві жовківського пов. їх називають за те „божими пальцями". До речи зазначу, що д. Яворський помиляєть ся вважаючи громові стрілки, себто белемнїти „кусниками розтопленого громовою електричністю каменя або піску". Белемнїти — камінцї подібні до наконечників стріли, є останки морського мякуна, подібного до сепії, що жив у міоценській та плїоценській добі.

ниці людського духа, і, значить, спільні всьому людському роду“. Автор не доказує сего нічим, йому здаєть ся, що зведені в попередніх розділах деталї самі переконають про се кождого наглядно. На жаль, нас се зіставленє зовсїм нї про що не переконало і ми сумнїваємо ся, чи взагалї може переконати кого небудь, тим більше, що сам автор навіть не пробував піддати зведених ним подробиць якомусь основнїйшому розборови. Замісць такого розбору д. Яворський у четвертім розділї своєї працї подає нам короткий та баламутний мітольоґічний шкіц про Перуна і його християнського заступника, говорить в пятім про боротьбу громовика Перуна — незвісно з ким і його наступника Іллї чи Михайла з Сатанаілом і злими духами і договорюєть ся в шестім розділї ось до якої поетичної тіради: „Но громовыя стрѣлки обязаны понятію о богѣ-громовникѣ не только однимъ своимъ происхожденіемъ и внѣшнимъ видомъ, онѣ основываются не на одной только воинственной и темной сторонѣ его существа. На нихъ, какъ на отпрыскѣ существа бога плодородія и защитника правды и добра на землѣ отразился также отблескъ свѣтлыхъ и благотворныхъ чертъ его характера; такъ онѣ сдѣлались благодатнымъ амулетомъ, приносящимъ счастье и богатство въ домъ и защищающимъ его отъ несправедливаго (!) удара грома или отъ колдовства и разной нечистой силы“! Значить — зверхня форма громових стрілок не є впливом такої а не иньшої будови мякуна-белемнїта, а по думцї д. Яворського таких чи иньших понять наших предків про бога-громовика. Авансувавши сего бога від разу не тілько на „бога плодючости“, але навіть на „оборонця правди і добра“ д. Яворський удїляє частину тої сути й громовим стрілкам, що, мовляв, служать, також як амулети. Як би д. Яворський троха докладнїйше розглядів ся в лїтературі про амулети і їх симболїку, то міг би переконати ся, що звязок понять тут не такий простий, як він його скомпонував собі; амулєтами служать у нашого і у ріжних иньших народів найріжнороднїйші річи з найріжнїйших, звичайно досить темних причин, починаючи з рукописів звісного апокріфа „Лист небесний“, а кінчачи сирівцевим полотном повязаним по під колїно, жабячою кісткою, кусником засушеного вовчого горла і т. и. Д. Яворський не дав нїякісїнького доказу на те, що вживанє белємнїтів як амулетів основане власне на такім звязку виображінь, який подає він. В усякім разї його статя має хіба ту цїну, що звівши до купи досить значний материял може спонукати когось обережнїйшого до його переробленя, а поперед усего до його доповненя новими шуканями серед простого народа. *Ів. Франко.*

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Na svijet izdaje Jugoslov. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak I. uredio prof. Ivan Milčetić, Загреб, 1896.

З 1896 роком Югослов. Академія наук у Загребі розширила обсяг своїх видавництв: окрім дотеперішнїх „Rad“ (4 томи річно), „Starine“ (1 том), „Rječnik“ (словник), „Ljetopis“, „Monumenta ragusina“ і „Stari pisci hrvatski“ розпочато в тім роцї видане двох нових збірок, а власне „Zbornik novije Književnosti hrvatske“ і отсей „Zbornik za narodni život i običaje“, що його повний титул виписано висше. Проґрама, по якій зложено сю збірку, звертає увагу ось на які три ґрупи явищ:

1. Людове житє в тїснїйшім значіню (страва, хата, одяг, забави, танцї, занятя, форми зносин (між старшими і молодшими, між мужчиною і жінкою, між домашнїми і чужими або гістьми).

2. Людові звичаї і віруваня (вродженє, весілє, смерть, урочисті сьвята, оповіданя про Бога і сьвятих, людовий календар, ворожба про погоду і про будуще, віруваня і оповіданя про явища природи, про зьвірів та ростини, про повстанє та минуле сел, міст, лїсів, озер і т. и., людова медицина, віруваня і оповіданя про мітичні особи, людовий виклад снів, ворожба і оповіданя про ріжні пригоди приватного житя.

3. Диялектольоґія.

Можна би чимало дечого закинути сїй проґрамі; поминаючи вже те, що лишено на боцї (може навмисно?) піснї (крім обрядових) та казки, важною хибою є те, що не звернено особливої уваги на звичаєве право і на дослїди правних понять народа. Та про те треба сказати, що перший том „Zbornika“ в границях зачеркнених отсею проґрамою дає материял вельми богатий, ріжнородний і що найважнїйше, записаний уміло і старанно. Назвемо тут тілько найважнїйші причинки. Драгутин Гірц подає богату збірку народних оповідань, вірувань, приказок та сьпіванок про ріжну зьвірину, а особливо про гадюк (стор. 1—26). Д. Вулетич-Вукалович описує хату і господарство селян у Дальмациї, Герцоґовинї і Боснїї (стор. 27—43), а учитель Іван Зовко описує народні страви і напитки, нар. медицину, нар. назви домашнїх зьвірів у Боснїї і Герцоґовинї. Весїльних обрядів описано 8, а описів смерти і похорону подано 5 з ріжних сторін. Знаходимо далї 4 причинки до вірувань і звичаїв при породї, 3 описи новорічних обрядів і три причинки про Сьвятий вечір. Та особливо богатий вийшов віддїл вірувань та оповідань про мітичні появи (вовкулаків, відьом, песиголовців, віл і т. и.). Не менше богатий також віддїл присьвячений ворожбі та нар. медицинї. До віддїлу забав і танцїв подано 5 невеличких причинків. З обсягу диялектольоґії

є тілько один причинок, та за то вельми цінний: є се розвідка про „межимурське наріче“ помершого тимчасом В. Облака. Гарний, з почутєм щирого жалю написаний некрольоґ сего молодого вченого кінчить сю книжку „Zbornika“[1]).

В своїм роді проґрамовою розвідкою, що надає характер сему виданю, є праця дра А. Радіча, розпочата в 1 томі під скромним заголовком „Referati. Bibliografija“ (стор. 315—363). Розбираючи детально проґрами голозних слов. видань присьвячених етноґрафії („Wisła, Český Lid, Живая Старина і болгарський Сборникъ за нар. умотворения, а в сьому остатньому реферуючи з особливою увагою праці пок. М. Драгоманова) др. Радіч висказує принагідно й свої думки про суть і метод нової науки — народовіданя. Ті думки найблизше підходять до думок пок. Драгоманова, суть їх висказує др. Радіч ось якими словами:

„Більшині европейських народів була накинена, між них внесена чужа для них, готова вже греко-римська цівілїзация, готова жидівська віра. Анї тої цівілїзациї, анї віри европейські варвари не могли дальше розвивати, а тілько мусїли їх собі присвоювати довго, важко. Се могли вчинити тілько одиниці, а величезна більшина лишила ся при свойому знаню (чи краще сказати незнаню) і при своїй вірі. Зробила ся прірва між тою по чужому „просьвіченою“ меншиною і сею „дурною“ більшиною. До сего прилучив ся ще другий розділ (не входимо в те, відки він узяв ся) на таких, що „мають“ і „можуть“ і таких, що „не мають“ і „не можуть“, на панів і рабів, гнобителїв і гноблених. Довго се трівало, поки в кінці „чужа“, принесена віра виплодила на стілько гуманности, що замісць панів і рабів появили ся люде. З другого боку ота меншина присвоївши собі нарештї і опанувавши ту чужу просьвіту (і се також трівало довго) почала критично розбирати ту просьвіту, шукати її початку, її жерел. І тут, шукаючи жерел чужої просьвіти, найшла й свою, полишену, забуту. Кому не буде любо і займаво пізнати: що лишило ся і що вийшло з тої полишеної самій собі, саморідної і самостійної просьвіти? Куди блудив і на чому зупиняв ся не втиснений нї в яку чужу форму дух і розум? Чим тїшили себе, чого надїяли ся і радували ся ті тисячолїтні раби, невольники? Ідїмо, шукаймо. Порівняймо їх просьвіту і свою. Глядїмо: чи наближувати ся їм до нас, чи нам до них, бо все одно, зблизити ся одні до одних мусимо“.

---

[1]) Цікаво буде тут зазначити, що яко ученик нїмецької ґімназиї в Цилеї пок. Облак був вигнаний із усїх середнїх шкіл австрийських за те, що разом з кількома иньшими учениками-Словенцями сьпівав у церкві людовий гимн по словенськи, а не по нїмецьки!

Що й казати, є троха побільшення в тих горячих словах. Не було такого різкого розділу між „темною“ масою і осьвіченою меншиною, як думає др. Радіч; противно, від віків ішла і ненастанно йде інфільтрация думок, вірувань, звичаїв від висших верстов до низших; не одно йшло й противно, з низу в гору. Збираючи і розсліджуючи зостанки сего вікового процесу наука народовіданя (фольклору) є частиною ширшої науки — історії цівілїзациї людської. Що обік чисто історичного інтересу ся наука може і мусить мати високе значінє моральне, що може і повинна впливати на письменство, поезию, штуку, законовіданє і праводавство, — се легко зрозуміти, та сеж прикмета властива всякій історичній науці. Адже не даром сказано: historia vitae magistra.

Ів. Франко.

Ludwik Krzywicki — Kurs systematyczny antropologii. I. Rasy fizyczne, Варшава, 1897, стор. 166.

В р. 1893 видав був той сам автор обширну етнічну студию п. з. Ludy, де дав загальний погляд на розвій антропольоґії, її теперішний стан, поділ рас по найновійшим дослідам, вкінци власні гадки що до многих суспільних квестий, як на них належить глядіти зі становиска антропольоґа. Огляд тої книжки поданий був д. Васїлевським в „Житю і Слові“ (1894, кн. IX). Тепер же приступив д. Кживіцкий до виданя систематичного курсу антропольоґії; перша часть говорить про раси фізичні, вона пояснена досить численними ілюстрациями, в котрих переважають ґрафічні зіставленя і мапи; з тих заслугує уваги мапа Галичини, що вказує на скількість брунетів серед дітей шкільних (з Ranke, Der Mensch).

Перший розділ говорить про методи, якими послугує ся антропольоґія, щоби дорогою аналїзи виділити чисті расові типи зпоміж теперішнїх істнуючих, що повстали із обопільного мішаня полів (Kreuzung) та під впливом обставин житя себто окруженя. Так виділені типи то лише абстракцийні типи, то пересїчні норми, круг котрих дїйсність обертала ся і обертає ся, але точно може нїколи з ними не згоджувала ся.

В другім роздїлї іде мова про сучасний стан антропольоґії: є то доперва наука будучности; нинї опирає ся вона майже виключно на порівняній-расовій остеольоґії і то головно кранїометриї; що до иньших анатомічних фактів звернено увагу на барву шкіри, ріст, барву очий, волося та його форму; порівняної фізіольоґії расової якби не було, а психольоґія то загальники поверховні без вартости. Що до збираня материялів, то почин дали в р. 1863 Сполучені Держави, за ними пішла майже ціла Европа, досліди переведені поза Европою досить нечисленні. Зібранєм материялу до фізичної характеристики мешканців Галичини

занимали ся Коперніцкий і Маєр, а др. Талько-Гринцевич зробив те саме для земель замешканих Українцями, Білорусинами і Литовцями, на їх то працях опирає автор свої виводи що до фізичного типу нашого народу, хоч окрім згаданих учених займало ся антропольоґією українців-Русинів купа иньших, а не Поляків.

Про расові типи теперішні іде мова в третім розділї. Нинї розріжняє антропольоґія три основні типи: чорний, жовтий і білий.

Чорні люде сидять в трох відрубних центрах: в Африцї, Передґанґесовій Індиї і на островах на полудневий схід від Азиї. На териториї островів маємо три характеристичні типи: неґрицький, папуанський (мелянезийський) і австральський. Неґрити дуже низькі, короткоголові, члени тіла мають дрібні, але заокруглені і пропорціональні, стопа і пята округлі, не плоскі; Папуанцї є високі, довгоголові, череп високий, ніс вигнутий, губи грубі, стопа плоска; волосє у одних і других вовнисте; Австральцї же ріжнять ся від них гладким волосєм, як і иньшими прикметами, що наближають їх до кавказьких ґруп. Що до Індиї, то первісна людність була імовірно чорна і належала до двох типів: неґритоподібного і австральського; перші мали замешкувати східне побереже, а другі полуднево-західне; потім находили чим раз нові ґрупи, що по части мішались з тубильцями, а по части випихали їх в гори; так з часом повстали ті ріжнородні ґрупи, що замешкують нинї Індию; на чорних напали Монґоли-тибетанцї, що через мішанє витворили „протодравідийців“; наплив нових монґольських хвиль дав Дравідийців; потім наступали наїзди туранські, а послїдними були Арійцї; так представляє сю справу автор. В Африцї відріжнено три основні типи: муринський, неґрильський і бушменський. Мурини високі, довгоголові, волосє їх пригадує руно, займають ся хлїборобством; Неґрилї низькі, короткоголові, шкіра їх яснїйша, займають ся ловецтвом; Бушмени мають барву шкіри жовто-брунатну, довгоголові, волосє у них росте в малих скупленях як корчі, уложене як щетина в щітцї, осада і величина очий дають їм вигляд монґольський, щоки мають дуже скісно уставлені, стульні малї (labia minora) у жінок незвичайно продовжені подібно до малп, незвичайне нагромадженє товщевої ткани на задї.

Жовті люде починають переважати в околицях Урала, а майже виключно замешкують середну та східну Азию, відти сходять вздовж рік до Індохін, а звідти переходять на полуднево-східні острови Азиї та в найдальші закутини Полїнезиї, часто надибати їх можна на просторах первісної Америки. Вони короткоголовцї, голова в них розмірно велика і рівномірно округла, шия коротка, щоки сильно розвинені в поперечнім напрямі; кости лицеві вистають, ніс наче приплощений від пе-

реду, очи малі, чорні, плитко осаджені в вузькій щелині з осями нерівнобіжними, вії сходять ся в напрямі до носа, уши незначно відстають; шкіра гладка, жовта ріжних відтїней від білого до оливкового та червоного; волосє тверде, чорне, на прорізї кругле, заволосїнє взагалї незначне. Вони становлять коло 44% цїлої людскости. Північна Азия та кут північно-західний Европи представляють дійсну мозаіку типів посередних між Монґолом і бльондином; там жили пароди фінські, нинї що до язика переважно зіславянщені. Також значно відбігає від того типу „монголоподібного" племя Айнів на острові Єссо, як і мало вислїджені останки антропольоґічних ґруп, що схоронились в північно-східнім кутї Азиї та північно-західнім Америки. Цїла Малєзия та Полїнезия представляють безладну мішанину типів: чорного, жовтого та білого (давнїйша „маляйська раса"). Визначає ся з них тип індонезийський, зачислюваний до білих: майже довгоголовий, потилиця заокруглена, шкіра яснїйша, волосє мягке, часом темно-шатинове, лице повздовжне, ніс простий і тонкий, очи чорні і великі, уста малі, губи делїкатні; тип той вельми рухливий, накинув свій язик чорним Фіджийцям, слїди його можна віднайти в Австралїї і імовірно в Перувії та Калїфорнїї; в VIII ст. перед Хр. нападом на Японію він дав початок тій державі; полїнезийські Індонезийцї походять з Малєзиї, хоч і туди прийшли пізнїйше від Неґритів, а скорше від Моголів; про минувшість їх нинї нїчого не можемо сказати. Ескіми на північнім побережу Америки ріжнять ся від монгольського типу довгоголовостию; про походженє їх є лише гіпотези. Що до „червоної" Америки, то мешканцї її не становлять відрубної раси, але є результатом обопільного мішаня полів рас зі старого краю. Головною складовою частиною тих ріжнобарвних типів є тип могольський: барва шкіри Індиян представляє ті самі відтїнки, що і в жовтій расї; за примішку білої раси належить вважати відмінну подобу носа: довгий, вигнутий т. зв. яструбовий ніс Індиян. Короткоголовцї розміщені головно вздовж головного нападового шляху: гір Скалистих і Кордилїєрів, а нечисленні є в долинах Місісіпі, Оріноко та Амазонки; з того можна виводити, що довгоголовцї давнїйші в Америцї від короткоголовців, що пізнїйше напали.

Білі люде сидять в Европі і доокола середземного моря, а крім того розкинені в иньших частинахх сьвіта малими оазами; дослїди виказують, що вони ширше замешкували землю в давнину, нїж тепер. Розпадають ся вони на три основні типи. Перший то брунет довгоголовий, сидить круг середземного моря (homo mediterraneus): темна шкіра, темне волосє, чорні очи, ріст середний, сильна довгоголовість. Другий тип, то бльондин довгоголовий (homo europaeus); вітчиною його є північна Европа: бльондини найчисленнїйші в Ісляндиї, Сканди-

навії і на Шкоцьких островах, досить сильно виступають в Анґлії, Данії і на північнім та балтийськім поморю, спадають процентово в напрямі на полудень, схід та полудневий схід. Третій тип, то брунет короткоголовий (homo alpinus); замешкує середущу Европу і то збитою лавою (декуди до 90%): високорівню середньої Франциї, Юру, Альпи, Балкани і Карпати. Чим близше до півночи мішає ся той тип з бльондином і дає мішанця: короткоголового шатина з синїми очима, коротку голову дістає він в спадщині по середноевропейськім короткоголовцю, а сині очи по північнім бльондині; є то тип так численний серед Славян. Переходячи до східних Славян, а специяльно до Русинів, находимо власне той мішаний тип. В Галичині що до показчика ширини черепа нема великої ріжниці між Поляками і Русинами (у Поляків є він трохи висший), у гірняків висший ніж у долинян:

	Поляки:	Русини:
гірняки	86,4	85,2
долиняне	83,8	82,9

В очах знов і волосю переважає у Русинів тип темний над білим; білий є противно два рази сильнїйший у Поляків нїж у Русинів; в східній Галичині більше брунетів, нїж в західній; „може Русинів належало би вважати за ґрупу найтемнїйшу серед Словян на сході; тип темний між ними є тим численнїйший, чим близше буковинської границї, дальше йде він вздовж Прута і Днїстра ід Чорному морю; знову в напрямі до Днїпра через Україну є він рідший.

1) Волосє:

	руські гірняки:	галицькі Русини:	Українцї:
барва ясна	11,7%	45%	63%
„ темна	88,0%	54,0%	36%

2) Очи:

барва ясна	—	60%	74%
„ темна	—	39%	25%

Отже в Українців переважає ясний тип і то дуже сильно. Дальше повідає автор: „Русини представляють дуже значний процент бльондинів, як і брунетів, що сьвідчить про те, що антропольоґічні елементи не достаточно там зіллялись.

Що автор опер свої виводи що до Русинів на дуже непевних жерелах, сказано було вище[1]).

Четвертий розділ трактує про типи расові в минувшину. Як далеко в минувшину сягають антропольоґічні дані, то істнували вже ріж-

---

[1]) Старинний звід антропольоґічної лїтератури про Русинів див. у Niederle O původu Slovanů.

ниці расові. Задля убожества материялу знаємо мало про наших предків та із теперішних даних хилить ся антропольоґія до погляду, що людскість вийшла з одного пня ще на дуже низькім ступени розвою, коли трудно би ще було назвати її іменем „чоловіка“, бо, творячи мову в ріжних місцях, вона розпадалась вже на відрубні ґрупи.

Нинї знаємо, що чорні ґрупи відгравали в давнину значнїйшу ролю, ніж тепер: вони заселювали, крім нинїшних своїх селитьб, обі Індиї, Тонкін і полудневу Японію, Белюджистан, може Арабію. Ґрупи монґолоподібні замешкували невеличкий простір. Полудне Хін і Індохіни замешкували люде білі, а Европу тілько довгоголовцї — бльондини та брунети. Короткоголовий брунет вдер ся пізнїйше в Европу з Ірану, а може з Туркестану; нинї той тип починає вже брати верх в Европі. Не думаймо лише, що доба переворотів расових скінчилась; вистарчить поглянути на Америку, щоб зрозуміти, що стоїмо супроти величезного перелому в розміщеню рас на землї.

Що до словянських земель, то автор хилить ся до гадки, що замешкувала їх майже виключно раса довгоголова, а випихали її короткоголовцї мирною дорогою шлюбів. Цікаве при тім є то, що траплялись черепи мужеські побіч женських, останні були більш короткоголові; се позваляє виводити, що довгоголовцї дорогою шлюбів втратили свою расову чистоту; однак питанє про походженє тих жінок є ще не рішене; можна виводити з ріжниць, що вони належали до иньшого племени; дальші виводи можна робити, знаючи розміщенє в давні часи ріжних ґруп на тих землях; тут ключа достарчають нам похоронні звичаї, а дослїди над тим ледво початі.

В пятім роздїлї говорить автор коротко про клясифікацию рас, котра мусить опирати ся на докладнім знаню расових елементів.

В шестім роздїлї є згадка про расові відносини в будучности: антропольоґія знає тілько аклїматизацию та обопільне мішанє полів, на котрих моглаб оперти свої виводи на будучність; але емпіричні дослїди в тім напрямі належать до будучности, тож всякі пророцтва передвчасні.

Я обмеживсь справозданнєм про погляди автора; в молодій науцї ще богато місця субєктивізму, і було-б дуже довго вичисляти ті точки, в котрих один учений ріжнить ся від иньших. *Я. Грушкевич.*

Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1897 NN. 1—226. Славна колись Augsburger Allgemeine Zeitung, перенїсши ся перед кільканацятьма роками до Монахова, видає крім щоденної полїтичної части також щоденний (властиво 6 разів у тиждень) науковий додаток. Є се виданє, можна сказати, одиноке в своїм родї, можливе тілько в та-

кім центрі наукової праці як Монахів і в краю такім богатім на університети і висші школи, як Німеччина. В додатку до Allg. Zeitung ми знаходимо звістки а часто й фахові статті про всї найновійші появи на кождім полї науки і лїтератури. Крім окремих статей, крім рецензий на нові книжки або рефератів про нові відкритя наукові ми знаходимо ще в кождім нумері богату хронїку, де звертаєть ся увагу особливо на унїверситети (іменованя доцентів, професорів, пенсионованя, некрольоґи), на збори і з'їзди наукові, на відкритя археольоґічні, технічні винаходи, нові появи лїтературні і т. и. Раз на тиждень подаєть ся бібліоґрафія надісланих до редакциї нових книжок. Ми бажали би звернути увагу на се виданє. Особливо на провінциї, де вчених видань і журналів не густо посїяно, всякий чоловік, що бажав би держати собе au courant того, що дїєть ся в науковому сьвітї, повинен мати під руками се виданє. Його можна виписувати окремо від полїтичної ґазети „Allgemeine Zeitung" і відбирати не щодень, а тижневими випусками за цїну 28 марок річно.

Обіймаючи такий широкий обсяг людської духової працї монахівська Beilage мусить часто торкати ся й словянського сьвіта, а часом подає працї, що доторкають ся й України Руси. Ми переглянемо тут побіжно Slavica, які є в 226 сегорічних нумерах сеї часописї, зупиняючи ся довше на тих, що близше доторкають ся до нас.

M. Die Aufschrift auf der Tiara des Saitaphernes. Реферат про суперечку, яка вивязала ся між монахівським археольоґом Фуртвенґлером і французькими вченими над тим, чи віднайдена на Бесарабії золота тіара, дарована буцїм то грецькими кольонїями скитському королеви Сайтафернови, є справдї стародавнїй виріб, чи сучасна фальсифікация. Як звісно, французький уряд закупив сю тіару для музея в Люврі за 200.000 фр., опираючись на осудї французьких археольоґів про її автентичність. Фуртвенґлер, як і деякі російські специялїсти твердять, що се фальсифікат.

A. Hauffen, Das neue Museum für österreichische Volkskunde in Wien. Описує уладженє сего музея, де находить ся також богато причинків до етноґрафії австрийських Словян, в тім числї й Русинів. Автор підносить особливо живописні руські костюми, даровані музеєви мінїстром Ґавчем.

Karl Hron, Macedonien (N 70—72). Дає короткий історичний огляд заселеня Македонії, говорить про словянські напади на сей край, перескакує історию самостійности Сербії і Болгариї, згадує коротко про турецьке завойованє і подає в кінцї детальний статистичний та етноґрафічний огляд Македонії на основі опису Верковича (вид. в Петербурзї

1889) і карти зробленої офіцерами австрийського ґенерального штабу Автор бачить і силкуєть ся докладно розграничити в Македонії сербську часть, болгарську часть, грецькі острови і мішану сербо-болгарську часть. Кінчить ся статя оцїнкою полїтичного становища Австриї на Балканї. Автор бачить велику будущину Австриї в плеканю велико-сербської национальної ідеї. Теперішнє протеґоване Поляків і польських аспірацийй видаєть ся йому великою помилкою австрийської полїтики. „Польща є вичерпаний край минувшини, а Балканський півостров — благословенний край будущини. Для торговлї шлях до Солуня значить вихід на всесьвітню торговицю, а шлях до Варшави авансованої на столицю Польщі значить вхід у слїпу вулицю. Польська шляхта спекулює тілько на самолюбне визисканє сил Австро-Угорщини, а крепкі Югословяне могли би для Габсьбурської династиї стати ся жерелом невичерпаної сили“. Таке пише не Словянин, а Німець, хоч не без впливу бісмарківської польонофобської полїтики.

W. H. Kaiser Pauls I. Ende (N. 77). Реферат із нїмецької моноґрафії (R. R. Kaiser Pauls I. Ende, 1801), виданої в Штутґардї 1897 р. Зводить звісні вже, хоч по ріжних заграничних журналах опублїковані деталї про смерть сего божевільного царя.

Dr. V. Über den gegenwärtigen Zustand der Wissenschaften in Ungarn. Вельми інтересний реферат про деякі угорські публїкациї, де схарактеризовано сучасний стан наук на Угорщинї. Подавши на початку похвальні діфірамби мадярських учених-патріотів, виспівані з нагоди ювілейної вистави в Будапештї, автор переходить до більше критичних голосів проф. Амброзовича і Фельдеша, котрі піднесли „дуже слабу позицию наук“ на Угорщинї. Проф. Фельдеш бачить на се ось які причини: 1) Мале число мадярського народу і затїсненє всеї духової продукциї в рамки мадярської мови.. З сего випливає брак контакту з иньшими лїтературами, брак критичности і брак ширшого духового круговору. Та з сего виходить ще й та неприємна істория, що попадають ся „вчені“, котрі перекладають або перероблюють чужі книжки на мадярську мову, видають їх за свої і таким робом доходять до почести і високих пенсий. Таких пляґіяторів між угорськими вченими дуже богато. 2. Брак фільософічного підкладу в угорських учених працях. 3. Мале число інтелїґенциї. Наукові працї на угорській мові мало хто купує. „Хто би подумав, що у нас є суддї, навіть унїверситетські професори, у котрих нема бібліотеки; що у нас є посли і навіть міністри, котрі так само обходять ся без книжок, а перед своїми „великими“ мовами скваино забіжать до якої будь бібліотеки або навіть до книгарнї, щоби своїй мові надати „наукову“ закраску. 4. Перевага ґазет над книжками

і привичка публїки — читати лише полїтичні ґазети. 5. Мала пошана для науки у Мадяр. У них нема майже анї одної інстітуциї заснованої справдї для плеканя науки. „Угорська Академія була заснована головно для скріплюваня мадяризму, унїверситет важний суспільности тілько як фахова школа“. Учених не шанують для їх науки, але задля їх посади, роду або маєтку, тим то між ученими бачимо вічну погоню за посадами, непотизм, кумульованє дохідних посад а за те дуже малу наукову продуктивність. „Бувший угорський мінїстер просьвіти Трефорт зажадав був 1875 р. від ректора пештенського унїверситету справозданя про дїяльність професорів у поодиноких галузях науки. Справозданє мало обіймати час від 1867 до 1875 р., та викрило такий неприємний стан, що мінїстер не хотїв його вже надрукованого роздати послам. Виказана там наукова дїяльність професорів була дуже скромна. Члени теольоґічного видїлу за весь той час не видали анї одної наукової працї крім ґазетних статейок. Члени правничого видїлу займали ся виданєм підручників і нїчим більше. Дещо лїпше стояла справа на лїкарськім видїлї, котрого професори переважно повиходили з заграничних унїверситетів“. Ми зупинили ся троха довше на тій статї, бо угорська „наука“ є огнищем просьвіти й для наших угорських земляків, а отся статя пояснює нам по троха ту посуху на духові сили і духову енерґію, яка характеризує нашу Угро-руську інтелїґенцию.

Dr. W. Milkowicz, Über die Volksnamen: „Wälsche (Italiener), Walach, Wlach (Rumäne) und Lach (Pole). (N. 124—125). Цїнна студия нашого земляка дра Мільковича з Черновець. Розібравши дотеперішні проби поясненя назв Влах, Волох, Лях, Wälsche, Walch і виказавши їх нестійність, автор послугуючи ся зарівно історичними сьвідоцтвами як і лїнґвістичними доказами доходить до висновку, що сею назвою означували північні ґерманські і словянські племена своїх південних сусїдів, головно романської раси, але часом і суплемінних (Ляхи) і виводить назву від старонїмецького blak, block, англ. bleak — що значить чорний. Отже північні племена, блондїни, називали південних „чорними людьми“ і то може не тілько задля барви волося, але може й задля чорного одягу.

Arthur Kleinschmidt, Nikolaus I von Russland (N. 130—131). Коротка, але дуже фактична моноґрафійка про сего российського самодержця.

L. K. Goetz. Das wunderthätige Höhlenkloster zu Kiew (N. 182—183). Дуже цїкавий опис Печерської Лаври в Київі. Автор, молодий учений, протестант, пробув у Лаврі для студий цїлий липець 1897 р. Подавши короткі відомости про основателїв Печерського манастиря, сьв.

Антонія і Теодозия, д. Ґец описує теперішнїй вигляд манастиря, згадує про манастирську бібліотеку, по єго думцї „відповідно до богатих засобів манастиря аж надто вбогу“. Далї йде опис чудотворної ікони Марії, на котрій поначїплювано брилянтів на яких 100.000 рублїв. В манастирській скарбівнї нагромаджено дорогих річей на кілька міліонів вартости. Далї йде опис печер і ріжних манастирських будинків. Людність Печерська виносить звиш 1200 осіб, а то 400 „отців“ і 800 „братчиків“. Зверхником манастиря є київський митрополїт, дійсним керманичем архимандрит Антонїй і ріжні функціонери, як „казначей“ (скарбник), екклезиарх, келар, благочинний і економ. Манастирська друкарня дає роботу 130 людям; начальником є о. Назарий, давнїйше полковник при артилериї, вельми осьвічений чоловік, що вміє по нїмецьки, по французьки та по анґлїйськи, читає журнал „Cosmopolis“, та в справах віри стоїть на дуже вузькім православнім становищі. Монахи ділять ся на ріжні катеґориї, та найбільша часть має дуже малу осьвіту і не читає нїчого крім молитовника та житий сьвятих. Про рівність в їх житю нема мови; звичайний чернець займає одну келїю, єромонах дві, о. Назарий має три гарні комнати і ще одну для прислуги, а архімандрит живе в окремім двоповерхім домі, де займає цїлий партер і перший поверх. Так само не однакова „пенсия“, яку побирають вони на одїж і приватні потреби: єромонахи беруть річно коло 500 руб., начальники 700, архимандрит 3000; кілько бере митрополїт, автор не міг довідати ся; йому говорено, що московський митрополїт з тамошньої лаври має 45.000 руб. доходу. Та київська Лавра богатша. Докладно розвідати високість маєтку і суму доходів манастиря д. Ґецови не вдалось. Один монах говорив йому, що в манастирськім погребі лежить півтора міліона руб. готівкою, та київські міщане впевнювали його, що там грошей далеко більше. Д. Ґец вичислює ріжні катеґориї доходів і доходить до висновку, що крім процентів від капіталів манастир і єго маєтности дають коло 400.000 руб. річно. Кінчить ся розвідка дуже займаючим описом жебручих старців, котрих у Лаврі завсїгди богато, і характеристикою прочан.

B. Katharina II. von Russland im Urtheil der Weltliteratur (N. 191). Обговорено двотомову працю проф. Більбасова під таким титулом, видану по российськи і перекладену на нїмецьке.

Dr. Sch. Der Prager Slavencongress im J. 1848 (N. 200—202). На основі Гельфертової працї про 1848 рік, поміщеної в 21 томі видання „Das Oesterreichische Jahrbuch“, оповідає автор докладно, та не без певної партийности події памятного словянського конґресу в Празї. Ми надіємо ся обговорити Гельфертову працю докладнїйше в „Записках“, то й не входимо в подробиці отсего реферата. Між помилками, які певно

приходить ся покласти на карб д. Ш., незнайомого зі словянськими літературами, піднесемо хіба одну — авансоване звісного чеського публіциста, сатирика Карла Гавлічка Боровского на — ґрафа!

L. K. Goetz. Die Neuorganisation des St. Petersburger Synodalarchivs. Той самий учений, що описав Печерську Лавру, подає звістку про реорґанїзацию Синодального архіва в Петербурзї. Загалом стан архівів у Росиї, особливо провінциональних, дуже сумний. Для синодального архіва зроблено й давнїйше дещо; его теперішня реорґанїзация є заслугою Побєдоносцева і директора архіва Саблєра. Далї характеризує Ґец коротко склад архіва і его адмінїстрацию.

Prof. U. Krusekopf, Die Lokalnamen und das slavische Element in Friaul (N. 224). На основі працї молодого вченого дра Музонї подано цікаву студию про фріульські льокальні назви. Студия важна для кождого, хто хоче займати ся словянськими місцевими назвами.

Крім отсих праць, що доторкають ся безпосередно Словян зазначу ще ряд рефератів і праць із порівняної лїтературної історнї, як ось A. Wünsche, Die Pflanzenfabel in der orientalischen und klassischen Literatur (N. 59—61), G. Meyer, Altitalienische Märchen (N. 69); із історнї гебрейського народа і біблїйного письменства, як ось: Nestle, Erweiterung der hebräischen Bibel (N. 38, про віднайдене незвісного доси гебрейського тексту книги Екклезияста), C. Niebuhr, Syrien und Canaan im J. 1400 vor Chr. (N. 52, про видане архіва египетського царя Аменготепа III, віднайденого в Тель ель Амарнї), B. Stade, Die Entstehung des Volkes Israel (N. 152—153); із історнї християнських леґенд, як ось: v. d. Leyen, Der heilige Christophorus (N. 40), M. Die Grabschrift des Aberkios (N. 178), Julius Strnadt, Die Unechtheit der Passion des heil. Florian (N. 202); із етноґрафії і етнольоґії, як ось: M. Mittagsdämonen (N. 46). Bn. Ackerbaugeräthe und Ethnographie (N. 103), не говорячи про статї загального змісту та меньшої вартости. *І. Ф.*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1897: Зоря
Житє і Слово
Дѣло
Руслан
Буковина.

Erazm Majewski — Drobne prace i notatki z dziedziny archeologii przedhistorycznej i etnografii, 1897.

В. Латышевъ — Греческія и римскія надписи найденныя въ Южной Россіи въ 1892—1894 годахъ, 1895.

— Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ изъ Южной Россіи, 1896.

А. А. Кочубинскій — Территорія доисторической Литвы, 1897.

А. А. Шахматовъ — Исходная точка лѣтосчисленія „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, 1897.

— Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ, 1897.

Н. В. Волковъ — Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, 1897.

А. И. Пономаревъ — Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, выпускъ второй: Славяно-русскій Прологъ, ч. 1 1896.

А. М. Лобода — Русскій богатырскій эпосъ, 1896.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть вторая: Церковь и школа (вѣра, творчество, образованіе), 1897.

A. Brückner — Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler, 1896.

— Spory o unię w dawnej literaturze, 1896.

А. Ѳ. Хойнацкій — Г. Я. Крыжановскій — Почаевская Успенская Лавра. Историческое описаніе, 1897.

Ѳ. М. Уманецъ — Гетманъ Мазепа, историческая монографія, 1897.

Н. Д. Чечулинъ — Внѣшняя политика Россіи въ началѣ царствованія Екатерины II, 1762—1774, 1896.

П. А. Ананьевъ — Къ предстоящему столѣтію города Василькова Кіевской губерніи, 1897.

М. К. Чалый — Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами, 1897.

Е. Н. Григорова — Т. Г. Шевченко, біографія для юношества, 1896.

Dr. Reimund Friedrich Kaindl — Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarparten,

— Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich,

— Haus und Hof bei den Rusnaken. Mit einer Einleitung über den Namen der Rusnaken.

Юльянъ Яворскій — Громовыя стрѣлки. Очеркъ по исторіи южнорусскаго фольклора, 1897.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Na svijet izdaje Jugoslov. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak I. uredio prof. Ivan Milčetić, 1896.

Ludwik Krzywicki — Kurs systematyczny antropologii, I. Rasy fizyczne, 1897.

Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1897.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність виділу.

Вересень — грудень 1897 року.

Засїданнє 22 н. ст. жовтня: 1) принято до відомости Найвисшу подяку за зложене Товариством поздоровленнє в день іменин; 2) принято до відомости жертви, що вплинули на резерворий фонд і видання Товариства (див. виказн); 3) удїлено стипендиї акад. Стрипському і д-дови М. Кордубі; 4) принято предложений головою плян реформи час. „Зоря“; 5) ухвалено авторські ремунерациї за працї в виданнях Товариства і полагоджено адмінїстрацийні справи; 6) принято 5 членів.

Засїданнє 3 н. ст. падолиста: крім адмінїстрацийних справ виділ нараджував ся над орґанїзациєю „Лїтературно-наукового Вістника“ і отвореннєм читальнї при бібліотецї Товариства.

Засїданнє 17 н. ст. падолиста: крім адмінїстрацийних справ виділ нараджував ся над справою читальнї; ухвалено внести петициї до сойму про побільшеннє запомоги на наукові видання; принято 1 члена.

Засїданнє 19 н. ст. падолиста: полагоджено біжучі справи, принято до відомости, що д-р Коцовський з д-ром Щуратом заявили замір в 1898 р. приготовити IV том „Бібліотеки руської“, порученої д-ру Коцовському в попереднїх роках; принято до відомости справозданє д-ра Величка з подорожі до Петербурґа.

Засїданнє 6 і 15 н. ст. грудня: полагоджено біжучі справи, принято справозданнє секретарське і наукове, принято 1 члена.

Діяльність секций.

Засїданнє історично-фільозофічноі секциї 20 н. ст. жовтня: 1) проф. М. Грушевський реферує свою розвідку: „Економічний стан селян в Перемишльськім старостві в серед. XV в. на основі описий королївщин“ (видруков. в II томі „Жерел“); 2) тов. С. Голубович реферує розвідку В. Будзиновського: Жнива в східній Галичинї й Буковинї 1896—7 р. (друк. в XXII томі „Записок“); 3) з причини виїзду д-ра Студинського зі Львова секретарем секциї вибрано д. Михайла Павлика, лїтерата у Львові.

Засїданнє історично-фільозофічної секциї 10 н. ст. падолиста: 1) проф. М. Грушевський відчитав свою розвідку: „Анти, уривок з історії України-Руси“ (видрук. в XXI томі „Записок); 2) тов. С. Голубович реферує розвідку В. Будзиновського: Рільничий пролетарият в Галичинї й на Буковинї; 3) д-р В. Щурат передає до архіву Товариства деякі листи і вірші П. Кулїша, використані в його розвідцї про Кулїша.

Того-ж дня засїданнє археоґрафічної комісиї: принято до відомости вихід II тому Жерел і стан друку IV тому Жерел (галицькі материяли з часів Хмельнищини, зібрані С. Томашівським) і II тому Памяток (новозавітні апокріфи, зібрані д-ром І. Франком); друкованнє писань Котляревського здержано з огляду на анальоґічний плян в київських учених кругах.

Засїданнє математично-природописно-лїкарської секциї 11 н. ст. падолиста: 1) проф. Верхратський реферує статї О. Ч. про ґеольоґічний з'їзд в Петербурзї й британської асоциациї наук; 2) проф. П. Огоновський реферує розвідки: К. Глїбовицького „Рівнаннє пятого степеня“ і В. Левицького „Причинок до подїлу рівнань другого степеня і Електромаґнетна теория сьвітла й филї електричні“ (надрук. в II томі Збірника секциї).

Засїданнє фільольоґічної секциї 15 н. ст. грудня: 1) д-р Ів. Франко відчитав розвідку: „Забутий український віршописець XVII в.“ (друк. в XXII томі „Записок“); 2) д-р І. Франко реферує „Народні гутірки“, зібрані М. Крамаренком (ухвалено до друку в Етноґрафічному збірнику).

Того-ж дня засїданнє історично-фільозофічної секциї: 1) тов. В. Гнатюк відчитав статю о. Ю. Жаткевича „Огляд історіоґрафії угорської Руси“: 2) М. Грушевський реферує материяли, надіслані о. М. Зубрицьким.

Секретарске справозданє

з дїяльности видїлу Наукового Товариства імени Шевченка за рік 1897.

На загальних зборах Товариства, що відбулись дня 2. н. ст. лютого 1897. р., вибрано головою Товариства проф. унїверситету Михайла Грушевского, а видїловими ґімназ. професора Сидора Громницкого, ґімназ. професора Іллю Кокорудза, ґімназ. професора Петра Огоновского, директора Інституту сьв. О. Николая Костя Паньковского і члена Видїлу краєвого д-ра Дамяна Савчака, заступниками же видїлових ґімназ. учителя Юлїяна Левицкого і ґімназ. учителя Івана Раковского. Сей видїл уконституував ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницкого, секретарем проф. І. Кокорудза, а адмінїстратором К. Паньковского. До видїлу входили також референти поодиноких секций, а то: проф. Верхратский з секциї математично-природописно-лїкарскої і д-р І. Франко з секциї фільольоґічної; референтом історичної секциї був сам голова Товариства проф. Грушевский. Видїл полагоджував справи Товариства на звичайних засїданях, що відбували ся що другу середу, і на кількох надзвичайних.

Маючи все на оцї цїль Товариства, плекати і розвивати науку і штуку в україньско-рускій мові, старав ся видїл передовсїм достатчити фонди на наукові видавництва. Фонди тоті черпав видїл з доходів друкарнї, з жертв, що напливали з України (в квотї над 2.000 злр.), з членьских вкладок та субвенциї краєвої в квотї 2.500 злр. і мінїстерскої в квотї 2.000 злр. А щоб субвенция з державного скарбу не була припадковою і відповідала своєю висотою бодай в части потребі і значіню наукової лїтератури в україньско-рускій мові, то видїл вніс в мінїстерство прошенє, аби удїлено Т—ву субвенцию в квотї 6.000 злр. і вставлено єї в постійну рубрику буджету. Рівно-ж вніс видїл прошенє в Сойм краєвий о субвенцию в квотї 6.000 злр. Хотячи же на всякі випадки в будучности обезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацию для переміни Товариства в україньско-руску Академію Наук, постановив видїл на предложенє голови проф. Грушевского основати „резервовий академичний фонд". В тій цїли члени видїлу зложили комітет для збираня складок. Сей комітет видав відповідно устилїзовану відозву в україньско-рускім язицї і розіслав її до поодиноких осіб на Українї. Доси зібрано на той фонд близько 2.000 злр. Згадати тут до речи належить також про побільшенє майна Товариства тим чином, що бл. п. Франц Замлиньский в своїм завіщаню записав на річ

Товариства $^1/_4$ своеї реальности в Самборі під ч. д. 6. вик. гіп. ч. 120 з тим, щоб вдова по нім Анастазия побирала від Товариства що місяць 6 злр. Про се повідомлено Товариство письмом з окружного суду в Самборі.

Узнаючи потребу видаваня специяльних збірників в поодиноких галузях людского знаня, призволив виділ фонди на осібні збірники секций фільольоґічної, історичної і природописної, з котрих вийшли 2 збірники природописно-математично-лїкарскої секциї (збірники прочих секций вийдуть в роцї 1898), а також на етнольоґічний збірник, що має виходити під редакциєю д. Вовка, і на Соматольоґію проф. Верхратского (ширше виданє, приняте на себе попереднім виділом). Крім тих нових родів видань достатчав виділ фондів на видавництва, що виходили вже в 1896 р., а то: на „Записки“ в 6 книжках на рік, на „Етноґрафічний збірник“, котрого вийшов III. том, на „Жерела до історії України-Руси“, котрих вийшов II. том, на „Памятки україньско-рускої мови і лїтератури“ (розпочавсь II. том), на „Часопись правничу“, котрої вже вийшов VII. річник, на „Україньско-руский Словар“ (т .III.), на лїтературну часопись „Зорю“ (річник XVIII.) і на „Руску історичну бібліотеку“, котрої сего року вийшов XIX. том. Крім того вийшло 14 передруків статей з „Записок“, між ними дві більші книжки: д-ра Франка „Варлама і Йоасаф“ і М. Грушевского „Розвідки й материяли до історії України-Руси“ (т. II.).

Щоби познакомити ширший науковий сьвіт з розвоєм наукового письменства в україньско-рускій мові, дбав виділ о висиланє видавництв нашого Товариства Академіям і Товариствам науковим, особливо славяньским. В замін за се присилають Товариству свої виданя Академія наук в Петербурзї, Академія наук в Празї, Полуднево-славяньска Академія наук в Загребі, Болгарске міністерство осьвіти й численні наукові видавництва й товариства. Академія наук в Кракові доси не зволила увійти з Товариством в обмін виданями.

Для вигіднїйшого користаня з біблїотеки Товариства тим, що занимають ся наукою, постановив виділ завести читальню при біблїотецї. Длятого вдав ся виділ в переговори з Товариством „Просьвітою“ що-до спільного удержуваня такої читальнї; а заки переговори скінчать ся, постановив виділ отворити читальню що дня від 2—4 години по полудни, з виімком руских сьвят і неділь, під доглядом осібного урядника.

Дбаючи про розвій наукового письменства в україньско-рускій мові, підпомагав виділ тих студентів-академиків, що горнуть ся до наукової працї; і так уділив 3 студентам: С. Томашівскому, М. Кордубі і Гіядору Стрипскому з Угорщини стипендиї по 100 злр., дальше ре-

мунерував праці студентів-академиків в „Записках“, уділював запомог на наукові праці і оснував стипендийний фонд для академиків, що віддають ся науковій праці, з редакторских ремунераций, котрі проф. Грушевский відступає на тую ціль.

Виділ уділяв також запомоги і задатки на наукові подорожи і досліди: і так д-ру Величкови на поїздку в Петербург до публичної бібліотеки в цілях студий над виданєм україньско-руской ґеоґрафії, В. Гнатюкови на подорож до руских осель в Банаті в цілях етноґрафічних студий і С. Сидорякови на наукову подорож до Відня; запомоги, зроблені в формі наперед гонорару, було би довго вичисляти.

Виділ не ухиляв ся від підпомаганя і чужих видавництв, наколи они стояли в звязи з розвоєм нашого письменства; тому уділив „Рускій Бесіді“ в Чернівцях запомогу к квоті 500 злр. на виданє творів Осипа Федьковича.

Виділ не відказав помочи дарованєм видавництв Товариства там, де народне і просьвітне діло того вимагало; так дарував виділ кількадесять книжок на прошенє заряду Інституту дівочого у Львові для бібліотеки того-ж Інституту; рівно-ж дарував кількадесять книжок на прошенє пароха в Mayfield-ї о. Підгорецкого для бібліотеки для Периклозских Русинів, немало книжок до руской колеґії в Римі і на Угорску Русь.

Виділ підпомагав розвій україньско-руской літератури ще й тим способом, що видав коштом Товариства чимало книжок з круга белетристики, а то: Д-р Щурат: „До історії побуту Куліша у Львові“; Заклиньский: „Чи можна Федьковича Косованом звати“; Нат. Полтавка: „Катерина Чайківна“; В. Масляк: „З чорного шляху“; Руданьский Ст.: том III-ий і IV-ий творів; Чайченко В.: „Ясні зорі“ і „Нахмарило“; Павло Граб: „Доля“; Гр. Григориєвич: „Торговля жемчугами“; О. Л—сь: „Не судилось“.

Далї виділ, набравши переконаня, що дотеперішна літературна часопись „Зоря“ вже не вдоволяє більше розвинених культурних і просьвітних потреб руской суспільности, постановив на предложенє голови проф. Грушевского переміните „Зорю“ на місячник, обємом вдвоє більший, що містив би в собі ориґінальну і перекладану белетристику та огляд літературного і культурного житя Русинів і иньших народів. Такий місячник під назвою „Літературно-науковий Вістник“ вже став виходити з новим роком 1898. під коллективною редакциєю дд. Борковского, М. Грушевского, О. Маковея і д-ра І. Франка. Надіяти ся належить, що україньско-руска суспільність, сьвідома великої ваги такого видавництва в культурнім розвою народа, підопре сей „Вістник“ мно-

гочисельною передплатою, бо лиш від того зависить єго розвій і дальше розширенє.

Виділ не відмагав ся також помочи ц. к. видавництву шкільних учебників для руских ґімназий, коли виданє конче потрібних книжок не терпіло проволоки. Так ото видав виділ фондами Товариства „Латиньску граматику“ ч. II. і „Латиньскі вправи для III. ґімн. кляси“. Видав також виділ коштом Товариства „Соматольоґію“ проф. Верхратского в скороченім виданю для шкіл.

Дальше виділ дбав про се, щоб Товариство було репрезентоване в народних руских обходах; так репрезентоване було Товариство делеґатами в комітеті, що устроїв торжественний вечер в память Тараса Шевченка. Коли умер вельми заслужений письменник П. Куліш, вислав виділ іменем Товариства письмо співчутя вдові по покійнім. Коли Сербска академія наук повідомила Товариство про переносини мощий Вука Караджича в рідний край, вислав виділ тій Академиї письмо і попоручив своїм членам репрезентованє Товариства в часї самого народного сьвята в Відни.

В день уродин Наймилостивійше пануючого цїсаря Австриї вислав виділ іменем Товариства доброжеланя і удостоїв ся відтак Найвисшої подяки.

Тому́, що в сім роцї припадають 100-лїтні роковини появленя „Енеїди“ Котляревского і 25-лїтні роковини основаня нашого Товариства, заздалегідь вже постановив виділ сьвяткувати відповідно ювілей тих двох роковин і почав робити приготованя.

Виділ, виконуючи постанову загальних зборів Товариства з дня 2. лютого 1897 р., заняв ся зміною статута Товариства в напрямі дальшого розвою наукового характеру Товариства. В тій цїли передискутував виділ на 3 своїх засїданях проєкт змін статута на засадї, ухваленій згаданими загальними зборами, т. є. на поділї членів відповідно науковій кваліфікациї, і предложив відтак анкеті, до котрої по мисли ухвали згаданих загальних зборів запросив по рівній части прихильників і противників давного проєкту зміни статута, а то дд.: І. Белея, В. Білецкого, А. Дольницкого, О. Колессу, Ів. Копача, д-ра К. Левицкого, Ів. Раковского, Ю. Романчука, д-ра Щ. Сельского, о. Стефановича, д-ра С. Федака, В. Шухевича і членів виділу. Сеся анкета приняла проєкт з деякими змінами і радила предложити на звичайних загальних зборах. Тому́ виділ має честь предложити нинїшним загальним зборам сей проєкт зміни статута.

Виділ, яко адмінїстратор друкарнї Товариства, на жаданє суду зареєстрував фірму друкарнї в судових торговельних книгах дня 12/6 1897. року ч. 31.120 так, що виділ Товариства дає фірму дру-

карнї, а всї адмінїстрацийні друкарняні письма і векслї підписує голова Товариства і адмінїстратор. Щоби же впровадити в адмінїстрацию друкарнї певний і сталий лад, видав видїл реґулямін для адмінїстрациї друкарнї і реґулямін для експедициї книжок; крім того постановив видїл, щоби замовленя для друкарнї і рахунки за роботу дїяли ся на письмі і були підписувані завідателем друкарнї і адмінїстратором, вибраним з рамени видїлу, і щоб приниманє і віддалюванє друкарняного персоналу дїяло ся за відомостию адмінїстратора, яко члена видїлу.

Що до книгарнї, то видїл задля недостачі потрібних фондів і доки Товариство не має свого дому, не міг єї отворити, хоть користав з концесиї, яку має, продаючи свої і чужі видавництва.

Не може мовчанєм поминути, що ц. к. Намісництво відносилось до Товариства з предложенєм, щоби видїл запропонував знавцїв до коллеґії, що має рішати в випадках нарушеня авторскої власности, і що президия ц. к. висшого суду краєвого запросила друкарню Товариства до участи в конференциї в справі видавництва судових формулярів, потрібних в наслїдок нових процесових законів.

Вкінци ще з натиском належить піднести, що наше Товариство, одиноке, удержує тїсну звязь з Українцями, що Українцї живо ним інтересують ся і присилають будьто грошеві жертви на біжучі потреби та на резервовий академичний фонд, будьто книжки і фотоґрафії до бібліотеки, будьто предмети до музея.

Нових членів до Товариства приняв видїл в минувшім роцї 33.

Ілля Кокорудз, секретар.

Справозданє касове по конець року 1897.

Приходи Товариства:	**1897 р.**	
Позісталість касова з попер. лїт. Стан з кінцем 1896 р.	9964·65	злр.
Запомога сойму і мінїстерства	4500·—	„
Проценти з щадничих книжок	541.67	„
Вкладки членьскі	711·95	„
Жертви	2137·86	„
Спродані книжки в 1897 роцї	2469·29	„
Звороти касові	920·—	„
За роботи виконані друкарнею	24525·48	„
Разом	45770·90	злр.

Розходи Товариства:	**1897 р.**	
Розхід друкарні	25950·72	злр.
Ремунерация редакторам і співробітникам видавництв	5425·13	„
Закупно книжок	1590·75	„
Оправа видавництв	613·58	„
Зворот на фонд науковий	782·95	„
Літоґрафія і кліші до видавництв	1173·98	„
Стипендиї і запомоги	1000·—	„
Запомоги „Р. Бес.“ в Черн. на видане творів Федьковича	500·—	„
Апарат фотоґрафічний і книжки до бібліотеки	299·77	„
Дрібні видатки Товариства	1400·—	„
Разом	38736·88	злр.

Активи Товариства:	**1896 р.**		**1897 р.**	
Готівка в касі	9964·65	злр.	7034·02	злр.
Вартість інвентаря	16116·74	„	16277·07	„
Дебітори	8500·—	„	9800·—	„
Запас накладів	26945·57	„	31515·83	„
„ паперу	2000·—	„	2000 —	„
„ фарби	50·—	„	50·—	„
Вадиюм	100·—	„	100·—	„
Разом	63676·96	злр.	66776·92	злр.

Пасиви Товариства:	**1896 р.**		**1897 р.**	
Кредитори паперу	3810·31	злр.	7655·27	злр.
„ фарби	629·75	„	152·60	„
„ нафти	62·—	„	100·—	„
Разом	4502·06	злр.	7907·87	злр.

Зіставлене маєтку:	**1896 р.**		**1897 р.**	
Активи	63676·96	злр.	66776·92	злр.
Пасиви	4502.06	„	7907·86	„
Стан маєтку	*59174·90*	*злр.*	*58869·05*	*злр.*

Фонди, що стоять під зарядом Товариства.

1. Фонд резервовий академічний 3889·38 корон, уміщений на книжочці „Дністра" ч. 471. Зложили на него дд.: 1) Ал. Тележиньский у Львові 10 зр., 2) Ол. Барвіньский у Львові 10 зр., 3) Теод. Маршалюк з Граба 1·40 зр., 4) Дм. Хр. з Росиї 200 рубл., 5) Ком. з Росиї 25 рубл., 6) Сиг. з Росиї 15 рубл., 7) С. з Росиї 50 рубл., 8) Жертва з Росиї на руки проф. Грушевского 393·25 зр., 9) Ге... в Росиї 300 рубл., 10) Жертва з Київа 286·72 зр., 11) Невідомий 127·25 зр., 12) проф. Рідіґер у Львові 250 зр., 13) К. і Й. П. у Львові 50 зр., 14) Га... з Росиї 12·70 зр., 15) О. Гл. з Росиї 3·81 зр., 16) Е. Ѳ. Т. 1·27 зр., 17) Г. Г. Андр. 1·27 зр., 18) Б. Гр. 3·81 зр., 19) Д. М. і Б. Л. 12·75 зр. Разом 1913·53 зр. Процент до 1. січня 1898 року 31·16 зр. *Разом 3989·38 корон.*

2. Фонд на Памятник Тараса Шевченка у Львові, уміщений на книжочці „Народної Торговлї" ч. 944. Зложили на него дд.: 1) І. І. у Львові 10 зр., 2) Антін Березиньский у Львові 20 кр., 3) Н. Н. з Рогатина 2 зр., 4) Ф. Я. Руденко 1·20 зр., 5) Чайченко В. і Мар. 6 зр., 6) Глїбовицкий на весїлю в Бережанах 5 зр., 7) Питомцї рускої семінариї духовної в р. 1893 5 зр., 8) Краснюк з Унген 4 зр., 9) М. Мойсеович з Залозець і Питляр Г. 6 зр., 10) П. Боднаренко з Каховки 2·60 зр., 11) П. Граб з Вилюйска 2 руб., 12) Дм. Сам. Гиммер з Вилюйска 17 руб., 13) Дами з Одесси 110 руб., 14) Пісочинець з Воронежа (складка) 40 руб., 14) Вороний з Ростова (складка) 22·27 зр., 16) Складка по концертї у Львові 1896 р. 60.54 зр. 17) Одна четверта часть доходу з концерту 1896 р. 7·21 зр., 18) Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові 40 зр., 19) Тов. „Боян" у Львові 10·41 зр., 20) К. і Й. П. у Львові 10 зр., 21) Ів. Зарицкий у Львові 50 кр., 22) Питомцї духовної семінариї у Львові 1896 р. 8·67 зр. Разом 427·85 зр. Процент до 1. сїчня 1898 року 33·79 зр. *Разом 461·64 зр.*

3. Фонд стипендийний імени Михайла Грушевского в сумі 1461·11 корон разом з процентами уміщений на книжочцї „Дністра" ч. 523.

Кость Паньківский, касиер.

Наукова діяльність Товариства імени Шевченка

в 1896 і 1897 р.

Записка для загального збору 1898 р.

Сей огляд стоїть в безпосереднім звязку до огляду, предложеного загальному збору членів 1896 р. Минулого року через обставини, серед яких той збір відбув ся, не можна було предложити огляду наукової діяльности Товариства за 1896 р. і тепер дається ся огляд сієї діяльности в двох останнїх роках разом, що зрештою дасть ш. Членам ще яснійший образ сієї діяльности.

В попереднім огляді дано погляд на початки наукової роботи нашого Товариства і ту мету, яку собі воно ставило в сій роботї. Сю мету: стати осередком наукової роботи на своєнароднїй мові, особливо в галузях безпосередно звязаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе як найширший круг наукових робітників, вірних народнїм інтересам, орґанїзовати наукову роботу й у тій орґанїзації виховувати нових робітників, нові наукові кадри — сю мету, кажу, розвивало Товариство далї протягом сих двох років енерґічно й успішно, не вважаючи на тяжкі перепони, які стрічало на своїй дорозї.

Сими перепонами передовсїм були загальні обставини, в яких живе наш нарід і мусить робити свою культурну роботу, обставини добре звістні, щоб на них довго спинятись. На Українї-Руси австрийській Товариство наше не находило опертя в народнїй вищій школї, що в нормальних обставинах мала би становити таке опертє; тутешня суспільність позбавлена властиво всяких засобів і способів, що дають людям можливість приготовлятись до наукової роботи й її віддаватись, і наукова робота на своєнароднїм ґрунтї стає актом патріотизму, певного пожертвовання. На російській Українї наукова робота на рідній мові проскрибована цїлком, стає ще в більшій мірі актом цивільної відваги, і се відстрашає від сеї роботи громаду, з невеликими виїмками, що варті тим більшого признання. Наукові видання нашого Товариства і досї зістають ся в катеґорії „абсолютно заборонених“ в Росії (удалось тільки здобути для них свобідний пропуск в бібліотеки унїверситетів), і сї абсурдні заборони перерізують і далї по живому тїлу наш край, ослаблюючи обидві його половини і служачи одною з головних перепон науковій як і взагалї культурній роботї. Наслїдком сього наукова робота Товариства засуджена була на бориканнє в тяжких краєвих обставинах з дуже слабою помочию з иньших країв, що позбавлені

навіть можливости такої роботи, навіть таких огнищ науки в народній мові, яким стало в нашім краю Товариство. А в краю знову тяжка національна боротьба заберала масу сил, відсовувала на другий плян культурну роботу з огляду на політичні задачі. Таким чином і в нашім товаристві вона була привела навіть до острої кризи в кінці 1896 р. коли на карту поставлена була вся наукова робота й саме, можна сказати, навіть істнованнє Товариства. Але в тім памятнім моменті більшість членів його дала доказ, як цінять вони наукову дїяльність, котру останніми часами розвинуло Товариство, і з тяжкої кризи Товариство вийшло ще більш зміцнене, ще більш певне своєї культурної місиї, ще з вище піднесеним прапором науки, на сором всім, хто вперед вже поспішив ся відправити похорон по його науковій роботі й самому його істнованню. Внутрішня боротьба в Товаристві була відгомоном попереднього житя його, коли Товариство, засноване вправдї для науки переважно, служило в дійсности взагалї культурним і національним потребам нашого народа; з огляду на інтереси науки, щоб усунути на далї всякий вплив політичної боротьби й її перешкоди, загал членів однодушно постановив ще далї повести реформу Товариства в інтересах наукової роботи і в сім напрямі поручив виділови предложити найблизшим загальним зборам проєкт зміни статута, що виділ і учинив тепер. В результатї, як кажу, криза хиба зміцнила наукову роботу Товариства, зіставившись, розумієть ся, заразом доказом тих трудностей, в яких мусить провадитись в теперішнїх обставинах у нас наукова робота.

Далї великою перепоною були убогі материяльні засоби Товариства і їх цілковита непевність. Надії, висловлені і в попереднім огляді, що успіхи наукової діяльности Товариства будуть оцінені в правительственних кругах, не справдили ся. Товариство зісталось і досї при тій же мінїмальній сумі мінїстерияльних і краєвих запомог — 4500 злр., що й тепер не вставлені в буджет, ухвалюють ся наново що року й не мають через те ніякої певности на будуще; се, розумієть ся, робить незвичайні трудности для розвою наукової роботи. Товариство покривало решту видатків на наукові видавництва з доходів друкарнї й жертв патріотів, що розумієть ся, не мали в собі теж нїчого певного.

Минулого року (1897) завязав ся комітет до збирання складок на резервовий академічний фонд Товариства. Сей фонд мав би служити забезпеченнєм наукових видавництв Товариства на тяжку годину, а в будучности — дотацпєю українсько-руської Академії Наук, яко тієї інституциї, що мала би виродити ся з нашого Товариства, як результат його теперішньої наукової роботи. З відозвами комітет звернув ся до суспільности на российській Україні, як до заможнїйшої. Та й тут показали ся наслїдки браку свобідних зносин, браку виміни гадок та сильної

несьвідомости між двома частинами нашого краю: загранична суспільність хоч відізвалась, але не так як можна було-б по нїй сподїватись: протягом півроку вплинуло коло 1900 злр. Та в усякім разї наша задача прийти з часом до українсько-руської академії наук стоїть міцно, і надії наші зростають в міру розвою наукової роботи нашого Товариства, се-б то того, що дає нам моральне право допевняти ся сієї інституциї.

Я підніс на самім початку трудности, які стрічало Товариство, щоб тим яснїйше було значіннє результатів, осягнених ним на полї наукової дїяльности. Бо коли сї результати викликали в стороннїх людях, з иньших народностий, заяви признання й здивовання, то для людий, близше ознайомлених з обставинами, серед яких мусїла йти та дїяльність, сї результати здобувають тим більше значіннє і тим сильнїйше зміцняють нашу віру в будучність сієї наукової і взагалї культурної роботи на нашім народнім ґрунтї, в кращу будучність нашого народа.

Наукова дїяльність, як і в попереднїх роках, виявлялась в роботї секций та комісий і в наукових видавництвах. Дїяльність секций та комісий мала той же характер більш-менш як і давнїйше. Секциї в переважнїй мірі були, як і давнїйше, переходовою інстанциєю для праць призначених до друку в виданнях Товариства, що в переважнїй більшости і були в них уміщені або призначені до уміщення; коли виключити кілька тимчасових комунїкатів, то число неуміщених рефератів зведеть ся до дуже малого числа (яких 4—5 на 89 рефератів). Всього відбуло ся в 1896 р. 26 засїдань, 1897 р. — 25, з того секция історично-фільозофічна мала 25 засїдань, на котрих було предложено 49 рефератів та комунїкатів (1896 р. — 15 засїдань з 23 комунїкатами, 1897 р. — 12 засїдань з 26 комунїкатами), фільольоґічна 13 засїдань з 27 комунїкатами (1896 р. — 7 засїдань з 13 комунїкатами, 1897 р. — 6 засїдань з 14 комунїкатами); природнича 5 засїдань з 13 комунїкатами; археоґрафічна комісия 5 засїдань, на котрих обговорювались і укладались пляни публїкаций. В остатнім роцї можна було сконстатовати, що засїдання секций були численнїйші, нїж давнїйше; хоч, повторяємо, Товариство з сього погляду зовсїм не стоїть гірше иньших наукових інституций, та були-б пожаданими ще численнїйші сходини. Далї можна сконстатовати втїшний факт, що число рефератів зросло, не втративши давнїйших придбано ряд нових робітників: всього виступило 44 авторів з 89 реферетами або комунїкатами, з них місцевих 20, решта замісцеві (між ними 8 заграничних) (1895 р. було 38 рефератів, що належали 18 референтам). З особливою утїхою треба піднести, що в останнїх тих роках цїлим рядом виступили з самостійними працями робітники, виховані в значній части самим Товариством, в ріжних галузях науки; деякі з праць сих молодих робітників були зауважені і прихильно оцї-

нені сторонною критикою, що піднесла і найважнійше в сій справі — добру школу сих молодих письменників. Власне доброю пропедевтикою для самостійної наукової роботи показала ся орґанізована від кількох років при секциях Товариства систематична бібліоґрафія. Вона й далї вела ся на засїданнях секций і на осібних сходинах участників в господї Товариства. Крім того на засїданнях секций ставили ся й обговорювали проєкти нових праць і публїкаций, а природнича секция не спускала з ока многоважну справу термінольоґії, що вимагає особливої уваги наших природників.

Дві справи, до котрих забрало ся Товариство в сих останнїх роках, мають важне значіннє для розвою наукової роботи. Одна — се уділюваннє стипендий і грошевих запомог, то титулом вперед виплаченого гонорара, то запомог у властивім значінню, для уможливлення наукових студий і специяльних дослїдів, екскурсий і т. и.; про се ширше згадано в секретарськім справозданню, тож я тут піднесу тільки, що в наших обставинах, навіть та сама по собі невелика сума, яка в сих двох роках могла бути уділена при убогих засобах Товариства, мала велике значіннє при повнім браку якихось фондів на сї цїли в нашім краю і зробила чималу прислугу науковій роботї. Можна тільки пожадати, щоби Товариство могло на се мати більші фонди в будучности.

Друга справа — се бібліотека Товариства. Бібліотечна справа стоїть у нас взагалї дуже лихо. На цїлій нашій териториї від Сяна до Кубанї нема нї одної бібліотеки, що мала-б добре зібрані і хоч більш-менш повні колекциї всього того, що належить до нашого народу й його териториї (Ukrainica). Про самий Львів і взагалї австрийську Україну-Русь нема що й казати: часом найелєментарнійших публїкаций що до української історії, історії лїтератури, етноґрафії не можна добути. При такім неможливім станї бібліотечної справи для Товариства стає річею доконче потрібною заходитись коло своєї власної бібліотеки. Та і тут, як і в усім иншім, все опираєть ся на ту-ж саму обставину — брак гроша. В усякім разї Товариство зробило початки, які могло в теперішнім своїм станї зробити. Обміном з ріжними науковими інституциями добуто значне число цїнних видань; напр. згадаю великі і цїнні колекциї видань київського унїверситету, фільольоґічного відділу петербурської академії, комплєт видань чеської академії, київської й петербурської археоґрафічних комісий, одеського і казанського історичних товариств і т. и.; в дарі прийшли деякі приватні збірки. Нарештї в останнїм роцї Товариство видало й певну (вправдї невелику, коло 200 злр.) суму на закупно книжок, а від осени приняла осібного урядника до провадження бібліотеки д. М. Павлика, чоловіка щиро відданого інтересам порученої йому інституциї, і відкрила при бібліотецї читальню, щоденно

від 2. до 4. год. (крім сьвят і літніх вакаций). Коби сї скромні початки як найскорше прийшли до відповідного розвою! Скомплєтованнє найважнїйшого в сфері українсько-руської лїтератури, історії з помічними науками, материялів для порівняного фольклору, передплата важнїйших наукових часописий (з тих, що Товариство не дістає в обмін) — то пекучі потреби; як найскорше задовольненнє їх доконче потрібне для дальшого розвою наукової роботи.

Переходячи до наукових публїкаций, можемо в сїй сфері сконстатовати дальший і невпинний розвій. Перше місце тут своїм обсягом як і попереду займали „Записки" Товариства. Заміри, висловлені в попереднїй записцї, були в значній мірі переведені в житє протягом сих двох років: 1895 р. вони почали виходити правильно що три місяцї, від 1895 р. стали виходити по шість книжок на рік, що два місяцї, в попереднїй величинї. З заснованнєм осібного „Збірника математично-природописно-лїкарської секциї" в 1897 р. в „Записках" зістались статї з круга наук історичних, фільольоґічних і суспільно-полїтичних (правничі розвідки мають свою „Часопись правничу"). Тим осягнена більша одностайність в змістї „Записок". В 1898 р., огляди наукової лїтератури будуть розширені і на загально-історичну лїтературу; тим редакция робить ще крок в своїм замірі — дати в „Записках" наукову часопись, що своїх читачів держала-б в курсї сучасної науки, передовсїм в справах безпосередно звязаних з Україною, але також і загальної науки. Зрештою тип і плян „Записок" зістаєть ся той самий. Редакцию вів М. Грушевський. Склад „Записок" буде видно з отсього:

Уміщено було:	1895 р.	1896 р.	1897 р.
розвідок і материялів (I відділ)	15	18	15
заміток і дрібнїйших материялів (II відділ — Miscellanea)	16	13	15
обговорено журналів	51	66	59
„ книжок	122	188	170
З того було (I і II відділи):			
розвідок з українсько-руської фільольоґії . .	2	—	1
„ з історії лїтератури	8	7	6
„ з історії з помічними науками . . .	9	10	11
історичних і лїтературних материялів	10	12	12
розвідок математичних і природничих та лїкарських	2	4	—
В відділї бібліоґрафії обговорено книжок:			
з фільольоґії	4	6	8
з історії лїтератури	9	20	25

	1895 р.	1896 р.	1897 р.
з етноґрафії . . . . , ...	15	36	17
з історії з помічними науками	46	29	61
з археольоґії	3	8	10
з історії церкви	12	19	9
історичні й історично-літературні материяли . .	16	14	4
з права	4	12	9
з економії й статистики	6	4	6
з природознавства	2	5	4
збірники, словарі і т. и.	5	16	17

Зладжений вже „Покажчик“ до перших 20 томів „Записок“, що буде долучений до одного з близших томів, дасть можливість виробити собі докладний суд про наукову вагу сього видания.

„Часопись правнича“, зреформована 1896 р. з трохмісячника на річник, присьвячений виключно науковим працям (частина інформацийна була при тім виключена), під назвою: „Часопись правнича, розвідки правничі секциї історично-фільозофічної Наукового Товариства імени Шевченка“, вийшла двома річниками (VI. і VII.), по 10—12 арк. друку, під редакциєю попереднього свого редактора д-ра К. Левицького; в них уміщено 9 розвідок і бібліоґрафічні звістки. Крім того Товариство причинило ся запомогою в 300 злр. і певними друкарняними вигодами до видання просторого курса цивільного австрийського права пок. Ол. Огоновського (в 2 томах) і уможливило тим се виданнє.

1897 р. виділом і секциями принято плян осібних збірників історично-фільозофічної і фільольоґічної секциї, призначених для більших статий й материялів; вони почнуть виходити 1898 р. (Збірник фільольоґічної секциї вже друкуєть ся і вийде з початком 1898 р.).

Заснована 1895 р. археоґрафічна комісия провадила свою роботу далї; протягом 1896—7 р. вона мала 5 засїдань (1896 р. — 3, 1897 — 2). 1896 р. видала вона I том Памяток української мови й лїтератури, що містив старозавітні апокріфи, зібрані д-ром Франком, з його вступною розвідкою (коло 29 арк. друку), 1897 р. — II том Жерел до історії України-Руси, люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Саноцькій, під редакциєю М. Грушевського, з його вступною розвідкою про економічний стан селян в Перемишльськім старостві в серед. XVI в. (коло 23 арк. друку). Розпочато друк IV т. Жерел, присьвяченого актам з часів Хмельниччини, II т. Памяток (новозавітні апокріфи), приготовлено копії материялів для дальших томів люстраций і для збірника драматичної лїтератури XVII—XVIII в.

Наплив етноґрафічних материялів і розвій роботи на тім полї ставить на чергу утвореннє осібної етноґрафічної комісиї. Заснований 1895 р. Етноґрафічний збірник вийшов двома томами (11 і 15 арк.). Але по тому на рік — сього рішучо за мало в порівнанню з нагромадженим материялом. В 1897 р. принято проєкт д. Вовка — утворити осібну публїкацию для етнольоґічних материялів, що мали-б виходити під його редакциєю; перший том розпочав ся друком, але не встиг вийти до кінця року. Крім того виділ постановив помножити й число томів Етноґрафічного збірника, що за вилученнєм етнольогічних материялів, містив би на далї фолькльорні. Технїчні причини (незвичайний стиск в друкарнї Товариства) не дали одначе можливости ще сього року видати замість одного два томи Етноґрафічного збірника, вийшов лише оден, але більший обсягом. Том II Етноґрафічного збірника містить дві збірки фолькльорних материялів і одну описову студию; том III — першу частину фолькльорних материялів з Угорської Руси, зібраних молодим нашим етноґрафом В. Гнатюком, що відбув кілька екскурсий на Угорську Русь за запомогою Товариства з визначним успіхом; сподїємо ся, сї нові й інтересні материяли, зібрані на майже непорушеній етноґрафами териториї, будуть з особливою утїхою повитані в етноґрафічній лїтературі, що з признаннєм занотовала вихід перших двох томів Збірника. На дальші томи приготовлено цілий ряд збірок: дальші материяли з Угорської Руси, фолькльорні материяли з Брідщини, Стрийщини, Городецького повіту, галицького Поділя, з Бачви на Угорщинї і ин. Ми-ж з особливою утїхою мусимо піднести, що наші жалї про брак сил для оброблення етноґрафічних материялів усовують ся: і тут виступають молоді сили, підховані нашим Товариством.

Нове видавництво „Збірник математично-природописно-лїкарської секциї", засноване 1897 р., вийшло протягом сього року аж двома книжками, по 9—10 арк. Се поясняєть ся тим, що вже з осени попереднього року були відложені для нього материяли, які наспіли до Записок, але в усякім разї сей початок виразно показав скептикам можливість і у нас такого специяльного видавництва. В двох перших книжках Збірника уміщено 17 статей, з того математичних 6, природничих 5, лїкарських 6. Редакцию вели проф. І. Верхратський і В. Левицький (в Тарнополї). Крім того видана була 1897 р. принята попереднїм виділом до видання Соматольоґія проф. Верхратського, що, сподїєм ся, зробить свою прислугу нашій науцї на полї термінольоґії.

Перенята на себе від чотирох років Т—ом „Руська історична біблїотека" вийшла двома томами, по тому на рік — XVIII і XIX (коло 19 арк. том); в них уміщено було: докінченнє Мазепи Костомарова, студиї Антоновича про останні часи козаччини на правім боцї Днїпра

і гайдамацтво, Єфименкової — про оден типовий розрух XVIII в. в лївобічній Україні, та передруковані розвідки покійного голови нашого Товариства Ю. Целевича — про галицьких опришків. Почавши від XVIII т. (властиво — уміщеної в нїм розвідки В. Антоновича) переклади в Руск. істор. бібл. подають ся повні, з усїм науковим апаратом, щоб могли заступити вповні оригінали. На XX том призначено монографію про Коліївщину — Як. Шульгина, яко доповненнє виданих в XIX т. розвідок.

Визначним фактом минулого (1897) року була довершена при кінцї його реформа лїтературно-наукової часописи „Зоря", перенятої від давнїйшого часу Товариством. Ся многозаслужена на полї нашої лїтератури й культури часопись своєю програмою вже перестала відповідати духовим потребам нашої громади, що значно і скоро зростали останнїми часами. Видїл приняв плян реформи сього журнала, по котрому він мав бути заступлений місячником коло 12 аркушів вел. вісїмки, що має містити в собі крім оригінальної й перекладеної белєтристити популярно-наукові статї, критично-лїтературні студиї з нашого й чужого письменства та огляди лїтератури й культурного житя на Україні-Руси, в сьвітї словянськім і загально-людськім. Новий журнал має титул: „Лїтературно-науковий Вістник", редакцию поручено комітетови, зложеному з дд.: Ол. Борковського, бувшого редактора „Зорі", проф. М. Грушевського, лїтерата Ос. Маковея, д-ра Ів. Франка, бувшого редактора лїтературно-наукової часописи „Житє і Слово".

Всього протягом сих двох років взяло участь в наукових видавництвах Товариства 80 осіб (між ними дві жінки), з них 29 заграничних.

Круг зносин нашого Товариства з науковими інституциями і видавництвами своїми й чужими дуже значно розширив ся протягом сих двох років. Тепер воно має обміну публїкаций з якими 50-ми інституциями і видавництвами; розумієть ся се — головно словянські інституциї; зпоміж тих словянських країв, не кажучи за російську Україну, з Товариством нашим стоять у зносинах особливо численні інституциї в Росиї й Чехиї; можна сказати, що всї значнїйші інституциї, принаймнї значна більшість тих стоїть вже у зносинах з нашим Товариством.

Зсумувавши все те з повним вдоволеннєм можемо ми оглядатись на наукову дїяльність Т—ва в сих двох роках. Не змарновано часу, не заведено надїй, зроблено чимало, як на наші обставини — навіть і дуже. Тож тим більше заохоти до дальшої невсипущої, інтензивної працї на тім так мало обробленім полї нашої культури, з вірою в плодотворність тієї працї, в переконанню її глубокого значіння для піддвигнення нашого народа.

2 (14) грудня 1897.

Михайло Грушевський.

Видання,

що приходять до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка (окрім українсько-руських).

Almanach České Akademie pro vědy, slovesnost a umĕni.

Archiv für slavische Philologie, herausgegeben von V. Jágić.

Archiv pro lexigografii a dialektolologii, vydava III třída České Akademie.

Biblioteka Warszawska.

Варшавскія университетскія извѣстія.

Венгеровъ С. Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ (Петербурґ).

— Русскія книги, съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ.

Вѣстникъ Славянства, издаваемый проф. В. В. Качановскимъ.

Věstník České Akademie pro vědy, slovesnost a umĕni.

Věstník Národopisného musea českoslovanského.

Věstník českoslovanských museí a spolků archeologických, v Čáslavi.

Вѣстникъ „Народного дому“.

Волынскій историко-археологическій сборникъ.

Historický Archiv České Akademie pro vědy, slovesnost a umĕni.

Годичный Актъ Императ. Петербургскаго университета.

Dom in Svet, list za leposlovje in znanstvo, v Ljubljani.

Древности -- Труды Славянской коммиссіи импер. Московскаго археологическаго общества.

Этнографическое Обозрѣніе, изданіе Этнографическаго отдѣла импер. Общества любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи при Московскомъ университетѣ.

Живая Старина, періодическое изданіе отдѣленія этнографіи Импер. Русскаго Географическаго Общества.

Записки император. Харьковскаго университета.

Записки импер. Новороссійскаго университета.

Записки историко-филологическаго факультета император. С.-Петербурскаго университета.

Записки император. Одесскаго общества исторіи и древности.

Zlatá Praha, obrazkový časopis pro zabavu a poučeni.

Zpràva o činnosti Národopisného Musea českoslovanského.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности импер. Академіи наукъ (Петербурґ).

Извѣстія общества археологіи, исторіи и этнографіи при импер. Казанскомъ университетѣ.

Извѣстія историко-филологическаго института кн. Безбородко въ Нѣжинѣ.

Извѣстія Товарической ученой архивной коммиссіи.

Kwartalnik Historyczny, organ Towarzystwa Historycznego (Львів).

Кіевская Старина.

Listy filologické, vydavâji se nákladem jednoty českých filologů v Praze.

Литературный Сборникъ изд. галицко-русскою Матицею.

Лѣтопись занятій археографической коммиссіи (Петербург).

Лѣтопись историко-филологическаго общества при Импер. Новороссійскомъ университетѣ.

Lud, organ towarzystwa ludoznawczego we Lwowie.

Mélusine, recueil de mythologie, literature populaire, traditions et usages, dirigé par H. Gaidoz.

Národopisný sborník českoslovansky, vydává narodopisna společnost českoslovanská a národopisne museum českoslovanské.

Novo doba — Нова доба — Nova doba, v Zlatnom Pragu.

Отчетъ импер. Публичной библіотеки (в Петербурзї).

Отчетъ импер. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей.

Памятники славяно-русской письменности, изданные археографическою коммиссіею (Петербурґ).

Памятники древной письменности (Петербурґ).

Příspěvky k dějinam narodopisu českoslovanského, vydava rada Narodopisného Musea Českoslovanského.

Prosvjeta, list za zabavu, znanost i umjetnost, u Zagrebu.

Протоколы Троицкосавско-Кяхтинскаго отдѣленія Приамурскаго отдѣла Географическаго Общества.

Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti, razredi filologijsko-historijski i filologijsko-juridički.

Rozpravy Česke Akademie, Třída I (pro vědy filosofické, pravní a historické).

— Třída II (rozpravy obsahu mathematického a přírodovědeckého).

— Třída III (filologická).

Roczniki towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego.

Sbírka pramenů ku poznáni literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku, vydává III třída České Akademie.

Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности импер. Акадедеміи наукъ.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа.

Сборникъ историко-филологическаго общества при институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ.

Světozor, v Praze.

Сельско-хозяйственная хроника Херсонской губерніи.

Статистико-экономическій обзоръ Херсонской губерніи.

Starine, na sviet izdaje Jugoslovanska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

Труды комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи.

Университетскія извѣстія (місячник київського унїверситета).

Ученыя Записки императ. Юрьевскаго Университета (в Дерптї).

Ученыя Записки императ. Казанскаго Университета.

Časopis pro péstování matematiky a fysiky, vydává Jednota českých matematiků v Praze.

Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора-лѣтописца (Київ).

ЖНИВА

У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНЇ І НА БУКОВИНЇ.

(На основі дат в „Statistisches Jahrsbuch des k. k. Ackerbauministeriums 1896 і 1897“).

Написав Вячеслав Будзиновський.

Всякі статистичні дати про рільництво в Галичинї збирає в східній Галичинї ц. к. Рільниче Товариство у Львові, а в західній Галичинї таке саме товариство в Кракові. З причини, що природні прикмети терену як і клїмат в високій мірі впливають на результати ґосподарки і уформованє рільничих відносин, а вони не на цілім просторі краю однакі, треба було поділити край на меньші части і деякі ґосподарські з'явиска обсервувати на кождій части краю окремо. Полїтичний поділ краю не все відповідає поділови, який випадало би зробити, коли за підставу поділу возьмемо клїматичні і природні прикмети терену. Через те приняв статистик як для східної, так і західної части краю поділ більше відповідний цїлям рільничої статистики.

Східну Галичину він ділить на 17 отсих природних областий:

I. Глинястий гумус в Сокальськім: Белз, Сокаль і Угнів.

II. Чорноглинястий вапнистий ґрунт на північнім сходї: Радехів і часть Лопатина (47%).

III. Піски над Стиром і Бугом: Мости великі, частина Бродів (64%), Буська (49%), Камінки Струмилової (52%), Лопатина (53%).

IV. Глина між Равою, Перемишлянами і Золочевом: Глиняни, Куликів, Олесько, Рава Руска, Винники, Жовква, часть Бродів (36%), Буска (51%), Камінки Струмилової (48%), околиці Львова (44%) і Золочева (46%).

V. Високорівня на північ від головної водної границі: Бібрка, Янів, Перемишляни, Залізці, часть Бережан (77%), Городка (62%), околиці Львова (56%), Щирця (67%), Зборова (56%) і Золочева (54%).

VI. Вохкий пісок між Ярославом, Яворовом і Равою: Чешанів, Яворів, Краковець, Любачів і Немирів.

VII. Глина між Перемишлем, Самбором і Львовом: Мостиська, Рудки, Судова Вишня, часть Городка (38%), Комарна (71%), Самбора (43%) і Щирця (33%).

VIII. Низина над Сяном: Дубецько, Ярослав, Нижанковичі, Перемишль, Радимно, Синява.

IX. Підкарпатське Підгіре: Бірча, Добромиль, Дрогобич, Стара сіль, часть Березова (Бжозова) (56%), Ліска (67%), Підбужа (56%), Самбора (24%), Сянока (40%), Стрия (20%) Устрик долішних (55%).

X. Сяніцька високорівня: часть Березова (Бжозова) (44%), Риманова (24%) і Сянока (60%).

XI. Підгіре між Сяноком, Туркою і Стриєм: Балигород, Болехів, Бориня, Буківско, Лютовиска, Сколє, Турка, часть Ліска (33%), Підбужа (44%), Риманова (76%) і Устрик долішних (45%).

XII. Лісисті гори на полудневім сході: Делятин, Косів, Кути, Печеніжин, Солотвина, часть Долини (72%), Калуша (46%), Надвірни (66%) і Рожнітова (11%).

XIII. Низина над правим берегом Дністра і його притоками: Богородчани, Галич, Лука, Мединичі, Николаїв, Станіславів, Войнилів, Журавно, Жидачів, часть Долини (28%), Калуша (54%), Комарна (29%), Надвірни (34%), Рожнитова (89%), Самбора (33%), і Стрия (80%).

XIV. Глина між Коломиєю, Жидачевом і Підгайцями: Бурштин, Ходорів, Козова, Монастириська, Підгайці, Рогатин, Тисьмениця, часть Бережан (23%) і Товмача (47%).

XV. Степ: Гвоздець, Городенка, Коломия, Обертин, Снятин, Заболотів і часть Товмача (50%).

XVI. Полудневе Поділе: Борщів, Бучач, Чортків, Гусятин, Копичинці, Мельниця, Потік Золотий, Товсте, Заліщики і часть Товмача 3%).

XVII. Північне Поділє: Будзанів, Грималів, Микулинцї, Нове село, Скалат, Тернопіль, Теребовля, Вишнївчик, Збараж і часть Зборова (44%)[1].

Буковину ділять на отсї три природні терени:

I. Рівнина і горби: Чернівцї, Кіцмань, Садаґура, Станівцї, Сучава, Серет, Заставна, Селетин, часть північна Радівцїв (19%), північна Ґурагумори (34%), північно-східна Сторожинцїв (34%) і кілька громад східної части Вижницї (20%).

II. Підгірє: Солька і більші части повітів: Сторожинцї (66%), Радівцї (81%) і Вижниця (80%).

III. Гори: Дорна, Кімполюнґ, Путилів і більша часть повіту Ґурагумора (66%).

Загальний погляд.

Справозданє ц. к. Товариства рільничого у Львові.

1895 РІК.

Пшеницї і житови зашкодили в деяких околицях миши — се нещастє східної Галрчини; але ще більше пошкодила зима великими масами снїгу, що упав на незамерзлу ще землю.

На весну заорано дуже много жита. Пшениця показала ся відпорнїйшою, хоч і її мусїли подекуди заорювати. Весна і лїто сприяли вже збіжу.

Пшеничне жниво випало лїпше як житне, хоч і його можна назвати лиш середним. Досить добре випав збір ячменю і вівса, так само добре зародила кукурудза, під котру пішло богато переораного пшеничного і житного ґрунту. Гречку вибив в деяких околицях град; в иньших околицях зерно було досить добре. Торговельну вартість мало лиш 70% продукциї. Опуст при продажі меньше вартних сортів був 10—50% торгової цїни. Просо випало добре. Торговельну вартість мало 85% продукциї. Опуст при продажі решти випав 10—15%. Гороху мало коло 80% вартість торгову. Опуст при решті до 35% торгової цїни. Що-до картофель, то збір випав добре, при чім 80% продукциї надавав ся на торг. Збір

[1]) Коли десь в дальшій части сеї працї прийде ся нам цитувати наведені тут природні терени, будемо означувати їх лиш дотичними цифрами.

бураків був також досить добрий, однак при тім запримічено, що на селянських ґрунтах випала продукция гірше, як на панських.

Збір хмелю був взагалї добрий, лише в кількох околицях потурбував його град, так що в деяких місцевостях зібрано з морґа лиш 46 клґ., з того 80 до 85% продукту мало кваліфікациї товару першого сорта. Решта 15—20% припало на сорт другий і третий.

Управа тютюну росте з року на рік безнастанно. Збір в тім роцї був досить добрий.

1896 РІК.

Осїнь 1895 року була переважно суха, але се небагато зашкодило зимовим засївам; вони добре також перезимували, хоч сніг не покрив їх відповідно; також миши, що тут і там показали ся, засївам не дуже пошкодили.

Миши пошкодили лиш конюшинї, котра в осени вже випала гірше, особливо в західних частях східної Галичини.

Весняна погода, що припадає на середину марта, тревала коротко; при кінцї місяця і в першій половинї цьвітня прийшов додаток до зими, по нім в многих околицях наступив период холодних дощів, в иньших знов наступила суха студїнь.

Веґетация житних і пшеничних засївів, як також конюшини, сїножатий і пасовиск опізнила ся. Деякі весняні засїви, з котрими можна було завчасу упорати ся, сходили поволи і могли з одного боку через вохкість ріллї, а з другого через твердий ґрунт — лише дуже поволи розвивати ся. Садженє картофель і кукурудзи також дуже опізнило ся. В останній третинї мая змінила ся погода на лїпше, наслїдком того поправили ся всї засїви, як також конюшина і трава, і вигляди на добрі жнива поправили ся.

Збір пшеницї як що-до соломи так і зерна можна назвати одним з лїпших; меньше добре випав збір ярої пшеницї, хоч і його можна все ще назвати середним.

Жита в тім роцї не переорували на весну тілько слабших засївів, що звичайно кождого иньшого року. Наслїдком того в тім роцї виступає управа і жита і пшеницї в розмірах більших, як торік, і зближає ся до розмірів давнїйших літ. Погода сприяла розвоєви жита і жнива озимини випали і що

до соломи і що до ваги зерна добре; меньше добре випали жнива ярого жита.

Ячмінь і овес випав в тім роцї гірше як торік, жнива можна назвати середними. Ячмінь дав лиш дуже мало доброго броварного товару.

Для кукурудзи була погода неприязна. Не могли потворити ся великі шульки, а і ті не розвинули ся добре. Се відносить ся особливо до тих теренів, де кукурудза становить важнїйший продукт. Жниво випало квантитативно зле, хоч зерно було що-до якости добре.

Під горох ідуть що-раз більші обшари (коло 5000 га. більше, як торік) бо добре зібраний горох до вареня знаходить собі великий попит. Результат збору не виходить поза границї середного. Якість зерна гірша, як в 1895 р.; за добрий торговий продукт можна уважати коло 78%. Гірший товар продає ся о 10—50% дешевше від торгової цїни.

Управа бобу також збільшає ся. Збір був гірший як минувшого року, але можна його назвати ще середним. Торговельного продукту є 85—90%. Страта при продажі гіршого сорту виносить 20% торгової цїни.

Збір фасолї був лиш середний.

Гречка дала досить добру солому; зерно мало де добре витворило ся, бо погода не була для того плоду відповідна. Торгового продукту було 65%; решта була о 30% торгової цїни дешевша.

Просо випало квантитативно і квалїтативно досить добре. 80% продукциї можна уважати за торгову. Опуст при гірших сортах виносив 30% торгової цїни.

Вика дала в загалї такий самий результат як попередного року, лиш вага зерна меньша.

Сочевиця дала лекше зерно як перед роком.

Опасові рослини (вика, мішанка, конюшина) дала добрий середний збір. Конюшина з другого покосу дала 80% торгового сїна.

Насїнє конюшини дало 70% торгового зерна. Гірші сорти насїня конюшини продавали ся о 20—50%, гірші сорти сїна конюшини о 25% низше цїни торгового товару.

Люцерна і збільшила терен і дала добре жниво.

Сїножати дали квантитативно дуже добрий збір, але пізнїйше, наслїдком непогоди трудно було звозити, і через те продукт потерпів на якости. Отава випала гірше наслїдком

посухи. Одначе торгову якість має 80% продукту. Решта продає ся зі стратою 10—40% торгової ціни.

Збір картофель випав не вважаючи на некористну для них погоду, добре; продукт був здоровий. Торгову вартість мало 85—90 %. Решта була без вартости, бо на продаж цілком не надавала ся. Розмір управи картофель знов збільшив ся, особливо в малій посілости.

Бураки дали добрий результат; капуста — сей для сільської людности важний продукт, випав дуже слабо.

Бураки цукрові дали добрий результат; їх управа зачинає вводити ся на більші розміри в полуднево-східній части краю.

Випадає тут піднести, що як в великій так і малій посілости можна запримітити зміну системи в господарованю. Лежить вона в тім, що управу збіжа, а специяльно ярих засївів і гречки зачинають обмежувати в користь опасових і копаних плодів. Видко се з порівнаня сего року з попереднім.

Ріпак, управлюваний головно на інтензивно ведених великих посілостях дав що-до скількости добрий збір. Меньше добрий був він що-до ваги зерна. Яко торговий товар можна було уважати 85% продукциї. Страта при решті продукту виносила 10—40% торгової ціни.

Льон і коноплї удали ся досить добре. Управа льну збільшила ся, коли противно управу конопель обмежено.

Мак і аниж, котрі мають яке таке значенє лиш в деяких околицях полудневого сходу, дали середний збір.

Управа тютюну збільшила ся в тім роцї о 20% в порівнаню з попереднім роком. Збір був не лиш гірший як в 1895 р., але навіть пересїчна управа з кількох попередних лїт є більша, як результат з 1896 р. Винна сему посуха, що виступила як раз в час, коли та рослина найсильнїйше розвиває ся. Якість зібраного продукту добра.

Скількість зібраного хмелю рішучо слаба, також що-до якости не можна назвати збір добрим. Найбільше 75% продукту надає ся на торг, і то ціна його виносила 30 зр., найбільше 50 зр. за 56 kg. Велика часть продуцентів носить ся з гадкою сильно обмежити управу хмелю.

Що-до овочів, то зернисті овочі дали лїпший результат як кісткові, одначе тільки що до яблок, бо грушки — з малими винятками — майже цілком не зародили. Якість овочів також була марна.

Справозданє Товариства рільничої культури в Чернівцях.

1895 РІК.

Погода 1895 року була на Буковинї дуже змінна. Початок осени 1894 був дуже сухий, так що вчасні зимові засїви, особливо ріпак, зійшли дуже зле. Вже в осени треба було уважати їх за невдатні. Правда, що при кінцї осени було доста опадів; але засїви не могли вже сильнїйше розвинути ся, бо до того в північних частях знищили їх сильно миши. Під кінець грудня стало холоднїйше і упав снїг, по тім в другій половинї сїчня 1895 наступило незвичайне тепло. Аж під конець сїчня і в лютім упали знов великі снїги, що грубою верствою покрили цїлий край. Під снїгами згинула велика часть озимини, бо земля була не замерзла. Коли снїг стопив ся коло марта, наступили уперті сухі східні вітри, що тревали кілька тижнїв і знищили знов велику часть зимових засївів. В червни падали за часто дощі, так що в заглубленях і на долах назбирало ся багато стоячої води, котра щезла аж від горяча липня. Горяча погода причинила ся також до того, що жнива дали дуже сумний результат. За те погода в серпни і вересни була незвичайно прихильна для пізних плодів (кукурудза, бураки, картофлї) як також і для нової озимини.

Сочевицї, вики, льнянки, маку, цукрових бураків (з виїмком капусти) і хмелю не культивують в цїлій Буковинї, або що найбільше — релятивно на такі малі розміри, що мінїстерияльна публїкация уважає зайвим згадувати про результат їх збору в своїм статистичнім виказї. Окрім того не маємо тут гороху, фасолї, бураків і конюшини в третій части краю; ріпаку, анижу, тютюну, капусти і винограду в другій і третій части.

Виноград засаджено на 56 гектарах сїножатий, перемінених на виноградники.

1896 РІК.

Осїнь попередного року була для зимових засївів дуже добра. Засїви зійшли скоро і добре перезимували. Погода з початком цьвітня були також добра і можна було скоро взяти ся до весняних робіт. В другій половинї мая і в червни був холод і слота, через що роботи троха опізнили ся, але засївам се не пошкодило. Спека в липни і серпни розвіяла великі надії рільників і жнива випали середно. Також в вересни і жовтни погода не дописала.

Кукурудза видала збір о 25—30% меньший як в попереднім роцї. В деяких околицях пошкодив град, що падав в вересни.

Найлїпше взагалї випав в тім роцї збір жита; по нім озима пшениця, ріпак, овес і картофлї. Ячмінь, кукурудза, стручкові овочі і бураки дали гірший збір, як в 1895 р.

Конюшина і трава дали добрий результат.

Холод і слота не позволили розвинути ся овочам, так що лїпший збір був лише в околицях положених користнїйше для овочів. Се можна сказати головно до сливок і оріхів.

Управу тютюну залишено цїлком через трудности, які робили орґани фінансових властий!

Не кожда околиця і в Галичинї і на Буковинї родить однако і однакі роди плодів. Деякі околицї надають ся меньше до управи певних плодів, а деякі більше; деякі знов цїлком не надають ся до їх управи.

	в схід. Галичинї	на Буковинї
Кукурудзи нема в обох роках на теренах	1—3, 6, 9—11,	
„ „ „ 1896 р. також „	7	
Проса „ „ обох р. „	11, 12	
Сочевиці „ „ „ „	1, 6—13	1—3
Вики „ „ „ „	12	1—3
Фасолї „ „ „ „	1—3	3
Гречки „ „ „ „	11, 12	
Ріпаку „ „ „ „	2, 3, 6, 11, 12	2, 3
Ляниці „ „ „ „	1—3, 6—13	1—3
„ в 1896 р. лиш „	17	
Маку нема в обох роках „	1—4, 11, 13, 17	1—3
„ „ „ 1895 „ ще „	5, 7, 16	
„ „ „ 1896 „ „ „	8—10, 12	

В статистичнім виказї нема також:

В Галичинї	на теренї	рік
Ярої пшеницї	II	1895—96
Ярого жита	I, X, XVII	1895
„	I, XIV—XVII	1896
На Буковинї		
Пшеницї озимої	III	

Урядове справозданє подає дати з 19 австрийських провінций; східну і зах. Ґаличину бере воно за дві окремі провінциї; північний і полудневий Тироль; Ґориция і Ґрадиска становлять тут одну провінцию.

Поміж 19-ма провінциями займає що-до видайности[1]) землї взятої під управу:

		східна Галичина місце	Буковина місце
Пшеницї	1895	— 14	10
	1896	— 11	3
Жита	1895	— 16	10
	1896	— 10	1
Ячменю	1895	— 12	1
	1896	— 18	3
Вівса[2])	1895	— 14	2
	1896	— 15	3
Кукурудзи[3])	1895	— 9	2
	1896	— 9	4

Табеля III, то сьвідоцтво, яке жнива виставили нашим рільникам. Сумне воно. Один поверховний лиш погляд показує нам, як мало хлїба добуває з землї своєї галицький хлїбороб, в порівнаню з своїм товаришом по промислу в Чехах. Земля більшої части східної Галичини і руської Буковини лїпша як в західній Галичинї, як в Чехах. В цїлій Австриї нема так добрих ґрунтів, як у нас. Наш гектар повинен родити пересїчно більше, як гектар в котрім небудь иньшім краю Австриї. А про те так не є. На який лиш рід продукциї звернемо нашу увагу, побачимо, що земля наша продукує меньше, як лиха земля иньших країв. З порівнаня східної Галичини з Буковиною виходить, що Буковина більше продукує з гектара, як східна Гал. Се можна би пояснити собі тим, що Буковина, особливо північна, має лїпшу землю, як сх. Гал. Та не можна вже пояснити тим собі факту, що, не лїпша від нашої, чеська земля дає лїпші плоди як наша. Навіть гірша від нашої — земля західної Галичини, де сама глина і піски, родить дуже часто лїпше, як лїпша земля східної Галичини. Коли придивимо ся самій східній Галичинї, побачимо, що гектар дрібної посїлости

[1]) в сотнарах метричних.
[2]) між 18-ма провінциями.
[3]) „ 14-ма „

дає пересїчно меньше, як в тій самій околиці гектар великої посїлости. Сего цїлком вже не можна пояснити собі ріжницею в природних власностях землї. Тяжко допустити, що в тій самій околици вся лїпша земля належить до великої посїлости, а до малої вся гірша. Винна тут лиха ґосподарка. В результатї бачимо, що земля дрібної посїлости східної Галичини видає меньше, як земля великої посїлости; обі дуже часто не дорівнують результатам жнив в західній половинї краю; цїла Галичина продукує з гектара меньше як Буковина; а ще меньше як Чехи, або иньші краї австрийської держави.

Таб. 1. Просторонь, котра в Чехах дає 100 гектолїтрів,

продукує гектолїтрів:					
	в роцї	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшеницї	1895	72·2	78·1	75·1	100
	1896	90·4	94	77·2	
	пересїчно в обох роках	81·3	86	76·1	
Жита	1895	60·2	86.3	74	
	1896	85·3	117.2	84·7	
	пересїчно в обох роках	72·7	101·7	79·3	
Ячменю	1895	78·3	117	81·4	
	1896	66·6	97·8	67·2	
	пересїчно в обох роках	72·4	102·4	78·3	
Вівса	1895	74·9	107·3	98·1	
	1896	79·5	109·2	82·9	
	пересїчно в обох роках	77·2	108·2	90·5	

Невідрадно виглядає сей результат, змірений на гектолїтри. Просторонь, котра в роцї 1896 взята в Чехах під управу ячменю дає пересїчно 100 гектолїтрів зерна, дає східній Галичинї лиш 66·6 гектол.!

Ще гірше покаже ся нам результат жнив, коли зміримо його і порівнаємо не на гектолїтри, а на вагу. Галицька земля не лиш що дає гірше зерно, але воно ще до того марнїйше, має меньшу вагу, як зерно в иньших провінциях (Таб. IV). Через те не має воно на сьвітовім торзї такої вартости і цїни як збіже, з котрим нашому хлїборобови приходить ся вести конкуренцийний бій. Наше збіже не витримує конкуренциї з своїм

заграничним соперником, має низшу цїну і через те чистий зиск (в грошах) нашого хлїбороба меньший, нїж у того Чеха, що даним збіжем засїває таку саму просторонь землї.

Коли би ми результат жнив мірили лиш на гектолїтри, вийшло би порівнанє не раз на нашу користь. В роцї 1896 дав один гектар жита в східній Галичинї 13·4 гкл., в західній 13·3 гкл., значить у нас о одну десяту гектолїтра більше. Але коли продукт зважимо, покаже ся, що гектар західної Галичини дає жита 9·3 с. м., а в східній Галичинї лиш 8·8 с. м. себ-то не вважаючи на більшу міру о 0·5 сотнара меньше на вазї. Коли порівнанє між продукцию нашого ґрунту, і того, на котрім ґосподарує Чех, зробимо на сотнарі, одержимо слїдуючий результат:

Таб. 2. а) Головні роди збіжа.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних в:						
Рід збіжа		Рік	Чехах	східній Галичинї	Буковинї	західній Галичинї
Пшениця	взагалї	1895	100	64·1	83·2	71·7
		1896		76·4	97·0	74·8
		пересїчно в обох роках		70·2	89·9	73·2
	озимина	1895		64·5	81·6	72.9
		1896		79 2	103·3	76·7
		пересїчно в обох роках		70·9	92.4	74·8
	ярина	1895		75·7	63·8	83·7
		1896		58·5	74·0	69·1
		пересїчно в обох роках		67 1	68·9	76·4
Жито	взагалї	1895	100	58·2	84·6	71·8
		1896		79·2	120·7	83·8
		пересїчно в обох роках		68·7	103·5	77·8
	озимина	1885		61·8	70·9	67·2
		1896		79·4	125·9	83·0
		пересїчно в обох роках		70.6	98·4	75·1
	ярина	1895		58·0	64·6	78·3
		1896		72·2	88·8	89 0
		пересїчно в обох роках		65·1	76·7	83 6
ячмінь		1895	100	70·7	110·7	76·1
		1896		55·8	99·2	63·5
		пересїчно в обох роках		63·2	104·9	69·8
овес		1895	100	72·5	100 9	100·9
		1896		65·5	109·6	86·0
		пересїчно в обох роках		69·0	105·2	93·4

Таб. 2. в) Иньші важнїйші продукти.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних в:					
Рід продукту	Рік	Чехах	східнїй Галичинї	Буковинї	зах. Галичинї
картофлї	1885	100	121·6	128·5	89.5
	1896		198·2	178·7	155.4
	пересїчно в обох роках		159·9	153·6	122·4
бураки цукрові	1895	100	95·8	—	81·5
	1896		95·2	—	104·0
	пересїчно в обох роках		95·5	—	92·7
ріпак	1895	100	116 7	112·46	—
	1896		128·44	121·1	—
	пересїчно в обох роках		122·60	216 78	—
хміль	1895	100	104	—	—
	1896		47·7	—	—
	пересїчно в обох роках		75·6	—	—
кукурудза	1895	Моравї 100	72·8	105·9	—
	1896		73·1	94 4	—
	пересїчно в обох роках		72·9	100·1	—

Порівнуючи продукцию східної Галичини з Чехами, малисьмо на увазї пересїчну продукцию без огляду на те, чи се продукция дрібної, чи великої посїлости. Дрібна посїлість східної Галичини продукує на тїй самій простороні меньше і єї зерно гірше, як випродуковане на великій посїлости. Через те коли порівнаємо з Чехами окремо продуктивність гектара великої посїлости, а окрємо продуктивність гектара малої посїлости, буде цифра для першої більша від поданої вже пересїчної, а для другої низша. Таб. 3.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних:				
Рід збіжа	Рік	Чехам	східної Галичини	
			малій посїлости	великій посїлости
Пшениця	1895	100	58·7	71·0
	1896		72·4	86·7
	пересїчно в обох роках		68·1	79·0
жито	1895	100	55·3	66·9
	1896		76 5	86·5
	пересїчно в обох роках		65·9	76.7
ячмінь	1895	100	69·0	79·0
	1896		54·2	60 4
	пересїчно в обох роках		61·6	69·7
овес	1895	100	67·6	90·2
	1896		61·9	76·3
	пересїчно в обох роках		64·7	78·7

З трох останних табель бачимо вже велику ріжницю на некористь східної Галичини не лиш в порівнаню з Чехами, але і в порівнаню з Буковиною і західною Галичиною, як також, беручи на увагу саму східну Галичину, в некористь малої посїлости східної Галичини, коли порівнаємо єї з великою посїлостию.

Ті ріжницї виступлять ще виразнїйше, коли порівняємо процентові відносини східної Галичини з західною і Буковиною і великої посїлости з малою в східній Галичинї.

Таб. 4.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних:			
Рід збіжа	Рік	Галичина	
		західна	східна
Пшениця	1895	100	89·36
	1896		103·06
	пересїчно в обох роках		96·21
Жито	1895	100	81·08
	1896		92·62
	пересїчно в обох роках		90·92
ячмінь	1895	100	82·83
	1896		78·80
	пересїчно в обох роках		80·81
овес	1895	100	71·84
	1896		76·25
	пересїчно в обох роках		74·04

Таб. 5.

Одна і та сама просторонь дає сотнарів метричних:			
Рід збіжа	Рік	східна Галичина	Буковина
Пшениця	1895	100	122.62
	1896		122·77
	пересїчно в обох роках		122·69
жито	1895	100	148·33
	1896		152·12
	пересїчно в обох роках		150·22
ячмінь	1895	100	157·6
	1896		177·77
	пересїчно в обох роках		167.68
овес	1895	100	139 05
	1896		167·21
	пересїчно в обох роках		153·13
кукурудза	1895	100	146·34
	1896		128·20
	пересїчно в обох роках		137·27

Таб. 6.

На просторони в східній Галичині, на котрій велика посілість продукує 100 с. м. зерна, продукує мала посілість:		
Рід збіжа	в році	сотнарів м.
Пшениці	1895	82·79
	1896	82·88
	пересїчно в обох роках	82·83
жита	1895	82·61
	1896	88·54
	пересїчно в обох роках	85·57
ячменю	1895	87·37
	1896	89·72
	пересїчно в обох роках	88·54
вівса	1895	75.00
	1896	80·20
	пересїчно в обох роках	77·60
кукурудзи	1896	97·48

Порівнаймо найпродуктивнійший округ східної Галичини з таким же округом чеським:

Гектар засїяний пшеницею дав в повітах Белз-Сокаль в роках 1895 і 1896 пересїчно 14·1 с. м. великій, а 12·6 с. м. малій посілости. В чеськім окрузї Німбурґ дав гектар 22·6 см. пшениці. Коли продуктивність Німбурґської землї рівнає ся 100 см., то велика посілість Сокальського і Белзського продукує з тої самої просторони 62·4, а мала посілість 56·1 с. м.

Ячменю видав в східній Галичинї найбільше округ Нове село, бо з гектара великої посілости зібрано в роках 1895 і 1896 пересїчно 10 см. а з малої посілости 8·3 см. Найлїпший чеський округ видав в тих самих роках пересїчно 22·4 см. ячменю.

Просторонь, котра в чеськім окрузї дала 100 см. ячменю, видала великій посілости найлїпшого округа східної Галичини 44·6 см., малій посілости лиш 37 см.!

Найлїпший для пшениці округ на Буковинї був округ Становецький. Гектар пшеницї видав в 1895 р. 11·6, а в 1896 р. 13·1 сотнарів зерна (пересїчно 12·3 см.). Ячмінь дав найбільше в Черновецькім і Садаґурськім: в 1895 р. 15·6, в 1896 р. 13·6 сотнарів (пересїчно 14·6 см.).

Обшар, що в найлїпшім окрузї Буковини дав 100 см. пшеницї, дав в найлїпшім галицькім окрузї малій посілости 102·4, великій 114·6 см.

Обшар, що в згаданім окрузї Буковини дав 100 см. ячменю, дав в Новім селї (в Галичинї) великій посїлости 68·4, малій 56·8 сотнарів метричних.

Дати з одного року, а хочби й пересїчна дата з двох років не все може служити за підставу яких загальнїйших виводів. Засїви так підлягають ріжнородним і не все правильним впливам, що результат жнив не все відповідає природним прикметам терену і вкладови працї рільника. Результат в тім роцї, що беремо до порівнаня, може бути цїлком припадковий і не відповідає результатови, який в данїй околицї звичайно осягає ся. Виводи, пороблені на основі результатів такого анормального року, мусять бути фальшиві. Правдї будуть вони відповідати більше, коли возьмемо дати з довшого периоду років. Скориставши з XII табелї, порівнаємо результат з периоду від 1886 до 1895 року.

Таб. 7.

Одна і та сама просторонь дає в роках 1886—1895 пересїчно на рік сотнарів метричних:			
Рід продукту	в Чехах	в східній Галичинї	на Буковинї
пшениця	100	68	77·1
жито		64·6	76·7
ячмінь		54·6	82·7
овес		56·2	—
картофлї		125·9	136·4
цукрові бураки		93·2	—
кукурудза	Морава 100	80·4	97.6

При обчисленю, кілько край наш міг би продукувати, коли би ґосподарка стояла у нас на тїй висотї, що в Чехах, будемо при плодах вичислених в таб. 7 держати ся пересїчних дат з років 1886 до 1895.

В таб. III бачимо, що так само, як з чотирма першими родами збіжа, стоїть річ майже з всїми иньшими плодами: що східна Галичина продукує з тої самої простороні меньше, як Чехи. Виїмок становлять лиш деякі плоди, що одначе в ґосподарськім житю Галичини не відграють значнїйшої ролї та на стан доходів і на материяльне положенє нашого рільника майже цїлком не впливають.

Земля східної Галичини продукує більше бобу, як порівнаний з нею Шлезк; більше коноплїв, анижу як Чехи. Ми про-

дукуємо також більше ріпаку, але під ним є у нас дуже малий в порівнаню з Чехами процент ріллї; так само стоїть річ з цукровими бураками. З важнїйших продуктів лише продукцією картофлїв можемо заімпонувати Чехам, бо продукуємо більше о 26% в Галичинї, а о 36% на Буковинї.

При всїх иньших плодах, що становлять головну масу нашої рільничої продукциї, не можемо витримати порівнаня нї з західними краями Австриї, нї з Буковиною, а по більшій части навіть з західною Галичиною.

Земля східної Галичини могла би беспечно продукувати коли не більше, то що найменьше тілько, що земля в Чехах. Почислїм, о кілько більше видала би земля східної Галичини, коли би у нас так уміли господарити, як чеський рільник.

Коли-б один гектар взятий в 1896 р. під управу давав тілько продукту що в Чехах, то з тої простороню:

Таб. 8.

	було би сотнарів	себ то більше о
пшеницї	3,907·358	1,086.749
жита	4,031.355	980.982
ячменю	2,999.606	1,432.565
вівса	4,227 562	1,781.098
кукурудзи[1])	1,111.452	98.016
бураків цукрових	522.976	2.584
	гектолітрів	
проса	490,846	29.637
гречки[2])	850.626	317.405
	сотнарів	
льну { волокна	82.668	37.060
льну { насїня	44.090	44.090
конопль насїня	67.317	67·317
сїна	16,617.061	1,697.577
хмелю	7,560	3.560

Нинї, в часах грошевої господарки, де остаточною цїлию діяльности продуцента як фабричного так і рільничого, є не так скількість продукту як скількість гроша, що продуцент може евентуально одержати на торзї, треба мірити продуктивність рілї не так сумою сотнарів зібраного плоду, як цїною всего продукту.

[1]) Чотири перші плоди по пересїчній продуктивности чеського гектара з років 1886—1895. Решта по пересїчній з років 1895—1896.

[2]) Порівнано з Моравою.

Коли обчислимо грошеву вартість нашої продукциї і порівнаємо єї з такоюж вартостию продукциї чеської, тогди порівнанє випаде ще більше на некористь нашої продукциї. Якість галицького продукту гірша, як продуктів західних провінций, тож і торгова ціна збіжа у нас меньша, наша земля в порівнаню з чеською продукує ще меньше гроша, як би то можна було судити з самого порівнаня результату жнив обох країв.

В тій самій околиці, у того самого ґосподаря, буває ріжне зерно. Одно ліпше, друге марнійше. На тій самій навіть парцелї трафить ся ріжне зерно. Задачию продуцента є відсортувати зерно гірше від ліпшого. Ліпше іде на торг, а гірше, котре на торг не надає ся, лишає ся ґосподареви для домашного ужитку. Без вартости і оно не є, і оно має якусь ціну, але меньшу, як ліпше зерно — назвім його „торгове". Галицький рільник зле сортує збіже, або й цілком нї, через те має оно на сьвітовім торзї низшу ціну як би повинно мати по фактичнїй своїй якости. Се друга причина меньших доходів грошевих нашого рільника.

Трета причина меньшого зиску (грошевого), є орґанїзация, ліпше кажучи брак користної для продуцентів орґанїзациї збіжевого торгу. Через анархію, яка тут панує, продуцент рідко коли одержує за свій продукт правдиву торгову ціну.

У нас далеко меньший процент продукту має торгову вартість і ціну, як в західній Австриї. Пару примірів з таб. XIII вистарчить, щоби бачити ту велику ріжницю.

В 1896 р. мав такий % торгову вартість:

Таб. 9.

Край	Пшениці	Жита	Ячменю
східна Галичина	86.2	83·2	73·3
Буковина	80·0	85·0	90·0
Чехи	87·4	89·1	85·0

Коли увзглядними відносини скількостий продукту торгового і такого, котрий на торг не кваліфікує ся (Таб. XIV і XV) і ціну обох сортів так у нас як і в Чехах, побачимо, о скілько меньше, чи більше продукує гроший якась просторонь взята у нас під управу даного збіжа від того, що продукує така сама просторонь в Чехах (Таб. XIV, XV, XVI).

На просторони, на котрій наша мала посілість продукує пересічно в літах 1895 і 1896 за 100 зр. зерна, продукує в тім самім часї:

Таб. 10.

Рід збіжа	велика п. схід. Галичини	Буковина	Чехи
Пшеницї	за 120·10	167·10	212·00 зр.
жита	„ 116·00	126·10	169·00 „
ячменю	„ 112·80	143·70	229·00 „
вівса	„ 129·80	127·30	173·20 „

Коли би цїна нашого збіжа була така сама, як цїна чеського збіжа, тогди при тій самій продуктивности нашої рілї, дав би один східно-галицький гектар пересїчно в літах 1895 і 1896:

Таб. 11.

Посілости	Пшеницї	жита	ячменю	вівса
малій	за 63·84	48·85	51·90	36·85 зр.
великій	„ 77·52	56·76	61·10	47·70 „

В такім разї порівнанє продуктивности нашої землї з чеською, вийшло би користнїйше як в таб. 10. На просторони на котрій мала наша посілість продукує за 100 зр. зерна, продукували-б Чехи:

Пшеницї за 154·30 зр.
жита „ 149·60 „
ячменю „ 173·00 „
вівса „ 156·60 „

Коли сей результат порівнаємо з таб. 10, побачимо, що з просторони, з котрої мала посілість східної Галичини продукує збіжа за 100 зр.

Таб. 12.

	Чехи продукують	при однакій цїнї продукували-б лиш
	більше о зр.	
Пшеницї	112·00	54·30
жита	69·00	49·60
ячменю	129·00	73·00
вівса	73·20	56·60

Коли би наша земля продукувала тілько що в Чехах, була би вартість нашої продукциї в 1896 р. на наші ціни пересїчні з літ 1895 і 1896 (таб. 8 і XV):

Таб. 13.

Пшениці	21,491.000	зр.	себ то	о	6,307.000	зр.	більше
жита	26,204.000	„	„	„	6,203.000	„	„
ячменю	14,638.000	„	„	„	7,081.000	„	„
вівса	22,322.000	„	„	„	9,839.000	„	„
Сума				„	29,430.000	„	„

Якби ще до того зерно наше заслужило собі ческу ціну, тогди би Галичина продукувала на обшарах засїяних (Таб. I, XVI і XVIII).

Таб. 14.

Пшеницею	26,978.000	зр.	себ то	о	11,793.000	зр.	більше
житом	26,158.000	„	„	„	7,159.000	„	„
ячменем	19,379.000	„	„	„	11,822.000	„	„
вівсом	22,216.000	„	„	„	9,773.000	„	„
Сума	94,731.000	„	„	„	40,547.000	„	„

Як самого збіжа, так і соломи продукуємо з тої самої просторони меньше, як иньші. На просторони, на котрій Чехи дають в лїтах 1895 і 1896 пересїчно 100 с. м. соломи, дає Буковина 95, а східна Галичина лиш 85·5 сотнарів соломи.

Як би Буковина і східна Галичина продукували з гектара пересїчно тілько соломи що Чехи, повинна би Буковина мати в 1896 р. 4,162.380, а східна Галичина 31,335.240 сотнарів соломи, то є Бук. о 108.690, а схід. Гал. о 3,639.230 сотнарів більше.

Природних прикмет нашої землї не експльоатуємо в такій мірі як Чехи ще й тому, що не економічно поступаємо собі в виборі роду плодів, які можуть удати ся на нашій земли. Грошева ґосподарка і товарова продукция, котра опанувала ціле економічне житє культурних народів, диктує нинї свої правила і продуцентам збіжа. Товаровий спосіб продукованя ставить продуцентови услове, продуковати як найдешевшим коштом *як найбільше такого збіжа, котре на сьвітовім торзї має найбільшу цїну.* Нинїшний продуцент в виборі продукту неповинен оглядатись на свої особисті потреби; яко консумент свого власного продукту уступає він тут на самий задний плян, повинен продукувати лиш для купця, а не для себе. Для купця-ж повинен продукувати се, чого той найбільше потребує, за що

найбільше платить. Продуцент збіжа повинен рік в-рік управляти лиш такий плід, котрий на даній земли приносить найбільше доходу в грошах. Наша рільна ґосподарка особливо дрібної посілости найменьше приладжує ся до потреб торгу. Вона уважає на особисті потреби рільника більше як на потреби купця. Найбільше поплатна є управа пшениці, ячменю, рослин промислових і опасових, бо ті останні дають найбільший зиск — посередно — через годівлю худоби. Як найбільший процент рілї повинен брати ся під управу згаданих плодів, особливо в такім краю як східна Галичина, котрої земля до того більше надає ся, як де инде в Австриї. Возьмім процент рілї взятий у нас в 1896 р. під управу рентовнїйших плодів і порівнаймо його з процентом, який Чехи віддають під їх управу:

Таб. 15.

Іде процент рілї в			
Під	схід. Галичинї	Буковинї	Чехах
ячмінь	8·29	10·5	15·32
хміль	0·05	—	0·48
цукрові бураки	0·08	—	6 39

Як би в сх. Галичинї промисл був більше розвинений і під управу тих плодів ішов такий процент рілї що в Чехах, мали-б ми:

Таб. 16.

Під управою	гектарів	то є більше о
ячменю	398·552	182·753
хмелю	20·487	19·182
цукрових бураків	166·237	164·067

При чеській продуктивности продукували-б ми[1]):

Таб. 17.

	с. м.	то є більше о с. м.
ячменю	5,181.176	3,614.135
хмелю	117.800	113.800
цукрових бураків	32,865.155	32,344.763

[1]) продуктивність пересїчна в лїт 1895—1896.

При ческій ціні продукували-б ми:
Таб. 18.

	за зр.	то є більше о зр.
Ячменю	33,781.000	26,224.000
хмелю	7,906.000	7,705.000
цукрових бураків	29,579.000	29,110.000
сума	71,266.000	63,039.000

Обчислїм так само фактичну і можливу вартість грошеву иньших плодів, побачимо, що східна Галичина моглаби продукувати:

гречки і проса	за	13,578.000	зр.	себ то більше о	6,610.000	зр.
стручкових овочів	„	9,093.000	„	„ „	2,976.000	„
насіння конопель льну і конюшини	„	2,170.000	„	„ „	2,164.000	„
маку	„	115.000	„	„ „	27.000	„
кукурудзи	„	6,840.000	„	„ „	2,219.000	„
ячменю, хмелю[1]) і цукрових бураків	„	71,266.000	„	„ „	63,039.000	„
пшениці[2]) жита і вівса	„	75,352.000	„	„ „	28,725.000	„
сума					105,760.000	„

Вичислених плодів повинна східна Галичина давати над 105 і пів міліонів більше, як тепер дає. Не вчислили ми тут ще квоту, о яку ми повинні більше продукувати деяких иньших плодів, як волокно коноплїв і льну, сіно і т. и. Самої соломи продукуємо о 3,639.000 сотнарів меньше, як повинні. Після наймінімальнїйшого обчисленя можемо сказати, що східна Галичина могла-би продукувати о 130 міліонів зр. більше, то є на кождім гектарі о 49·6 зр. більше, як тепер продукує!

---

1) Таб. 18.
2) Таб. 14.

Таблиці.

Таб. I.

Східна Галичина має 2,601.515 гектарів ріллї. З того було під управою:

	в р. 1895,	1896		1895,	1896	
				з результатом:		
Пшениції	271.655,	279.097	гк.	2,298.743,	2,820.609	м.с.
жита	335.160,	347.703	„	2,003.994,	3,050.373	„
ячменю	231.392,	215.799	„	2,150.880,	1,567.041	„
вівса	426.495,	402.625	„	3,164.848,	2,446.464	„
кукурудзи	83.814,	86.840	„	1,034.849,	1,013.436	„
проса	22.983,	29.392	„	287.653,	461.209	гль.
гречки	78.730,	65.940	„	769.045,	533.221	„
стручкові плоди: гороху	57.289,	62.198	„	641.850,	793.942	„
стручкові плоди: сочевиції	3.905,	5.034	„	34.960,	49.927	„
стручкові плоди: вики	18.342,	22.690	„	231.439,	299.155	„
стручкові плоди: фасолї	9.007,	38.440	„	114.769,	446.661	„
стручкові плоди: бобику	22.956,	1.458	„	333.354,	11.227	„
ріпаку і ріпи	7.658,	11.004	„	59.340,	154.111	м.с.
лянипції	385,	99	„	3.166,	845	„
маку	494,	172	„	14.680,	1.032	„
анижу	470,	503	„	3.055,	3.924	„
льну	12.263,	13.778	„ волокна	47.267,	45.609	„
конопель	23.531,	22.439	„	169.864,	153.445	„
картофель	261.855,	278.629	„	27,840.425,	31,200.097	„
бураків цукр.	2.086,	2.170	„	418.270,	520.392	„
„ звичайних	11.459,	15.152	„	2,523.490,	3,244.432	„
капусти	19.125,	21.171	„	2,933.940,	1,657.803	„
ярини	5.227,	6.574	„	—	—	
конюш. сіно	124.162,	141.666	„	4,144.400,	5,558.527	„
„ насіне	13.581,	15.352	„	25.268,	35.677	„
мішанки (сіно)	47.730,	56.045	„	1,586.313,	1,876.258	„
хмелю	1.288,	1.305	„	6.671,	4.000	„
тютюну	2.949,	3.534	„	51.379,	51.260	„
неознач. культур.	517.839,	470.058	„	—	—	
сіножати	632.282,	636.669	„	15,039.926,	14,919.484	„

Таб. II.

Буковина має 288.351 гектарів рілї. З того було під управою:

	в р. 1895,	1896,		1895,	1896.	
				з результатом:		
Пшениці	17.224,	19.003,		177.886,	236.438	с.м.
жита	25.289,	32.381,		225.847,	435.631	„
ячменю	32.918,	30.500,		478.427,	390.495	„
вівса	44.409,	42.073,		455.440,	428.399	„
кукурудзи	74.553,	70.742,		1,338.935,	1,060.868	„
проса	951,	950,		13.996,	13.326	гль.
гороху	3.091,	3.091,		52.320,	121.902 (гороху, фасолї, бобу)	„
фасолї	2.490,	5.570, (фасолї і бобу)		43.807,		
бобу	3.080,			58.133,		
гречки	2.674,	2.674,		34.374,	29.322	„
соломи				3,845.240,	4,053.690	с.м.
ріпаку	1.135,	1.135,		12.646,	14.955	„
анижу	213,	213,		1.704,	1.704	„
льну	1.552,	1.557,	насїня	9.053,	6.043	„
			волокна	3.543,	3.134	„
конопель на насїнє	1.372,	1.372,		51.399,	53.506	„
на волокно	4.148,	4.148,		25.043,	23.188	„
тютюну	12,	—		108,	—	
картофель	22.018,	22.018,		2,541.525,	2,217.492	„
бураків	2.527,	2.527,		599.930,	498.160	„
капусти	83,	83,		19.920,	19.960	„
гарбузів (додатковий продукт)				2,185.000,	1,088.242	„
конюшини сїна	30.746,	30.746,		665.028,	725.568	„
„ насїня				11.900,	12.515	„
неозначені культури і толока	17.866,	17.568,		—	—	
сїножати кошені	132.496,	132.496,		1,675.850,	1,953.010	„
винограду	56,	56,		662,	560	„
овочів зернистих		13.200,		528,	13.200	„
„ кісткових		45.060,		901,	45.060	„
„ оріхів		2.480,		39,	2.480	„

Таб. III.

Пересічний результат жнив з одного гектара:

Рід плоду	Східна Галичина		Буковина		Західна Галичина		Чехи		міра	Пересічна в літах 1896—1895	
	1895	1896	95	96	95	96	95	96		Східна Галичина	Буковина
Пшениця	8·4	10·1	10·3	12·4	9 4	9 8	13.1	12 8	с м.	8·8	10 8
жито	6 6	8·8		13 4	7·4	9·3	10 3	11·1	„	7 5	8·9
ячмінь	9 2	7·2	14 5	12·8	9 9	8·2	13	12·9	„	7 6	11·5
овес	7·4	6·1	10·3	10.2	10·3	8	10 2	9·3	„	5·9	7·5
кукурудза	12·3	11·7	18·0	15	—	—	—	—	„	10 3	12·5
картофлї	94·6	112	100	101	69·7	90·4	77 8	56 5	„	95 7	101
бураки цукрові	209	240	—		178 6	261	2'9	252	„	206	—
просо	12 5	15·7	14·7	14.0		16 8	16·9	16·5	гль		
горох	11·2	12·8	16 9	14·8		11·3	12·3	9·8	„		
сочевиця	8·9	9·9				—	9·7	9·1	„		
вика	12·6	13 2				12	13 3	11·1	„		
фасоля	12·7		17 59				Морава 13·5	12·4	„		
біб	14·5	11·6	15·6	13 6		13·7	Шлезк 13·5		„		
гречка	9·76	8·1	12 8	10 9		7·8	Морава 16 4	9·3	„		
ріпак	12·45	14	12	13.2		10 3	Чехи 10·67	10·9	с. м.		
ляниця	8 15	8·5					—	—	„		
мак	9·8	6					6·4	5·8	„		
аниж	6·9	7·8	8	8			Морава 5·3	5·4	„		
льон { волокно	3·8	3·3	2·3	2·0		3 3	Чехи 6·2	5·6	„		
льон { насїне	—	—	5 9	3·8		3·3	3·09	2·5	„		
коноплї { волокно	7·2	6 8	4·6	5 6		3·8	6 00	5·2	„		
коноплї { насїне	—	—	9.3	7·9		4·1	3·00	3·00	„		
бураки	220·2	214	237·5	197		273	196 5	199	„		
мішанка сїно	33·0	33·4		33.4		33 6	25	27·4			
конюшина { сїно	33·4	39·2	21 6	23·6		43	31·4	29			
конюшина { насїне	1·86	2·3	0 38	2 9		1 3	2·12	1·2			
сїно	21 6	23·5	12·5	14·7		30	27·0	25·3			
lupinus насїне	4·5	7·7		—			—	—			
тютюн	17·5	14 5	9	—			—	—			
хміль	5·2	3·1		—		3	5	6·5			
капуста	153·4	78·3	240	240		111	55 (?)	85·6			
виноград			11·8				10	16·5	гль		

Таб. IV.

Пересїчна вага одного гектолїтра в кільоґрамах. (Цифри в клямрах належать до року 1895; без клямр до 1896 р.)

	східна Гал.		Буковина		західна Гал.		Чехи	
Пшеницї	(69·5)	66·8	(78)	79	(73·6)	77·2	(77·6)	76·6
пшеницї оз.		66·8		79·7		76·3		76·5
„ яр.		67·7		75·8		73·9		77
жита	(68)	65·2	(70·7)	73·6	(68·8)	70·2	(70.9)	70.4
ячменю	(60·8)	55·7	(63·9)	67·4	(62·3)	62·7	(67·2)	66·4
жита оз.		65·2		73·8		70·2		70.5
„ яр.		66·3		71·4		68·2		68·3
вівса	(45)	37·5	(43·7)	45·4	(47·9)	47·1	(46·8)	45·2
кукурудзи	(68·1)	72·6	(79·4)	79·3	—	—	—	—

Таб. V.

Під управу		в східній Галичинї	в західній Галичинї	на Буковинї	в Чехах
		іде процент всеї рілї			
Пшеницї	1895	10·44	10·55	5·9	8·17
	1896	10·63	10·55	6·6	8·12
жита	1895	12·88	14·80	8·7	19·50
	1896	13·37	14·80	11·2	19·13
ячменю	1895	8·99	10·76	11·4	15·46
	1896	8·29	10·76	10·5	15·32
вівса	1895	16·31	16·21	15·4	18·20
	1896	15·47	16·21	14·7	18·21
ріпаку	1895	0·29	0·25	0·39	0·42
	1896	0·42	0·25	0·39	0·43
хмелю	1895	0·049	0·0195	—	0·45
	1896	0·050	0·0195	—	0·48
цукрових	1895	0·0801	0·0010	—	5.05
бураків	1896	0·0837	0·0012	—	6.39
картофель	1895	10·06	12·49	8·22	13·00
	1896	10·07	12·47	8·22	13·00
кукурудзи	1896	3·22	—	25·85	—
	1896	3·34	—	24·54	—

Таб. VI.

К р а й	З всеї простороні засіяної в 1896 р.			
	пшеницею		житом	
	припадає процент на:			
	озимину	яр.	озимину	ярину
Галичина східна	84·41	15·59	93·70	6·30
„ західна	96·25	3·75	93·37	6·63
Буковина	78·02	21·98	89·02	10·08
Чехи	81·13	18·87	92·76	7·24

Таб. VII.

Низше поданий процент рілї кождого поодинокого природного терену Буковини був засіяний:

Природний терен	пшеницею		житом		ячменем	вівсом	кукурудзою	тютюном	льном	коноплями	ріпаком	картофлями
I 1895	6.6		7·77		12·12	14	27·1	0·004	0·290	1·69	0·45	6·60
1896	озима 5.85	яра 1·53	озима 10·37	яра 1·07	11·29	13·13	25·56	—	0·292	1 69	0·45	6 60
II 1895	1·74		9·9		7 03	24	19 6	—	1·56	2·68	—	10·90
1896	0·80	0·92	8 66	2 32	6 01	24	19·6	—	1·56	2 68	—	10·90
III 1895	0 80		2·5		6·8	21·8	10·6	—	4·73	6 35	—	30·02
1896	—	0·84	1·12	1·86	6 8	21 8	10·6	—	4·73	6 35	—	30 02

Таб. VIII.

З обшару засіяного на Буковинї

Природний терен		пшеницею		житом	
		припадає такий процент на			
		озимину	ярину	ярину	озимину
I	1895	62·6	37·4	87·8	12·2
	1896	79·3	20·7	90·64	9·36
II	1895	47·6	52·4	76·6	23·4
	1896	47·6	52·4	79·4	20·6
III	1895	—	100	25·9	74·1
	1896	—	100	37·6	62·4

Таб. IX.

Пересїчна продукция гектара в с. м., обчислена на основі дат з рр. 1896 до 1895.

Природний терен	Пшениця	жито	ячмінь	овес	кукурудза	картофлї	бураки цукрові
I	10·7	9.3	9·2	8·3	—	117	—
II	9·2	8	8·1	6·5	—	102	—
III	6·9	5·9	6·1	5·1	—	90·3	—
IV	9·6	7·9	8·7	8·2	12·3	95·4	73·4
V	8·3	7·4	7·8	7·2	10·5	96·1	287
VI	6·1	6·7	6·5	5·1	—	84·2	—
VII	9·7	8	8	7·6	—	96·3	209
VIII	8·7	8·1	8·2	7·2	9·3	90·1	170
IX	5·2	5·6	5·1	3·9	—	67·9	105
X	8·3	7·4	8	7	—	88·2	—
XI	4·7	5·2	5	3·4	—	60·6	—
XII	5·1	5·4	5·1	3·5	9·6	55·3	—
XIII	8·2	7·4	7·1	6·6	10·5	92·2	205
XIV	9·6	8·4	8·6	7·2	10·2	101	242
XV	9·3	8·3	9	7·6	11·3	104	204
XVI	8.7	7·4	7·4	7·9	9·5	111	179
XVII	9·1	7·5	7·2	7·1	9·5	115	168
Пересїчно	8·8	7·5	7·6	5·9	10·3	95·7	206
Буковина							
I	10·9	9·2	11·8	7·7	13	112	—
II	7·4	7·2	7·8	7·2	9·5	84·7	—
III	6·1	5·4	6·8	5·6	8·1	70·4	—
	10·8	8·9	11·5	7·5	12·5	104	—

Таб. X.

В літах від 1886 до 1895, дав один гектар пересічно:

Рід збіжа	Край																					
		від																				
			3·1	3·6	4·1	4·6	5·1	5·6	6·1	6·6	7·1	7·6	8·1	8·6	9·1	9·6	10·1	10·6	11·1	11·6	12·1	12·6
		до																				
			3·5	4	4·5	5	5·5	6	6·5	7	7·5	8	8·5	9	9·5	10	10·5	11	11·5	12	12·5	13
		сотнарів метричних на природних теренах																				
пшениця	східна Галичина					XI	IX XII		VI	III			V X XIII	VIII XVI	II XV XVII	IV VII XIV		I				
пшениця	Буковина								III		II							I				
жито	східна Галичина						XI XII	III IX		VI	V X XIII XVI XVII	II IV VII	VIII XIV XV		I							
жито	Буковина						III				II				I							
ячмінь	східна Галичина					XI	IX XII		III VI		XIII XVI XVII	V VII X	II VIII	IV XIV XV	I					I		
ячмінь	Буковина									III		II										
овес	східна Галичина		XI XII	IX			III VI		II	X XIII	V VIII XIV XVII	VII XV XVI	I IV									
овес	Буковина							III			II	I										
кукурудза	східна Галичина	I II III VI VII IX X XI													VIII XVI XVII	XII	V XIII XIV		XV		IV	I
кукурудза	Буковина												III		II							

Таб. XI.

Один гектар дав в лїтах 1886 до 1895 картофель річно:

55·3	сн. на природнім теренї	XII	східної Галичини	76·2
60·6	„ „	XI	„ „	85·1
67·9	„ „	IX	„ „	107
70·4	„ „	III	Буковини	70
84·2	„ „	VI	східної Галич.	126
84·7	„ „	II	Буковини	78
88·2	„ „	X	східної Галичини	115
90·1	„ „	VIII	„ „	126
90·3	„ „	III	„ „	105
92·2	„ „	XIII	„ „	135
95·4	„ „	IV	„ „	115
96·1	„ „	V	„ „	120
96·3	„ „	VII	„ „	111
101	„ „	XIV	„ „	122
102	„ „	II	„ „	111
104	„ „	XV	„ „	112
111	„ „	XVI	„ „	87·6
112	„ „	I	Буковини	109
115	„ „	XVII	східної Гал.	110
117	„ „	I	„ „	135

Таб. XII.

В лїтах від 1886 до 1895 дав один гектар пересїчно:

		сотнарів метричних																			
		3·1—3·5	3·6—4	4·1—4·5	4·6—5	5·1—5·5	5·6—6	6·1—6·5	6·6—7	7·1—7·5	7·6—8	8·1—8·5	8·6—9	9·1—9·5	9·6—10	10·1—10·5	10·6—11	11·1—11·5	11·6—12	12·1—12·5	12·6—13
		сотнарів метричних на теренах:																			
Пшеницї	східній Галичинї				11	9, 12		6	3			5, 10 13	8 16	2 15, 17	4, 7 14		1				
	Буковинї							3		2							1				
жита	східній Галичинї					11, 12	3, 9		6	5, 10 13, 16 17	2,4,7	8, 14 15		1							
	Буковинї					3				2				1							
ячменю	східній Галичинї				11	9 12		3 6		13 16 17	5 7 10	2 8	4 14 15	1							
	Буковинї								3		2								1		
вівса	східній Галичинї	11 12	9			3 6		2	10 13	5 8 14 17	7 15 16	1 4									
	Буковинї						3			2	1										
кукурудзи	східній Галичинї													8 16 17	12	5 13 14		15		4	
	Буковинї											3		2							1

Таб. XIII.

В році 1896 дав один

	К р а й		від 4·6 до 5	від 5·1 до 5·5	від 5·6 до 6	від 6.1 до 6·5	від 6·6 до 7	від 7·1 до 7·5	від 7·6 до 8	від 8·1 до 8·5
			сотнарів метричних на							
Пшениця взагалі	східна Галичина		VI		XII				IX	XIII
	Буковина				III					
Пшениця озима	східна Галичина			XI			XII			IX
	Буковина	III								
Пшениця яра	східна Галичина	II	XI		XII XVII	IX XV	XIII	VIII	X	
	Буковина				III			II		
жито взагалі	східна Галичина			IX XI	XII	III X			VI VIII XIII	II
	Буковина							III		
жито озиме	східна Галичина			IX	XI XII	III X			VIII XIII	II VI
	Буковина									
жито яре	східна Галичина	I XIV XV XVI XVII		XI	VI XII	IX XIII		V X	III	II
	Буковина					III	II			I
ячмінь	східна Галичина			XI	IX	III XII XIII	V XVII	VI X XV XVI	VIII XIV	II IV
	Буковина									
овес	східна Галичина		XI XII	III VI	XIV	V XIII XV	II VIII	IV XVI XVII	VII	
	Буковина					III				
кукурудза	східна Галичина	I II III VI IX X XI								
	Буковина									III

гектар пересічно:

від													
8·6	9·1	9·6	10·1	10·6	11·1	11·6	12·1	12·6	13·1	13·6	14·1	14·6	15·5
до													
9	9·5	10	10·5	11	11·5	12	12·5	13	13·5	14	14·5	15	15·5
природних теренах:													
II III XV	VIII	VI X XVII	V XIV	VII XVI	IV							I	
II								I					
II III XIII	VIII XV	VI X XVII	V XIV	VII XVI	IV							I	
				II					I				
III V VI	VII XIV XVI	VI			I								
	I												
XV XVII	V XVI		XIV	IV		I	VII						
			II							I			
XV XVII	V XVI		XIV	IV		I	VII						
III					II						I		
	VII VIII	IV											
I VII													
III	II								I				
	I												
II				I									
					XII	XIV XV XVI XVII	IV VIII	V XIII	VII				
					II								I

Таб. XIV.

Один гектар продукував бураків цукрових:

на природнім терені	пересічно в літах 1886 - 1895	в р. 1896
IV	73·4	— с.м.
IX	105	150 „
XVII	168	173 „
VIII	170	230 „
XVI	179	208 „
XV	204	212 „
VIII	205	242 „
VII	209	296 „
XIV	242	257 „
V	287	275 „
I	—	210 „

Таб. XV.

Для докладности справоздання про жнива пшениці і жита, випадає подати нам, в яких відносинах стоять у нас засіви зимові до весняних в р. 1896.

Рід збіжа	Під управою гектарів:				З результатом с. м.			
	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшениця озима	255.605	14.827	122.766	173 208	2,650 194	198 388	1,212 365	2,242.912
„ яра	23.492	4.176	4 151	40 225	170.415	38.050	35 367	492.807
жито озиме	325 703	28 826	176 016	465.885	2,907.152	407.183	1 647.912	5,233.602
„ яре	422.000	3.555	1·892	36.360	143.221	28.448	15.371	325.697

Таб. XVI.

Рід збіжа	Пересічний результат з одного гектара в с м.							
	1895				1896			
	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи	східна Галичина	Буковина	західна Галичина	Чехи
Пшениця озима	8·14	10·30	9·10	12·62	10·3	13·4	9·9	13
„ яра	7·90	6·66	8·74	10 43	7·2	9·1	8 5	12·3
жито озиме	6 88	7·90	7·48	11·13	8·9	14 1	9 3	11·2
„ яре	5·36	5·97	7·23	9 23	6 5	8	8·1	9

Таб. XVII.

В періоді літ від 1886 до 1895 р. дав один гектар пересічно сотнарів метричних:				
Рід продукту	край			
	східна Гал.	Буковина	західна Гал.	Чехи
Пшениця	8·8	10·8	7·7	14
жито	7·5	8·9	6 2	11·6
ячмінь	7·6	11·5	9 2	13·9
овес	5·9	7·5	8·1	10·5
кукурудза	10·3	12·5	—	—
картофлї	95·7	104·0	69	76
цукрові бураки	206	—	130	221

Таб. XVIII.

Великі ріжниці в результаті жнив заходять між дрібною і великою власностию. „Статистичний річник“ подає лиш з східної Галичини окремі дати для одної і другої категорії ґрунтової власности.

Рід збіжа	землї засїяної даним збіжем припадає на:				один гектар дав с.м.			
	велику посілість		малу посілість		великій посілости		малій посілости	
	1895	1896	1895	1896	1895	1896	1895	1896
	%				сотнарів метричних			
Пшениця	45·8	45·3	54·2	54·7	9·3	11·1	7·7	9·2
жито	22·4	22·6	77·6	77·4	6·9	9·6	5·7	8·5
ячмінь	28·	27·7	72	72·3	10·3	7·8	9	7
овес	24·8	25·3	75·2	74·7	9·2	7·1	6·9	5·7
кукурудза		16·7		83·3		11·9		11·6

Таб. XIX.

З усего продукту має торгову вартість, за тим і більшу цїну такий процент :

		східній Гал.	Буковинї	західній Гал	Чехах
Пшениці в р.	1895	84·9	80	60	90·9
	1896	86·2	80	65	87·4
жита	1895	83·4	75	70	90·7
	1896	83·2	85	75	89·1
ячменю	1895	76·6	90	75	89·6
	1896	73·3	90	70	85·0
вівса	1895	85·4	90	80	93·8
	1896	78·7	90	70	88·9

Таб. XX.

Цїна збіжа за метричний сотнар:

Край	Рік	пшениці		жита		ячменю		вівса	
		торг.	не торг.	торг.	не торг.	торг.	не торг.	торг.	не торг.
Чехи	1895	7 63	4 46	6 84	4 04	7·31	4·09	6·01	2·87
	1896	8·18	4·78	7·33	4·26	6·97	3 97	7·05	3·43
східна Галичина	1895	5·84	4 37	6 73	5·05	5 33	3 78	5 55	2·29
	1896	5 60	4·01	6·88	5	5 20	3 79	5 44	3 86
Буковина	1895	6 80	4·76	5 75	4 02	5·10	4·59	5 10	5·59
	1896	7·22	5 05	5 43	3·80	4 60	4·14	4·92	4·43
західна Галичина	1895	7 37	4·41	6·43	3·21	6·00	3·60	6·15	2 46
	1896	7 62	3·81	6 48	3 24	5 91	2 96	6 10	2 44
цїла Австрия	1895	7·15	4 01	6 60	3 69	6 80	3 78	6 06	3·21
	1896	7·31	4·20	7·05	3 99	6·63	3 73	6·58	3·23

Таб. XXI.

Обчисливши відносини, в яких до себе стоять скількости торгового і не торгового продукту, і ріжницю в ціні обох сорт, одержимо пересічну ціну за пересічний с. м.

		в східній Галичині	Буковині	західній Галичині	Чехах
Пшениці	1895	5·62	6·33	6·19	7·44
	1896	5·38	6·78	6·28	7·75
жита	1895	6·45	5·32	5·46	6·78
	1896	6·56	5·18	5·67	6·99
ячменю	1895	4·95	5·05	4·96	6·97
	1896	4·82	4·55	4·92	6·52
вівса	1895	5·36	5·04	5·37	6·01
	1896	5·20	4·86	5·00	5·69

Таб. XXII.

Обчисливши продуктивність гектара ріллї і місцеву ціну продукту, одержимо продуктивність одного гектара в зр.:

Один гектар засіяний	в році	Дає зр.:				
		малій посілости	великій посілости	Буковині	західній Галичині	Чехам
		східної Галичини				
Пшеницею	1895	43·30	52·27	68·99	58·19	97·46
	1896	49·50	59·20	84·07	61·54	99.20
житом	1895	36·80	44·50	47·34	40·30	78·65
	1896	55·76	62·87	69·41	52·73	77·58
ячменем	1895	44·55	51·00	54·54	49·10	95·50
	1896	34·74	37·60	58·24	40·34	84·10
вівсом	1895	37·00	49·30	36·29	55·30	62·50
	1897	29·64	36·92	49·57	40·00	52·92

Таб. XXIII.

На просторони, на котрій наша мала посілість продукує пересічно в обох літах за 100 зр. зерна, продукує в тім самім часї:

	велика посїлість східної Галичини	Буковина	Чехи	
Пшениці за	120·10	167·10	212·00	зр.
жита „	116·00	126·10	169·00	„
ячменю „	112·80	143·70	229·00	„
вівса „	129·30	127·30	173·20	„

Таб. XXIV.

Вартість збіжа зібраного в р. 1896.

Рід збіжа	східна Галичина	Буковина
Пшениця	15,184.000	1,610.000
жито	20,006.000	2,250.000
ячмінь	7,557.000	1,824.000
овес	12,483.000	2,003.000

Таб. XXV.

Вартість всеї продукциї пшеницї, жита, ячменю і вівса по результатам в лїтах 1891—'896.

Рік	Край				
	східна Гал.	Буковина	західна Гал.	ціла Австрия	
1896	55.230	7.687	34.433	367.954	1000 зр.
1895	53.508	7.053	37.963	363.319	
1894	62.670	7.114	39.839	400.354	
1893	51.483	7.020	28.946	394.485	
1892	66.730	8.198	37.193	449.222	
1891	64.760	6.678	40.413	477.431	

Таб. XXVI.

Соломи зібрано.

Край	сотнарів метричних:	
	1895	1896
східна Галичина	26,159.880	27,696.010
Буковина	3,845.240	4,053.690
західна Галичина	15,678.860	16,801.123
Чехи	33,736.280	33,806.459

Таб. XXVII.

В р. 1895 зібрано з одного гектара соломи:

Рід соломи	Край		
	східна Гал.	Буковина	Чехи
Пшеницї	18	21·8	20·9
жита	13·7	16	21·5
ячменю	17	16·3	16·8
вівса	17	20·2	18·8
проса	14·7	15·3	17
стручкових	17	14·6	15
ріпаку	15	11·4	14
гречки	14·4	12·8	—
кукурудзи	23·5	33	—

Кілько зібрано з одного гектара соломи кождого роду збіжа в р. 1896 не подано в урядовій публікациї. Щоби порівняти оба ті літа, можемо обчислити пересїчну скільківсть без огляду на рід соломи.

Таб. XXVIII.

Під плодами вичисленими в останній табели, було гектарів:

Край	1895	1896
східна Галичина	1,569.386	1,566.762
Буковина	207.814	208.119
Чехи	1 699 588	1.670 699

Таб. XXIX.

На один гектар випадає пересїчно сотнарів метричних соломи:

Край	1895	1896	пересїчно в обох лїтах
східна Галичина	16 6	17·6	17·1
Буковина	18·5	19 4	18·9
Чехи	19·8	20·2	20·0

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylškyj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwińskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylškyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwškyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewškyj's. Desiderata von M. Hruševškyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Ševčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševškyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222 - 231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševškyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševškyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hruševškyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruševškyj 1 16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs. Litthauen, von M. Hruševškyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth von M. Hruševškyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F.Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševškyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševškyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwškyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwškyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hruševškyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyi; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševškyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4 Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für. das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hruśewśkyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Śewćenko, von A. Konyśkyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6 Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwinśkyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. Al. Markewič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruśewśkyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kaśimir des Jagellonen, von S. Tomaśiwśkyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruśewśkyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruśewśkyj S. 1—20; 2. Warlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Iwan Nekraśewič, mitgetheilt von A. Lotoćkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

2р

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складї меж иньшими отсї книжки:

Верхратский Ів. — Начерк соматольоґії . . . . 1·50 зр.

Грушевський М. — Виїмки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в. . . . . 1·00 „

— Розвідки й материяли до історії України-Руси ч. I і II . . . 2·00 „

Етноґрафічний Збірник т. I, II і III, по . . . . 1·50 „

Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 2·00 „

— т. II. Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій 2·50 „

Жите і Слово, вістник лїтератури, історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 5, р. 3

Заневич — Знесене панщини в Галичині . . . . —·50 „

Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XX . . . 24·00 „

Збірник математично-природописно-лїкарської секциї, т. I і II по . 1·50 „

„Зоря“ письмо лїтературно-наукове р. III. V, VI по 3·00, р. VIII—XI по 5·00 „

„ „ „ р. XII—XVIII по . . . . . 6·00 „

Руська історична бібліотека:

т. I С. Качала — Коротка істория Руси . . . . . . 1·20 „

т. II. М. Костомарова — Дві рус. народности. Федеративні засповини, Нарис народ. історії . . . . 2·00 „

т. III і IV Д. Іловайський — Книжий период України-Руси . . 3·40 „

т. V. М Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси . . . . 1·50 „

т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князївства литовського . . . . 1·60 „

IX—XII. М. Костомарова — Богдан Хмельницький . . . . 6.40 „

XIII — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького 1·60 „

XIV—XVI — Руїна . . . . 4·20 „

XVII—XVIII. М. Костомарова Мазепа і Мазепинці, В. Антоновича Останні часи козаччини на Правобережі . . . . 3·30 „

XIX. Розвідки про народні рухи на УкраїніР-уси в XVIII в. . 1·80 „

Калитовський Ом. Др. — Материяли до лїтератури апокрифічної . . —·35 „

Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнуюча студия . . 1·00 „

— Юрий Косован-Федькович . . . . —·30 „

Костомарів М. — Руська істория в житеписах ч. II і III по . . —·30 „

Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар . . . 3·50 „

— Руська Правда . . . . —·50 „

Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту . . . . . . 1·00 „

Огоновський Ом. Др. — Історія руської лїтератури т. I. 3 зр. т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV . . . . 1·00 „

— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache . . . . 1·50 „

Овишкевич Г. — Руська бібліотека т. III . . . . 1·50 „

Памятки українсько-руської мови і лїтератури, т. I. Апокріфи старозавітні 2·00 „

Партицький О. — Старинна істория Галичини . . . . . . 3·00 „

— Словянська держава перед двома тисячами лїт . . . . . —·10 „

— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка . . . . . . —·35 „

— Скандинавщина в давній Руси . . . . —·20 „

— Слово о полку Ігоревім . . . . —·80 „

— Темні місця в Слові о полку Ігоревім . . . . . . 1·40 „

Правнича часопись, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по . . . 1·00 „

Студинський К. Др. — Лїрники, студия . . . . —·20 „

— Пересторога, історично-лїтературна студия . . . . . 1·00 „

Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по . . 2·50 „

Франко I. Др. — Наші коляди . . . . —·20 „

— Іван Вишенський . . . . 1·00 „

— Варлаам і Йоасаф . . . . 1·00 „

Целевич Ю. Др. — Історія скиту манявського . . . . . 1·20 „

Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою . . . . . 7·00 „